1 ман.

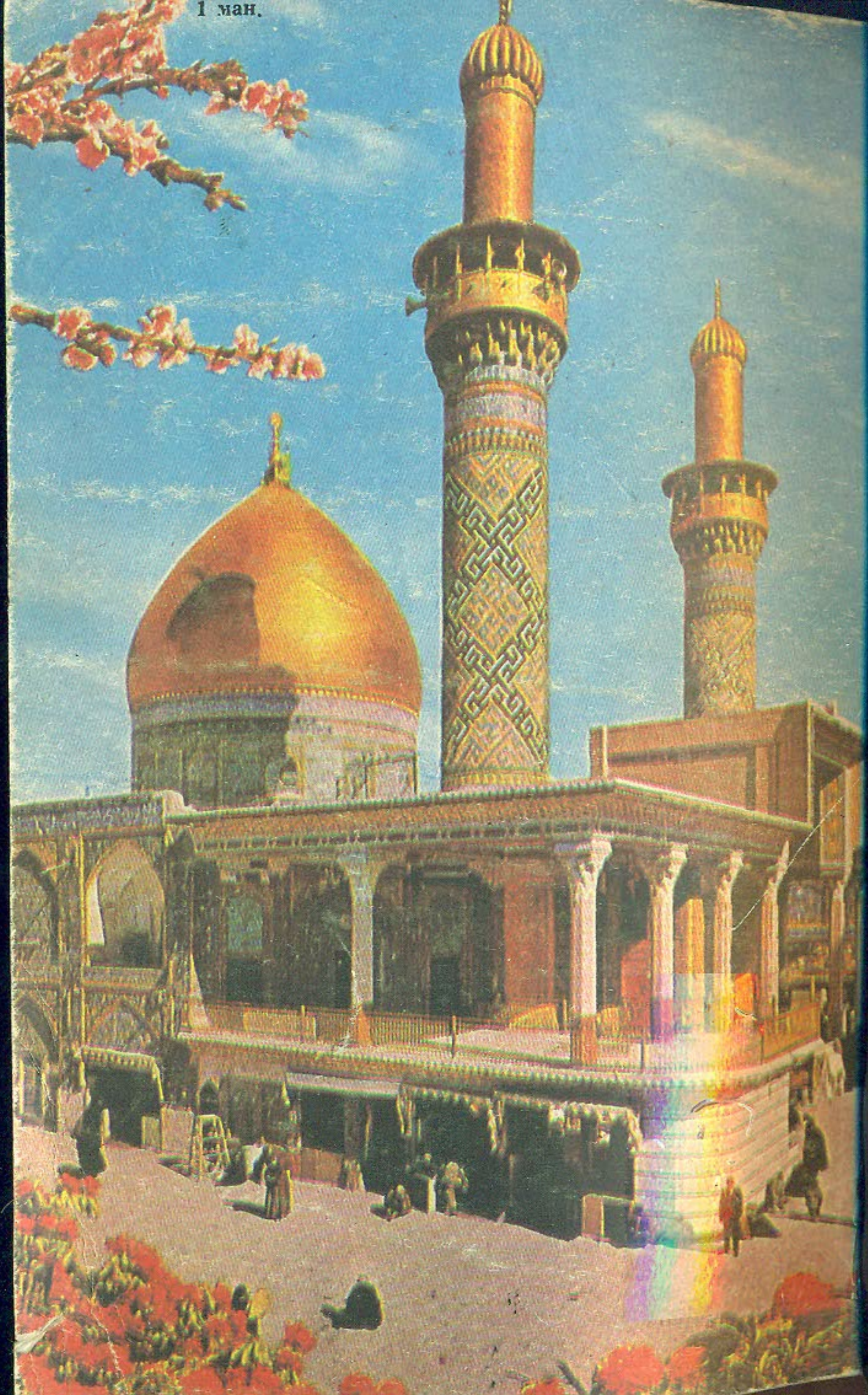

АЛТЫ ИЛ ДӘЧЛӘ-ФӘРАТ САҺИЛЛӘРИНДӘ

ə
VVd

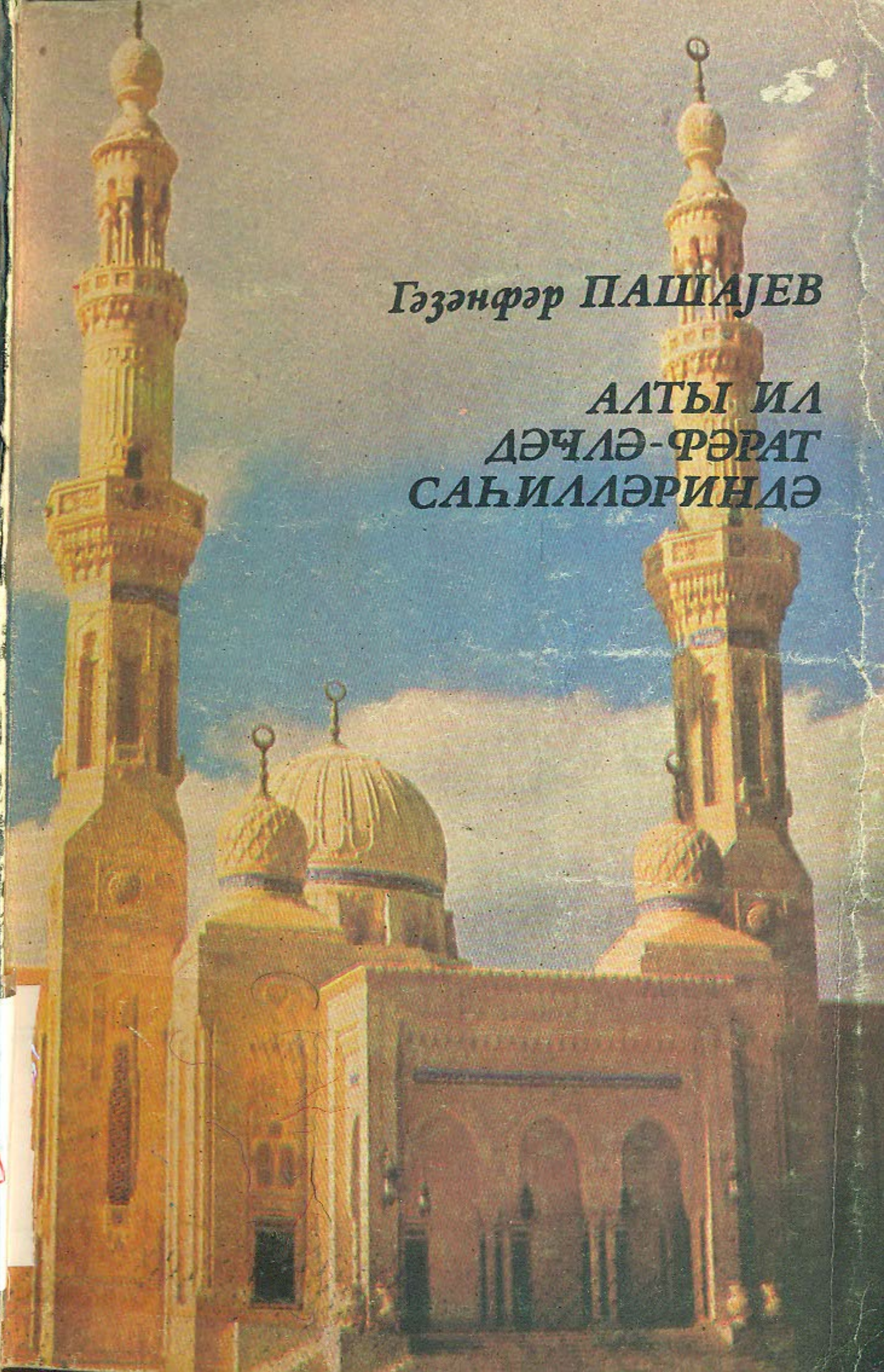

Гәзәнфәр ПАШАЈЕВ

АЛТЫ ИЛ ДӘЧЛӘ-ФӘРАТ САҺИЛЛӘРИНДӘ

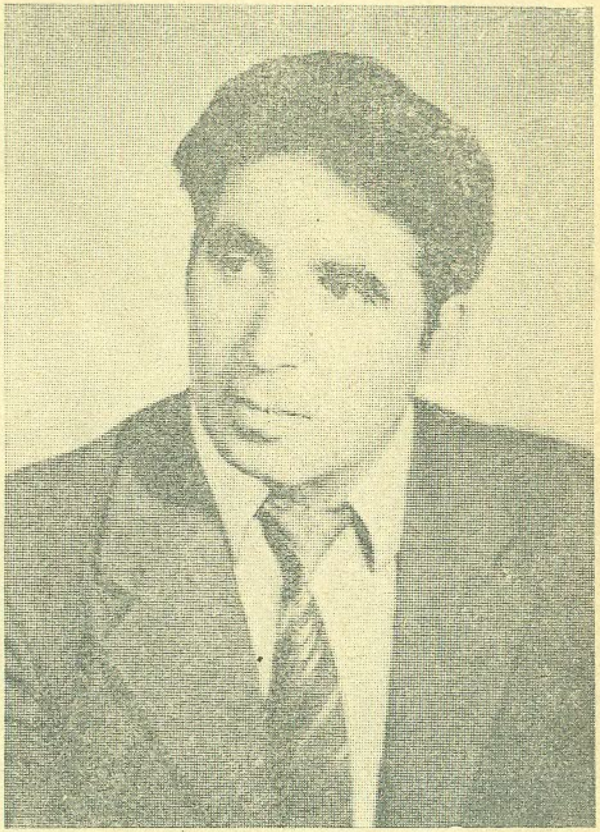

Гәзәнфәр ПАШАЈЕВ

АЛТЫ ИЛ ДӘЧЛӘ-ФӘРАТ САҺИЛЛӘРИНДӘ

БАКЫ . ЈАЗЫЧЫ 1987

С(Аз)2
П 26

Рә'јчи филолокија елмләри намизәди
ВАГИФ ЈУСИФЛИ

Редактору вә өн сөзүн мүәллифи
филолокија елмләри намизәди
АЈАЗ ВӘФАЛЫ

Пашајев Г.

П 26 Алты ил Дәчлә-Фәрат саһилләриндә. Б., Јазычы, 1987. 230 с.

Филолокија елмләри намизәди Гәзәнфәр Пашајевин алты иллик мүшаһидә вә тәдгигатынын нәтичәси олан бу китаб гәдим мәдәнијјәтин бешији Ираг вә ираглыларын дүнәни, бу күнү, адәт-ән'әнәси, ичтимаи һәјаты, инкишафы һаггында кениш мә'лумат верир.

П $\frac{4502010000-043}{М-656-87}$ 216—87 С(Аз)2

© Јазычы, 1987
© Јазычы 1985

Бир Шәрг мәсәлиндә мәсләһәт көрүлүр: «Бир күн дуз-чөрәк кәсдијин јерә гырх ил салам вер». Елә исә нечә илләр дуз-чөрәк кәсдијин јери бүтүн өмрү боју унуда билмәјәчәјини дејәнләри асанлыгла баша дүшмәк мүмкүндүр. Бу фикри мән охучулара тәгдим олунан «Алты ил Дәчлә-Фәрат саһилләриндә» китабынын әлјазмасыны вәрәгләркән гејри-ихтијари хатырладым. Мәтбуатымызы ардычыл изләјәнләр һәмин әсәрин мүәллифини—исте'дадлы алим Гәзәнфәр Пашајеви, јәгин ки, танымамыш дејилләр. Онун дөври мәтбуатда әдәбијјатымызын, дилчилијимизин, үмумән мәдәнијјәтимизин бир сыра мәсәләләри илә әлагәдар мараглы мәгаләләри, тәрчүмәләри вахташыры дәрч олунур; инкилис дилини өјрәнәнләр үчүн јаздыгы китаб рәгбәтлә гаршыланыб. Бүтүн бунларла бәрабәр, Гәзәнфәр Пашајевлә узун илләр давам едән гәләм достлуғумуз нәтичәсиндә мәндә белә бир фикир һасил олуб: онун ады чәкиләндә истәр-истәмәз Ирагы хатырлајырам.

Бу, сәбәбсиз дејил. Гәзәнфәр Пашајев «Ираг-Кәркүк бајатылары», «Арзу-Гәнбәр дастаны», «Кәркүк маһнылары», «Кәркүк тапмачалары», «Кәркүк аталар сөзләри» кими китабларын топлајаны, тәртибчи вә чапа һазырлајаныдыр. (Биринчи китаб илк нәшрдә, нисбәтән кичик һәчмдә, мәрһум халг шаиримиз, әсәрә дәрин мәзмунлу өн сөз јазмыш Рәсул Рзанын иштиракы илә парланмышды. Бу күнләрдә охучулар Г. Пашајевин топлајыб тәртиб етдији «Ираг-Кәркүк бајатылары»ны ири һәчмдә, јени вә көзәл тәртибатда әлдә едә билмишләр.)

Мүәллиф мүхтәлиф илләрдә тәрчүмәчилик фәалијјәти илә әлагәдар Ирагда оларкән хидмәти ишиндән

өлкәдә динҹәлиб истираһәт етмәли олдуғу вахты дост өлкәнин халгларынын иҹтимаи һәјатыны, әдәбијјатыны, мәдәнијјәтини, Ирагда јашајан азәрбајҹанлыларын мадди-мә'нәви варидатыны бөјүк һәвәслә өјрәнмәјә сәрф етмишдир. Г. Пашајевин шәхси архивиндә Ирагда көрүшүб достлашдығы чох ағсаггалын, шаирин, кәнҹ зијалынын, үмумән неҹә-неҹә садә халг нүмајәндәсинин гијмәтли әдәби-бәдии материалларла зәнкин сөһбәтләри јазылмыш лентләр, һәмчинин галын-галын дәфтәрләр, нәһајәт, мәктублар вардыр. Анҹаг көрүнүр, бунларын һамысындан даһа чох үрәјинә, гәлбинә јазыб кәтирмишдир. Ирагдакы азәрбајҹанлыларын ләһҹәсини диггәтли тәһлил нәтиҹәсиндә «Кәркук диалектинин фонетикасы» мөвзусунда намизәдлик диссертасијасы јазыб мүдафиә едиб. Мүәллиф бу саһәдәки ишинә көрә кәркуклү бир гоҹадан алдығы илк мүкафаты да охуҹусундан кизләтмир: «Кет, оғлум, јарадан сәнә јар олсун! Мәним дилим уғрунда чалышырсан. Өлсәм дә дил уғрунда өләјдим». Шүбһә етмирсән ки, бу сөзләри һәгигәтән «Мән дилимнән ваз кечмәм, Олурсам дилим-дилим»,— дејән бир халгын өвлады, бөјүк Фүзулинин нәвә-нәтиҹәси сөјләјә биләр.

«Алты ил Дәҹлә-Фәрат саһилләриндә» китабы мүхтәлиф фәсилләрдән ибарәт олса да, онлары бир үмуми хәтт бирләшдирир ки, о да дост Ираг өлкәсинин халгларына, һәјатына көстәрилән сәмими мараг, бу достлуғун даһа да мөһкәмләнмәси мәгсәди дашыјан тәмиз нијјәтдир. Әсәрин үмуми аһәнкиндә ашкар дујулан бир кејфијјәт—ҹанлы, публисистик, һәтта бир сыра һалларда, дејәрдим, поетик дил, һеч шүбһәсиз, мүәллифин неҹә илләр көрдүјү, кәздији вә нәһајәт, севдији јерләри, адамлары сојуганлы хатырлаја билмәмәси илә бағлыдыр. Көрүб билдикләри илә бәрабәр охујуб, ешидиб билдикләри үзви шәкилдә гајнајыб-гарышыр; адама елә кәлир ки, бирнәфәсә данышылан мараглы бир сөһбәти динләјирсән. Бу сөһбәт бизә, һәр шејдән әввәл, дост Ираг өлкәси илә бөјүк Вәтәнимиз арасындакы меһрибан әмәкдашлыг мүнасибәтләринин, игтисади-мәдәни әлагәләрин кетдикҹә артдығыны, даһа да мөһкәмләндијини чохлу фактлар, тә'сирли һәјати мисаллар васитәсилә, сәмимијјәтлә көстәрә билир; Ираг халгларынын тарихини, мә'нәви-психоложи аләмини бүтүн рәнкарәнклији илә баша дүшмәјә көмәк едән зәнкин адәт-ән'әнәләринә аид јери кәлдикҹә мә'лумат верир. Белә сәһифәләрдә биз әрәб халгынын һәјат вә мүбаризә барә-

дә фикирләри илә јанашы, талејә, гәзаву-гәдәрә даир инамларыны әкс етдирән мәгамларла да гаршылашырыг ки, бунун өзүнү дә тәбиәтин, инсан характеринин сирләринә бәләд олмаг, онлары бир-бирилә вәһдәтдә өјрәнмәк сә'ји кими гијмәтләндирмәк лазымдыр.

Ирагда е'замијјәт мүддәтиндә әрәб дилини өјрәнмәси (һәмин илләр ириһәҹмли «Русҹа-әрәбҹә данышыг китабы»ны һазырлајыб чап етдирмишдир) јерли сакинләрлә сәмими үнсијјәтдә олмагда, онларын адәт-ән'әнәсини даһа дәриндән баша дүшмәкдә мүәллифә чох көмәк етмишдир. «Көл әрәбләри», «Адәтим мәним—һәјатым мәним» фәсилләринин бу гәдәр мараглы алынмасыны да әсасән бунунла изаһ етмәк олар.

Охудуғумуз бу китаб, нәһајәт, гәдим тарихә малик Ираг-Азәрбајҹан әдәби әлагәләринин даһа әтрафлы вә дәриндән өјрәнилмәсинә, шүбһә етмирәм ки, әһәмијјәтли көмәк көстәрә биләҹәкдир. Бу мә'нада «Фүзулинин нәвә-нәтиҹәләри арасында» фәслини ајрыҹа гејд етмәк истәрдим. Доғма әдәбијјатымыза, мәдәнијјәтимизә тәбии олараг дахили бир зәрурәтлә вурғунлуг көстәрән ираглы-кәркуклү достларын, доғру дејилдији кими, «әкиз гардашлар»ын мүәллифлә мәктублашмалары, онлардан верилән парчалар шәхси үнсијјәт чәрчивәсиндән чыхараг иҹтимаи маһијјәт кәсб едир ки, бу, елә билирәм, әдәби-мәдәни әлагәләримизин даһа кениш вүс'әт алмасыны арзулајан диггәтли охуҹунун нәзәриндән јајынмајаҹагдыр.

Мүәллиф китабын бир фәслини белә адландырмышдыр: «Ираг бизә ираг дејил». Бурада ону демәк истәрдим ки, үмумән узагларын јахын олмасыны, о ҹүмләдән Ирагын бизә ираг јох, даһа да јахын олмасыны арзулајан һәр кәс дост халгларымыз арасындакы әдәби-мәдәни әлагәләрин инкишафына гүввәси чатдығы гәдәр көмәк көстәрмәлидир. «Алты ил Дәҹлә-Фәрат саһилләриндә» әсәри дә мәһз белә нәҹиб бир нијјәтлә охуҹулара тәгдим олунур.

АЈАЗ ВӘФАЛЫ

«ЕШГИМИ ТӘ'РИФЛӘЈИБ ҺЕЧ КӘСИ АЛДАТМЫРАМ....»

Ушаглыгдан мәндә сирли-сораглы Ираг елләринә гәрибә мараг варды. Бәлкә бу, мәшһур «Мин бир кечә» нағыллары, Хаганинин «Төһфәтүл-Ирагејн»и, Короғлунун «Бағдад сәфәри», Вагифин, Видадинин «Дурналар»ы илә бағлы һиссләр иди; бәлкә дә Фүзули һәсрәти, онун нәвә-нәтичәләринин, Иргада јашајан азәрбајчанлыларын мөһнәти иди—билмирәм. Сонралар Иргада олдуғум узунмүддәтли е'замијјәтләр заманы бу мараг кет-кедә артды, дәринләшди, мәчрасыны дәјишди, әсл мәһәббәтә чеврилди.

...Јолумуз Наполеонун «дүнјанын мүһүм өлкәси» адландырдығы Мисирдән иди. Мисирин адыны чәкмәкдә мәгсәдим нә дүнјанын «једди мө'чүзә»синдән икисини—дөрд миниликдән артыг тарихә малик еһрамлары вә јени ерадан әввәл тикилмиш 120 метр һүндүрлүјүндә Фарос мајакыны гојнунда сахламыш бу гәдим торпагдан; нә он милјондан артыг әһалиси вә мининлик тарихи олан, мүсәлман Шәргинин елм вә мәдәнијјәт мәркәзләриндән бири сајылан Гаһирәдән; нә Мисири «аләмә бәхш едән», онун пајтахты Гаһирәни ики јерә бөлән Нил чајынын јаратдығы әфсанәви көзәлликдән нә һәлә ерамызын әввәлиндә бир милјона гәдәр китабы олан Искәндәријјә китабханасындан; нә дә јерин јуварлаг шәкилдә олмасыны көстәрән, ону өлчәркән јалныз 50 километр сәһвә јол верән Ератосфен, јерин күнәш вә өз оху әтрафында фырланмасы мүлаһизәсини ирәли сүрән Аристрах Самоскиј кими даһи оғулларындан данышмагдыр.

Мисир дүнјада мәдәнијјәтин јарандығы илк ики өлкәдән биридир. Тәбии ки, гәдим тарихә, зәнкин мәдәнијјәтә малик олан, бәшәријјәт тарихинә нечә-нечә унудулмаз сәһифәләр бәхш едән бу өлкә һаггында чох дејилиб, чох китаблар јазылыб. Одур ки, бурада мәгсәдим јалныз Фүзули илә бағлы накам мәһәббәтдән сөз ачмагдыр.

...Биз Гаһирәнин мәркәзиндә Нил чајы саһилиндә «Скараби» меһманханасында галмалы идик. Совет мүтәхәссисләринин паспортларыны јығыб меһманхана ишчисинә јахынлашдым. О мәним Азәрбајчандан олдуғуму көрүб фикрә далды... Һачандан-һачана өзүнә кәлән Мәһәммәд киши (онун адыны сонра өјрәндик; 50—55 јашларында меһрибан бир адам иди) деди ки, үч ил бундан әввәл үч нәфәр азәрбајчанлы Ирага Фүзулинин гәбрини зијарәтә кедирдиләр. Гаһирәдә оланда оғлум Аббасла досталашдылар. Фүзулинин јубилеј медалыны оғлума бағышладылар.

Мән мәтбуатдан Рәсул Рза, Бәхтијар Ваһабзадә вә Гасым Гасымзадәнин Ирага кетдијини билирдим. Мәрһум шаиримиз Рәсул Рзанын «Узаг елләрин јахын төһфәләри» мәгаләсини «Азәрбајчан» журналында охумуш, Фүзули кәдәринә, онун Кәркүк маһалында мәскән салан нәвә-нәтичәләринин һәсрәтинә үрәкдән ачымышдым да.

Мән ондан Аббасы чағырмасыны хаһиш етдим. Дәриндән көкс өтүрдү; Ики ај бундан әввәл оғлума тој етмәјә һазырлашырдым. Бизим адәтә көрә, евләнән кәнч тојдан сонра 3—7 күн евдән чыхмыр, достлары, јолдашлары илә көрүшмүр. Тоја бир күн галмыш исә вахтыны бүтүнлүклә онларла кечирир. Оғлум да достлары илә шәһәр әтрафына кетмишди. Кор олсун талејин көзү, гәзаја дүшүб һәлак олду...

О кечә јата билмәдим. Мәһәммәд кишинин дәрди мәнә бир дәрд олмушду. Өвлад-ушагла бағлы фикирләр мәнә раһатлыг вермирди: «Ушаг кичик оланда адамы јатмаға, бөјүјәндә исә јашамаға гојмур», «Һәјат инсана верилмиш борчдур. Инсан борчуну о вахт гајтара билир ки, ону бөјүдүб боја-баша чатдырдыглары кими, о да өвладларыны бөјүдүб боја-баша чатдырсын...»

Елә бил јеримә гор долмушду. Көзүмү јуман кими гарышыг јухулар көрүрдүм. Һансы мүдрикинсә дедији: «Дүнјада ән ағыр, ән фәлакәтли шеј одур ки, бир евдә мәсләһәт верәчәк бир аһыл вә о мәсләһәти јеринә јетирәчәк бир кәнч олмасын» кәламы үрәјимә динчлик вермир, мәни јазыг Мәһәммәдин евинә апарыб чыхарырды. Бу көзәл ханиманда бир сәс-күј јох иди. Дәрин сүкут һөкм сүрүрдү. Елә бил кимсә дивар архасындан арамла,

сакит-сакит тәкрарән дејирди: «Ушаглы ев базарлы, ушагсыз ев мәзарды».

Сәһәриси күн бу ағыр дәрди дә Фүзули дәрдинә, Фүзули кәдәринә, Лејли илә Мәчнунун накам мәһәббәтинә гатараг шаирин әбәди уједуғу мүгәддәс торпаға, онун дилләр әзбәри олан пајтахты Бағдад шәһәринә јола дүшдүм. Тәјјарәдә хәјал мәни ганадлары үстүнә алыб узаг кечмишләрә апармышды. Бәшәријјәтин ән бөјүк кәшфи китаб һаггында кимсә дејиб: «Китабы әввәлләр охујардылар ки, дүшүнсүнләр, ағы гарадан, јахшыны писдән сечсинләр. Дөвранын кәрдишини анласынлар. Инди исә китабы дүшүнмәмәк, вахты өлдүрмәк наминә охујурлар». Бу фикирлә разылашмајараг Ирага һазырлашдығым сон бир илдә һәмин өлкә һаггында охудуғум галаг-галаг китаблары бир даһа хәјалән нәзәрдән кечирдим.

...Гәдим дүнја мәдәнијјәти јени ерадан дөрд мин ил әввәл Мисир вә Ираг әразисиндә мејдана кәлмишдир. Шумерләр бу әразидә јазыдан истифадә едәрәк әдәбијјат вә инчәсәнәт нүмунәләри јаратмышлар. Илк јазы, илк котан, илк тәкәр, суварма шәбәкәләри, илк ме'марлыг абидәләри, илк тәгвим, сәманын илк хәритәси, икимәчһуллу тәнлијин һәлли вә с. бабиллиләр, ассуриләр, халдејләрин вахтында мејдана кәлмишди.

Бабиллиләр көј чисимләри үзәриндә мүшаһидә апарыб Күнәш вә Ајын нә заман тутулачағыны әввәлчәдән дејә билирдиләр. Или ајлара, ајлары һәфтәләрә, һәфтәләри күнләрә, кечә-күндүзү саатлара, саатлары дәгигәләрә бөлмәк дә онлара гисмәт олмушдур.

Сәнәткарлар мис, гызыл, сонра исә тунч е'мал етмәји һәлә бизим ерадан әввәл IV минилликдә өјрәнмишдиләр. Бу өлкәнин јун парчасы онун һүдудларындан чох-чох узагларда да шөһрәт газанмышды. Јени ерадан 1800 ил әввәл бөјүк истилаһчы һөкмдар Һаммурапинин заманында 120 маддәдән ибарәт илк «ганунлар мәчәлләси» бурада јарадылмыш вә даш үзәриндә һәкк олунмушду. Бабил һәкимләри инсанын анатомијасыны вә бир чох отларын мүаличә хүсусијјәтләрини көзәл билирдиләр. Онлар мүркәккәб чәрраһијјә әмәлијјатларынын өһдәсиндән кәлирдиләр. Дүнјанын једди мө'чүзәсиндән бири бурада иди.

Бирдән фикирдән ајрылдым. Диксинән кими олдум. Һәјат нә гәрибә имиш... Әсрләр боју бу гәдим дијары мәдәни ирсиндән бүтүн аләм бәһрәләндији һалда, инди Ираг инкишаф етмәкдә олан өлкәләр сырасындадыр.

С. Вургунун сөзләри јадыма дүшүр: «Ҹаһанда һәр һөкмү бир заман верир».

Нәдәнсә көзләрим өнүнә Македонијалы Искәндәрин зәфәрли јүрүшләри, дүнја мәдәнијјәтинә Һомерләри, Әрәстунлары, Сократлары, Архимедләри, Һиппократлары бәхш едән Јунаныстан кәлир. Онун бу күнү һаггында дүшүнүрәм. Бир даһа өзүм үчүн «кәшф» едирәм ки, мәдәнијјәти мәһв едән, халгын мәнлијини һечә ендирән дахили чәкишмәләр, дағыдычы мүһарибәләр, өлкәнин јаделлиләр тәрәфиндән виран едилмәси, харабазарлыға чеврилмәси имиш. Тарихин тәлатүмләринә дүшәрәк әлдән-әлә кечмиш, талан олунмуш, сојулмуш, кери галмыш Месопотамијанын һалына ачыјырам.

Хәјал мәни јенә ағушуна алыб үнјетмәз вахтлара, јени еранын әввәлләринә—әрәбләрин Месопотамијаны тутдуғу чағлара апарыр.

Бу 637-чи илдә хәлифә Өмәрин вахтында олмушду. Сасаниләрин зәифләмәсиндән истифадә едән Өмәр Месопотамијаны тутур. Дахили чәкишмәләр өлкәнин даһа да кериләмәсинә сәбәб олур. 644-чү илдә Өмәр өлдүрүлүр вә һакимијјәт башына Осман кәлир. Лакин онун да хәлифәлији узун сүрмүр. 656-чы илдә Осман да өлдүрүлүр вә Әли ичма тәрәфиндән хәлифә сечилир. Онун вахтында бүтүн Месопотамија әрәбләрә табе едилир. Әли һәтта Ирагын чәнубунда 636-чы илдә әсасы гојулан вә инди дә мөвчуд олан Куфә шәһәрини пајтахт е'лан едир. Лакин 661-чи илдә Куфә шәһәриндә Әли дә өлдүрүлүр. Суријада һакимијјәт башында дуран Әмәвиләр нәслиндән олан Муавијә Куфәдә өзүнү хәлифә е'лан едир. Бундан сонра хәлифә ичма тәрәфиндән сечилмир, тахта варис кими кәлирди.

Әмәвиләр сүлаләси 661—750-чи илләрдә һакимијјәтдә олду. Пајтахт Шам шәһәри иди. Месопотамијада јерли һаким каһ Куфәдә, каһ да Бәсрәдә отурурду.

Лакин 749-чу илдә Месопотамијада Абдулла Әбдүл Аббас хәлифә е'лан едилди. О, Әмәвиләрә табе олмагдан бојун гачырды. Кәләчәкдә чох күчләнәчәк Аббасиләр сүлаләсинин әсасыны гојан хәлифә 754-чү илдә вәфат етди вә онун јерини гардашы Абу Чәфәр тутду. Чох кечмәди ки, Абу Чәфәр өзүнү көзәл сијасәтчи вә дөвләт рәһбәри кими көстәрди. Халг арасында она Әл-Мәнсур—«Галиб» ләгәби вердиләр.

Әрәбләр Месопотамијаны тутанда онларын мәдәни сәвијјәси јерли әһалинин сәвијјәсиндән ашағы иди. Буна бахмајараг Мәнсурун вахтында әрәбләр нәинки билликләрини артырдылар, һәтта өзләринин зәнкин мәдәнијјәтләрини јаратдылар.

Мәнсурун көрдүјү диггәтәлајиг ишләрдән бири дә Бағдад шәһәринин әсасыны гојмасы олду. Мәнсурун фикринчә өлкәнин пајтахты дөрд әсас шәртә чаваб вермәли иди: өлкәнин мәркәзи һиссәсиндә јерләшмәли; иглим шәраити гыздырмаја сәбәб олмамалы; онунла рәғабәт апаран шәһәрдән кәнар олмалы; ән башлычасы исә кәмичилик үчүн јарарлы бөјүк чај үзәриндә салынмалы иди.

Мәнсур бу тәләбләрә чаваб верә биләчәк јер тапмаг арзусу илә бир нечә дәфә өлкәни баштан-баша кәзир вә нәһајәт, Бағдад үзәриндә дајаныр. Бу јер әрәбләрин ишғалындан әввәл дә мә'лум иди. Бурада ат јармаркалары тәшкил едәр, ат алыб-сатардылар.

«Бағдад» сөзүнүн мәнасы барәдә мүхтәлиф фикирләр вардыр. Бә'зи тәдгигатчылар дејирләр ки, «Бағдад» Иран дилләринин бириндә «танры пајы», башгалары исә тәсдиг едирләр ки, «бағ јери» мә'насында ишләнир...

Әрәб тарихчиси Әт-Тәбәри (838/839—923) јазыр ки, Мәнсур пајтахт үчүн нијә мәһз бураны сечдијини белә изаһ едирди: «Бура һәрби бахымдан мисилсиздир. Бундан әлавә, бурадан Дәчлә чајы ахыб кечир. О бизә бир чох узаг өлкәләр, һәтта Чинлә әлагә сахламаға имкан верәчәкдир. Дәнриздә нә варса бу чај васитәсилә әлдә едәчәјик. Бу чај васитәсилә Месопотамијадан вә гоншу өлкәләрдән әрзаг алачағыг. Бир јандан да бу, Фәрат чајы васитәсилә Сурија вә башга өлкәләрдән лазым олан шејләри кәтирмәјә имкан верир».

Јени еранын 762-чи илиндә Мәнсур Бағдад шәһәринин тәмәл дашыны өз әли илә гојур. Ону дөрд илә тикирләр. Шәһәрин салынмасында јүз миндән чох адам иштирак етмишдир. Диварлары икигат дүзәлтмиш, сонра дәрин хәндәк газмыш, ондан сонра бир дивар да һөрмүшләр ки, дүшмәнин һүчумуну дәф едә билсинләр. Диварларын һүндүрлүјү 17 метри кечирди. Шәһәрин дөрд кириш гапысы олуб. Хәлифәнин сарајы шәһәрин мәркәзиндә инша едилиб. Кириш «Гызыл дарвазалар»дан

имиш. Тикинти доггуз милјон динара* баша кәлир. Мәнсур шәһәри һәм иншаат материалларына гәнаәт, һәм дә мүдафиә мәгсәдилә даирәви тикдирмишди. Буна көрә дә ону «Әл-Мәдинә әл-Мүдәвара»—«Дәјирми шәһәр» адландырырдылар. Хәлифә Мә'мунун вахтында исә Бағдад «Мәдинәт әс-Сәлам»—«Сүлһ шәһәри» адланырды. Лакин шәһәр илк адыны бу күн белә сахламагдадыр.

Тезликлә Бағдад тичарәт вә елм мәркәзи кими шөһрәтләнир. Һәр јандан бура алим, шаир, лоғман, мусигичи вә мүғәннијләр ахышыб кәлирләр. Мүсәлман аләминдә илк әчзахана вә шәфаханалар бу вахт Бағдадда ачылыр. Мүаличә илә мәшғул олмаг истәјән һәкимләр хүсуси имтаһан вердикдән сонра ишә башлаја билирдиләр. Сәккизинчи әсрин сонунда Бағдадда кағыз е'мал едирдиләр (Мүгајисә үчүн дејәк ки, Авропада илк кағыз е'малы фабрики ерамызын 1160-чы илиндә ишә дүшмүшдүр).

Һарун әр-Рәшидин вахтында Бағдад даһа да чичәкләнмишди. Узун илләр һакимијјәт башында олан Һарун әр-Рәшид (787—809) онун шөһрәтини көјләрә галдырды. Бағдад елм вә мәдәнијјәт мәркәзи олду. Буну «Мин бир кечә» нағыллары да тәсдиг едир. Енсиклопедик билликләр мәчмусу олан бу нағыллардан чох шеј әхз етмәк олур. «Тәвәддүдүн әһвалаты» нағылындан кәтирдијимиз кичик бир парча дедикләримизә мисал ола биләр: Заһири нишанәләр батиндәки хәстәлијә дәлаләт едәјир. Көзүн сары олмасы сарылыг хәстәлијини, күрәјин донгарланмасы чијәр хәстәлијини көстәрир. Хәстәликләрин дахили әламәтләрлә мүәјјән едилмәси алты әсаса көрә олур: хәстәнин һәрәкәтләринә, ифраза, ағрыја, ағрынын јеринә, шишә вә көмәкчи әламәтләрә көрә.

Мәсәлән, башағрысына сәбәб нәдир?—Бир јемәк һәзм олунмамыш үстүндән икинчисини јемәк, далбадал тохлуг еләмәк. Ким ки истәјир дүнјада чох јашасын, кәрәк еркән наһар еләсин, шам јемәјини кеч јемәсин. Кәрәк о, гарныны үч һиссәјә бөлсүн: бир һиссәсини јемәк үчүн, бир һиссәсини су үчүн, бир һиссәсини дә нәфәс үчүн ајырсын. Чүнки һәр бир хәстәлијин көкү јемәјин һәзм олунмамасындадыр. Јемәји хырда тикәләрлә јемәк лазымдыр. Һамама кәрәк тох гарына кетмәјәсән. Шәрабын зәрәри дә вар, хејри дә. Анчаг зәрәри хејриндән чохдур. Чүнки инсанын ағлыны алыр. О ки галды шәра-

*Динар латын сөзү «динари»дән әмәлә кәлиб. Гызыл пул демәкдир. Иргада инди дә ән бөјүк пул ваһиди кими динар ишләнир.

бын хејринә, о да будур ки, бөјрәкдә дашы әридир, бағырсағы бәркидир, инсаны дәрдләри-гәмдән ајырыр, мәрдлик кәтирир, күмраһлыг верир, јемәји һәзм еләјир, чаны сағламлашдырыр, ә'залардан азары чыхарыр, бәдәни зәһәрли мајеләрдән тәмизләјир, севинч вә шадлыг кәтирир, сидиклији мөһкәмләдир, гара чијәри бәркидир, сифәти аллашдырыр, башы-бејни тәмизләјир, сачы ағармаға гојмур вә с.

Хәлифә Мә'мунун вахтында Бағдадда «Бејт-үл-һикмә»—«Һикмәт очағы» јарадылмышды. Академијадан heч дә фәргләнмәјән «Һикмәт очағы»нда күтләви китабхана, рәсәдхана фәалијјәт көстәрирди. Бурада адлы-санлы алимләр, мүтәфәккирләр, шаирләр, ријазијјатчылар, мүнәччимләр, лоғманлар, мусигичиләр, мүғәнниләр чәмләшмишдиләр. Тарихчи Јагут әл-Һәмәви (1179—1229) көстәрир ки, 891-чи илдә Бағдадда јүздән артыг китаб мағазасы варды. Бағдад сәнәткарлары вә ме'марларынын шөһрәти һәр јана јајылмышды. Одур ки, онлары башга өлкәләрә дә дә'вәт едирдиләр. Јазылы мәнбәләр көстәрир ки, 922-чи илдә Бағдаддан Волга саһилләринә беш мин нәфәрдән ибарәт бөјүк нүмајәндә һеј'əти кәлмишди. Онларын чохуну ме'мар, бәнна вә башга сәнәткарлар тәшкил едирди («Советскаја Россија», 13 сентјабр 1974-чү ил).

Бағдадда ше'рә, сәнәтә бөјүк гајғы вә һөрмәт бәсләјирдиләр. Буну вахтилә Месопотамијаны зијарәт етмиш Ә. Хагани дәриндән дујмушду:

Ирага, Ирана ејләсәм сәфәр,
Башыма јағыш тәк јағар симү зәр.
Орада шаирә гијмәт верән вар,
Хәзинәм лә'л илә, көвһәрлә долар.

Тарихчиләр көстәрирләр ки, XI—XII әсрләрдә Бағдадын әһалиси бир милјондан чох иди. Шәһәрин көзәллији дилләрдә дастан олмушду. Бағдады көрүб онун көзәллијинә мәфтун олмајан, ону тәрәннүм етмәјән шаир тапылмазды. Бөјүк Ә. Хагани дә бу көзәлликдән илһам алмышды:

Онун һәр тәрәфи бир күлүстандыр,
Нәзәри чәлб едән бағдыр, бостандыр.
Торпағы чәмәндир охун баһар, гыш,
Чајларын үстүндән көрпү салынмыш.

...Бәрк тәггылты мәни хәјалдан ајырды. Тәјјарәмиз Бағдад аеропортуна енмишди.

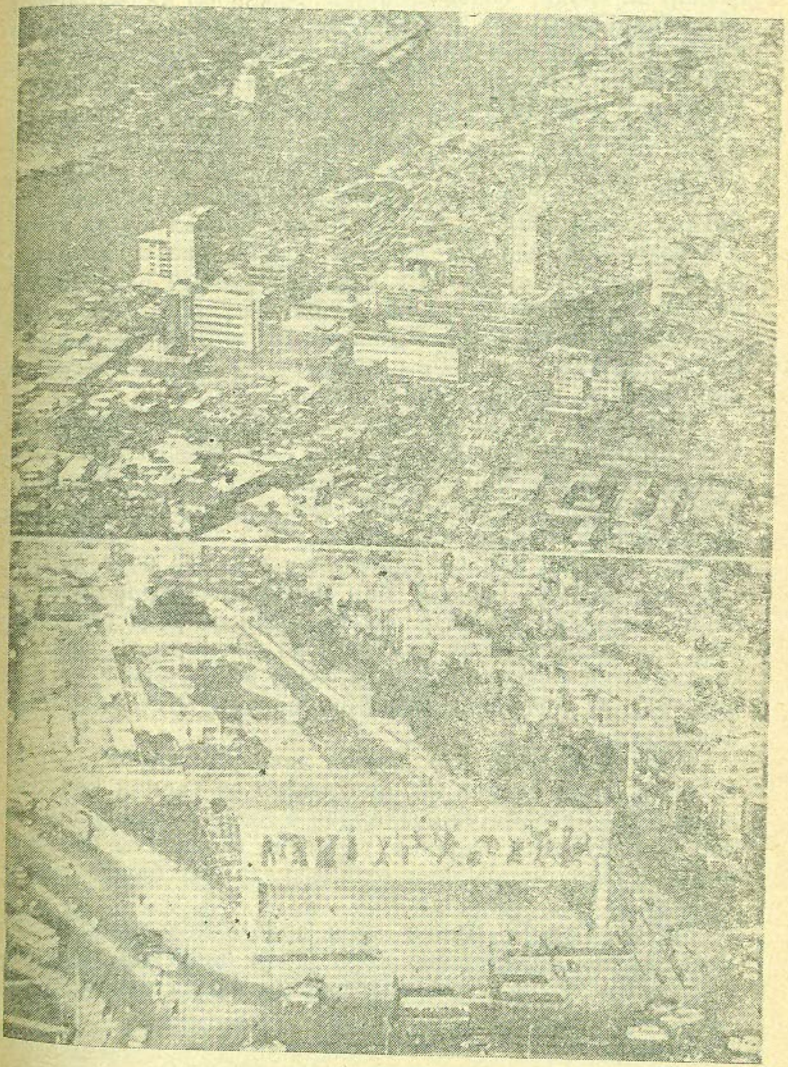

Бағдад бу күн

Бәхтә бах ки, өлкәјә Бағдад шәһәринин мин ики јүз иллијинин бајрам едилдији күн кәлмишдик. Дөвләтин гәрарына әсасән үч күн рәсми бајрам е'лан олунмушду. Шәһәр ал-әлван бәзәдилмишди. Елә бил чилчырагбан ичәрисиндә алышыб јанырды. Мән о ахшам вә сонракы ики күн Бағдадда көрдүјүм шәнликләри, чырагбанлары, чал-чағыры сонралар һеч бир өлкәдә көрмәдим. Күчәләрдә бөјүк-кичик, гоча-чаван, гадын-ушаг әлиндән тәрпәнмәк олмурду. Ијнә атсан јерә дүшмәзди. Өзүмү сөзүн һәгиги мә'насында нағыллар аләминдә һисс едирдим.

Мисирдә бизә демишдиләр ки, Гаһирә илә мүгајисәдә Бағдад кичик кәндә бәнзәјир. Лакин Бағдад кәлин кими елә бәзәнмиш, елә сығалланмышды ки, она мәфтун олмамаг мүмкүн дејилди. Бу илк тәәссүратым елә гүввәтли иди ки, сонралар заман да ону унутдура билмәди. Ираглыларын ифтихарла дедији: «Ким Бағдады көрмәјибсә, дүнјанын ән јахшы күшәсини көрмәјиб»—сөзләрини һәмишә тәкрар етмәјә һазырам.

Мән һәлә фүсункар Бағдад кечәләрини демирәм. Үмумијјәтлә, бу өлкәдә күндүзлә кечә арасындакы аны тутмаг чәтиндир. Бирдән-бирә гаранлыг дүшүр. Бу, Бағдадда да беләдир—сәма зил гара, шәһәр исә чырагбан. Шәһәрин ортасындан назлана-назлана ахыб кедән Дәчлә чајында һәр ики саһилдән дүшән ишыг бәрг вурур, суда әкс олунур. Гәрибә бир мәнзәрә, тәкраролунмаз илаһи көзәллик јараныр. Бу көзәллик өнүндә овсунланыр, саатларла көзүнү ондан чәкә билмирсән. Бағдад кечәләринин фүсункарлығыны сөзлә ифадә етмәк чәтиндир. Бағдад кечәләри тәбиәтин јаратдығы сеһркар бир лөвһәдир.

Мәни Бағдадда, һәр шејдән әввәл, тәәччүбләндирән вә севиндирән бу иди ки, ираглылар өз харичи көркәмләринә көрә азәрбајчанлылардан о гәдәр дә фәргләнмирләр. Гарабуғдајы, гаракөз, гарагаш, гарасачлы ираглыларын азәрбајчанлылара охшадыгларыны башга мүәллифләр дә гејд едирләр[1].

Мисир, Сурија, Ливан вә с. әрәб өлкәләриндә адамын харичи көрүнүшүнә көрә јерли олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк чәтиндирсә, ираглылары ајырд етмәк асандыр.

[1] Р. Г. Ланда. У арабсв Азии, М., 1969, с. 81.

Әтрафы илә үч милјондан чох әһалиси олан Бағдад Шәргин бөјүк шәһәрләриндән биридир. Бурада һәр аддымбашы Шәрг вә Гәрб ме'марлыг абидәләринин чулғаландығыны көрмәк олур, Гәрибә тәрздә бир-бирини тамамлајан бу абидәләр шәһәрә хүсуси көзәллик верир.

Бағдадын мәркәзи һиссәси «Тәһрир»—«Азадлыг» мејданыдыр. Бурадан кечә-күндүз машынлар ахын-ахын Чүмһуријјә көрпүсү илә Дәчлә чајынын сағ саһилинә јолланыр. Үмумијјәтлә, чајын һәр ики саһилини алты көрпү бирләшдирир. Рәшид, Сә'дун вә Әбу Нәвас күчәләри бу мејданда бирләшир. Һәмин күчәләр Бағдадын шан-шөһрәтли күчәләридир. Рәшид күчәси әфсанәви хәлифә Һарун әр-Рәшидин ады илә бағлыдыр. 1914-чү илдә салынмышдыр. Дәчлә чајы боју узаныб кедән бу күчә шәһәрин мәркәзи күчәси сајылыр. Һәр ики тәрәфиндә бој-бој мағазалар јерләшир. Күчәнин шимал гуртарачағында исә мәшһур Бағдад базарларыны көрмәк олар.

Әбу Нәвас күчәси 1934-чү илдә салыныб. Һарун әр-Рәшидин заманында шөһрәт газанмыш мәшһур шаир Әбу Нәвасын адыны дашыјыр. Бурада Әбу Нәвасын көзәл һејкәли учалыр. Һәмин күчәдә чохлу ширкәт, дөвләт мүәссисәси, дипломатик идарә вә мүасир типли меһманханалар вардыр. Дәчлә чајы бојунча узаныб кедән бу күчәни мәшһур едән јалныз ресторан, казино, әјләнчә јерләри дејил; о һәм дә бурада биширилән «мәзгуф»а көрә мәшһурдур. «Мәзгуф» очаг үзәриндә гызардылан балыг јемәјидир. Бә'зән бизим Ләнкәран—Астара зонасында мәшһур олан «ләвәнки» кими биширилир.

Дәчлә саһили, Әбу Нәвас күчәси ахшамлар чох көзәл олур. Чаван гызлар, оғланлар бураја сејрәнкаһа чыхарырлар. Елә бил Хагани XII әсрдә дејил, дүнән Дәчлә саһилиндә олмуш, Бағдад көзәлини вәсф етмишдир:

> Дәчлә кәнарында дүнән бир афәти-чан көрмүшәм,
> Һәсрәт көзләримдән Дәчлә тәк ахмыш гызыл ган, көрмүшәм.

Әбу Нәвас күчәсиндән Дәчлә чајы илә сәјаһәтә чыхырлар. Кәмиләр кечәјарыја гәдәр адамлары Дәчлә боју кәздирир. Чәмиси јарымча саата шәһәрин сәс-күјүндән узаг Умм әл-Хәназир турист аласына кетмәк мүмкүндүр. Орада да «мәзгуф» сифариш вермәк олур.

Сә'дун күчәси 1922—29-чу илләр арасында Ирагын баш назири олмуш Мөһсүн әс-Сә'дунун адыны дашыјыр. 1929-чу илдә инкилисләр ону Ирагы Инкилтәрәнин мүс-

тəмлəкəсинə чевирмəк һаггында мүгавилə бағламаға мəчбур едəндə чамаатын көзү габағында өзүнү өлдүрəн Мөһсүн əс-Сə'дун инди милли гəһрəман кими танынмагдадыр. Јери кəлмишкəн дејим ки, 1963—64-чү иллəрдə Совет мүтəхəссислəри илə Ирагын чəнубунда—Сəмавада ишлəјəркəн оранын валиси Салеһ Сə'дунла тез-тез көрүшүрдүк. Мөһсүн əс-Сə'дунун оғлу бизə чох јахшы мүнасибəт бəслəјирди.

Мөһсүн əс-Сə'дунун һејкəли учалдылан Сə'дун күчəсинə мүасир имарəтлəр хүсуси көркəм верир. Бүтүн тəјјарə ширкəтлəринин нүмајəндəликлəри, əсас кинотеатрлар, ən јахшы меһманханалар, баһалы ресторанлар, көзəл мағазалар вə с. бу күчəдə јерлəшир.

Сə'дун күчəсиндə «Кабаб Əрбил» адлы кабабхана вар. Орада Ираг азəрбајчанлылары көзəл кабаб биширирлəр. Она көрə дə бу икимəртəбəли кабабхана һəмишə адамла долу олур. Бурада јемəји сифариш едиб евə дə апарырлар. Јолу Ирага дүшəн һəр бир адам орада Аслан адлы чаван оғланын мəһарəтинə бəлəд ола билəр. Адамлар јемəкханадан чыхдыгча Аслан гапынын ағзында кабаб һаггыны алан кассирə гышгырыр: «О гардаш филан гəдəр вермəлидир». Адам мат галыр. Бу гəдəр мүштəринин јемејини вə һаггыны о нечə јадында сахлајыр? Кабабхана саһиби ону үч нəфəрин јериндə ишлəдир вə күндə үч дəфə гијмəтдə сəһв едиб-етмəдијини јохлајыр. Дејирлəр һəлə сəһвини тута билмəјиблəр.

Бу мəним јадыма тəлəбəлик вахты Бакыда, «Тəзə базар»да олмуш бир һадисəни салды. Ортајашлы, күлəрүз, бир адам гарпыз тығынын јанында дуруб авазла мүштəри чағырырды: «Гарпызлар падшаһы, дəрдлəрин дəрманы чил гарпыз мəндə; бала, шəкəрə гəмзə сатан Садај мəндə; хырда тумлу, гара тумлу, гырмызы тумлу—һəр нə десəн вар мəндə».

Сəлигəли кејинмиш бир нəфəр она јахынлашыб гыпгырмызы гарпыз истəди. Гарпыз саһиби «көзүм үстə» дејиб тыға көз кəздирди. 12—15 килограмлыг бир гарпыз көтүрдү: «Бу сиз истəјəн гарпыздыр. Амма о гəдəр дə ширин дејил». Алычы күлүмсүнду. Һисс олунурду ки, сатычынын сөзлəринə инанмыр. Хаһиш етди ки, гарпызы нишанласын. Доғрудан да, гарпыз гыпгырмызы иди. Лакин далсызды. Алычы хаһиш етди ки, она туму гырмызы, дадлы бир гарпыз да сечсин. Сатычы 5—6 килограмлыг гарпызы нишанлады. Һамы онун «биличилијинə» мат галмышды. Башга бир нəфəр гара тумлу,

ичи лалə рəнкдə гарпыз истəди. Онун да хаһиши јеринə јетирилди. Һамы сатычынын габилијјəтинə һејран галмышды. Зијалы исə бикеф олмушду. Мүһарибə төрəдəнлəри лə'нəтлəјəрəк билдирди ки, гарпыз саһиби вахтында охуја билсəјди бу ағылла нəлəр етмəзди?!.

О вахтдан иллəр кечсə дə, «Кабаб Əрбил»дə ишлəјəн ган гардашым Асланын һəрəкəтинə көз гојдугча бачарығына мат галыр, Бакыда «Тəзə базар»да шаһиди олдуғум јухарыдакы əһвалаты хатырлајырдым.

Сə'дун күчəсинин чəнуб гуртарачағында 1962-чи илдə тикилмиш əзəмəтли «Намə'лум əскəр» абидəси учалыр. Əскəрлəрин фəхри кешикдə дурдуғу бу абидəни зијарəт едəндə вə ја јанындан өтүб кечəндə гəрибə бир тəзадын шаһиди олурдум. Бу абидə илə үзбəүздə мəсчид вар. Мəсчидин һəјəти һəр вахт бош, абидəнин əтрафы исə издиһамлы олурду. Бу абидəдəн бир аз о јана «Мин бир кечə» нағылларыны əбəдилəшдирəн «Əлибаба вə гырх гулдур» ме'марлыг комплекси јерлəшир.

Бағдад шəһəри сон иллəрин планына əсасəн абадлашдырылмаға башланмышдыр. Шəһəрин чох һиссəсинин јенидəн гурулмасы, пијадалар үчүн јералты кечидлəр салынмасы, парк вə идман комплекслəри тикилмəси, ушаглар үчүн əјлəнчə мејданчалары, шəһəрдə келишкəлиши асанлашдырмаг үчүн Дəчлə чајы үзəриндə даһа дөрд көрпү салынмасы, һəр ил 135 мин мəнзил тикилиб истифадəјə верилмəси, Бағдад əтрафында ени 1—3 километр олан «көј гуршаг»—мешə золағы салынмасы нəзəрдə тутулмушдур. Тəəссүф ки, Иран—Ираг мүһарибəси бу планын һəртəрəфли һəјата кечирилмəсинə мане олмуш вə инди дə олмагдадыр.

Бағдада хүсуси көзəллик верəн, мүасир ме'марлығын тəлəблəринə ујғун, көрəни валеһ едəн биналар шəһəрдə чохдур. Бағдад университети, Рафидејн вə мəркəзи банкларын, Халг мəчлиси, Республика сарајы, Планлашдырма назирлијинин биналары, «Бағдад» меһманханасы вə с. белəлəриндəндир. Бағдадда «Семирамис», «Наср», «Хəјјам», «Бабил», «Атлас», «Гранада» кими јарашыглы кинотеатрлар вардыр. Əн көзəл меһманханалары «Бағдад», «Хəјјам», «Ираг», «Амбасадор», «Гилгамыш», «Карлтон», «Уф» вə саирəдир. Бурада Сə'дун адына, «Əл-Зəвра», «Опера», «14 ијул» вə с. истираһəт парклары вардыр. «Əл-Хулд», «Əл-Рибат», «Бағдад» вə с. театр вə консерт заллары мəшһурдур.

Бағдадда 1923-чү илдә әсасы гојулан чох зәнкин «Ираг музеји» фәалијјәт көстәрир. Бурада ән гәдим дөврләрә аид експонат вә шө'бәләр вардыр. Аббасиләр сарајы, XIII әсрин әввәлләриндә тикилән Мустәнсиријјә мәктәб бинасы, музејләр вә с. кими Бағдадын тарихини әкс етдирән абидәләр ираглыларын вә әчнәбиләрин ән чох зијарәт етдикләри јерләрдәндир.

Бағдадын ән көрмәли јерләриндән бири дә онун үстүөртүлү базарларыдыр. Бу базарлар Һарун әр-Рәшидин дөврүндән галмадыр. Әрәбләр фәхрлә дејирләр: «Ким Бағдад базарларыны көрмәјибсә, демәк Бағдады көрмәјиб». Бағдадын үстүөртүлү базарлары бүтөв бир шәһәрдир. Орада мүхтәлиф шејләр сатылан о гәдәр дар күчәләр вар ки, набәләд адам о саат азыр. Бурада ијнә-саппдан тутмуш ән баһалы гызыл вә күмүш бәзәк вә зинәт әшјаларына гәдәр һәр шеј алмаг олур. Бир јанда бәзиркан базары, бир јанда папагчы, башмагчы базары, баггал, әттар, халы-халча базары вә с.

Бунларын ичиндә «Суг әс-Сәфафиир»—«Мискәр базары» хүсусилә фәргләнир. «Мискәр базары» Һарун әр-Рәшидин заманында чох мәшһур олуб. Јазылы мәнбәләр көстәрир ки, о вахт бурада үч јүздән чох мискәр е'малатханасы олуб. Мискәрләр һәр чүр силаһ, әскәрләрин шүчаәтини көстәрән нишанлар, сарај, мәсчид вә јашајыш евләринин тикинтисиндә истифадә үчүн әшја вә бәзәк шејләри, газан, чајник, сәһәнк, сини вә с. һазырлајырмышлар. Мүасир дөврдә һәр шеј фабрик-заводларда истеһсал олундуғуна көрә мискәр базары дәбдән дүшмүшдүр. Онун узунлуғу инди 150 метрдән артыг дејилдир.

Мискәрләр чәркә-чәркә дүзүлүб, әсрләрлә бундан әввәл олдуғу кими, габ-гачаг дүзәлдирләр. Мискәр базарында чәкич сәсиндән гулағын тутулса да, тезликлә буна алышырсан. Лакин сәнәткарларын үз-көзүндән вә бахышларындан да һисс олундуғу кими, мискәр базарында гытлыгдыр. Инди онларла алвери әсасән туристләр едирләр. Буна бахмајараг онлар сәнәтләриндән әл чәкмир; ахшама кими чәкичләри әлләриндән дүшмүр.

Мискәр базары, хејли әввәлләр олдуғу кими, јалныз усталардан һансыса вәфат етдикдә бағлы олур. Бағдадын өртүлү базарынын аһәнки позулур. Өртүлү базар сәһәр күн чыхандан ахшам күн батана гәдәр ачыгдыр. Өмрүнү-күнүнү тоз-торпаг ичиндә кечирән дукан саһибләри, демәк олар ки, тәмиз һава көрмүрләр. Бахышлары һәсрәтли, боз вә сары көркәмли бу адамларын хејиршәрдән, дүнјанын кедишиндән хәбәри олмур. Онлары марагландыран јалныз алыб-сатдыглары матаһын гијмәтинин ениб-галхмасыдыр.

Һәр күн сәһәр тездән шәр гарышана гәдәр вахтыны өртүлү базарда кечирән бу адамлар чох јемирләр; һавасызлыг вә гышда дуканы гыздырмаг үчүн ишләдилән нефт лампасы «Әләддин»ин ији иштаһларыны позур. Бир јандан да һисс олунур ки, гәнаәт едилмиш тикә онлара јејилән тикәдән даһа ширин кәлир. Дуканлары сәлигәсаһмансызлыг вә тоз-торпаг басыр; һәр шеј, һәтта дукан саһибләри өзләри дә тоз-торпаг ичиндә итиб-батыр. Һәјат беләчә кечир... Бир күн гоншу дуканчылара хәбәр чатыр ки, филанкәс дә дүнјадан көчдү.

Адәтән бу дуканлар атадан оғула, оғулдан нәвәјә, нәвәдән нәтичәјә, нәсилдән-нәслә кечир.

Үстүөртүлү базардан башга, Бағдадда бүтүн мағазаларын витринләри вар. Онлар еләдүзәлдилир ки, мағазада олан малларын һәрәсиндән бир нүмунә нүмајиш етдирмәјә имкан версин. Сәнә лазым олан әшја вә ја палтардан нүмунә јохдурса, мағазаја кириб басабас салмаға еһтијач галмыр. Көрүндүјү кими, витрин јалныз көзәллијә, естетик зөвгә хидмәт етмир, ејни заманда мүштәриләрин ишини асанлашдырыр, вахт иткисини арадан галдырыр.

Бағдадда демәк олар ки, мејвә мағазалары јохдур. Онлары илин бүтүн фәсилләриндә күчәләр боју узаныб кедән көшкләр әвәз едир. Мүхтәлиф нөв алма, армуд, үзүм, шафталы, әнчир, нар, лимон, наринки, турунч, пүстә, бадам, гоз, һинд гозу, портағал, банан, әрик, кавалы, алча вә с. көшкләри бәзәјир. Бу көшкләрдә һәмишә гарпыз вә јемиш дә сатылыр. Өз көркәми илә адама «кәл-кәл» дејән мејвә көшкләри шәһәрә хүсуси көзәллик верир.

Бағдадда надиләр—клублар вардыр. Мүәллимләр, нефтчиләр, мүһәндисләр, һәкимләр вә с. надиләри. Бунлар бизим мәдәнијјәт евләрини хатырладыр. Надиләрдә китабхана, оху залы, архив, телевизија вә радио отаглары, шаһмат, домино, нәрд, столүстү теннис ојнамаг үчүн заллар, ресторан вә с. вардыр. Ресторан, казино вә барларда јалныз кишиләр ишләјирләр.

Өлкәдә гираәт салонлары, китабханалар олдугча аздыр. Шакирд вә тәләбәләр дәрсә ачыг һавада, чох вахт

һоллардa кәзинә-кәзинә һазырлашырлар. Бағдадда тәләбәләрә јардым мәгсәдилә хүсуси мәһәлләләр ачылмышдыр. Бунлар да бир нөв чајханадыр. Фәрг ондадыр ки, башга јерләрдә чај, кофе ичә-ичә сөһбәт едир, мусигијә гулаг асыр, домино, нәрд вә ја шаһмат ојнајыр, вахт кечирир, бу мәһәлләләрдә исә јалныз дәрсә һазырлашырлар. Бурада чај вә гәһвә үчгат баһа сатылыр. Истәјиб-истәмәмәјиндән асылы олмајараг кәрәк бир шеј сифариш верәсән.

Бағдады кәздикчә дәриндән дујурдум ки, һеч бир мә'лумат шәхси мүшаһидәни әвәз едә билмәз. Бурада хошума кәлән мәсәләләр чох олду. Онлардан бири дә мәишәт аваданлығы, мебеллә әлагәдардыр. Мебел әсасән хүсуси јерләрдә адлы-санлы усталар тәрәфиндән дүзәлдилир. Биздә дәрзиләрдә мода журналлары олдуғу кими, Ирагда усталарда мебел үзрә мода журналлары олур. Орада бу вә ја башга моданын һансы өлкәјә мәхсус олмасы, һәмин модалы мебелин биринчи дәфә кимә дүзәлдилмәси, өлчүсү вә с. көстәрилир. Мүштәринин һәр һансы бир мебелдән хошу кәлирсә мүгавилә бағланыр. Беш-алты аја мебел һазыр олур. Мүгавиләнин шәртинә көрә әкәр сифариш вахтында јеринә јетирилмәсә уста, сифаришчијә кечиктирилән һәр күн үчүн чәримә верир. Дүзәлдилән мебел һәгигәтән дә чох көзәл вә јарашыглы олур.

Бунунла белә, Бағдадда мәни мат гојан мәсәләләр дә олду. Бурада гышда евләри вә идарәләри «Әләддин» адлы нефт лампалары илә гыздырырлар. Собалардан кәлән ијдән адамын башы ағрыјыр, күтләшир. Ираг нефт һасилатына көрә дүнјада өн јерләрдән бирини тутур. Бу гәдәр нефти вә газы олан өлкәнин пајтахтынын белә газлашдырылмадығыны көрәндә истәр-истәмәз доғма јерләр көз габағына кәлирди.

...Гүрур һисси илә доғма кәндим Дүзгырыхлыны хатырлајырдым. 1970-чи илдән Товуз рајонунда бүтүн кәндләр газлашдырылыб. О чүмләдән дә мәним кәндим. О кәнд ки, һәлә 50-чи илләрдән бүтүн евләриндә Илич лампалары јаныр; телефон вә радио шәбәкәси вардыр. кәнд артезиан вә канал сују илә там тә'мин едилиб. Бунун сајәсиндә совхоз илдә он мин тондан чох үзүм верир. Адамларын күзәраны даһа да јахшылашыр. Хејли вахтдыр ки, кәндә булаг сују да чәкилиб. Бу кәнддә асфалт күчәләр, ағ кубик дашдан тикилмиш бир-ики мәртәбәли хүсуси евләр, мәдәнијјәт еви, гонаг еви, шадлыг еви, нечә-нечә мағаза, икимәртәбәли универмаг, јүз чарпајылыг икимәртәбәли шәфахана, техники-пешә, сәккизиллик вә онниллик мәктәбләр, идман комплекси, ики парк, һамам, јемәкхана вә ресторанлар, икимәртәбәли совхоз идарәси, чөрәк заводу, електрик дәјирманы, ики шәраб заводу, машын-трактор паркы вә с. вардыр.

Гәриб өлкәдә бүтүн бунлар һаггында дүшүндүкчә адамын үрәји дағa дөнүр. Әллинчи илләрдән доғма кәндимдә колхоз сәдри ишләјән Фиридун Бағыровун ишкүзарлығыны да миннәтдарлыгла јад едирәм.

О Фиридун кишинин ки, кәнддә нечә илдир күл-чичәјинә, сәлигә-саһманына көрә «ән көзәл бағ-бағчалы һәјәт» мүсабигәси кечирир. Мүсабигәнин галиби пул мүкафаты алыр. Јәгин буна көрәдир ки, илин бүтүн фәсилләриндә һәјәтләр лаләзара бәнзәјир. Кәндимизин илк мүәллими Әһмәд Ахундовун, мүсабигә галибләри Маһмуд Мусајев, Әсәд Чәфәров, Әләскәр Нағыјев вә башгаларынын һәјәтләри нағылларда данышылан чәннәт гушәсинә бәнзәјир...

Мәни Бағдадда ән чох тәәччүбләндирән машынларын чохлуғу вә такси сүрүчүләринин һәрәкәтләри иди. Тәбии ки, әтрафы илә бирликдә үч милјондан чох әһалиси олан Бағдадда метро, трамвај вә троллејбусун олмамасы хүсуси такси машынларынын даһа да артмасына шәраит јарадырды. Кәлиш-кәлиш чәтинләширди. Бунунла белә, 70-чи илләрдә Бағдадда, демәк олар ки, низамлајычы јох иди. Тез-тез гәза һадисәләри баш верирди. Лакин гәзаларын баш вермәсинин әсас сәбәби низамлајычыларын олмамасы дејил, сүрүчүләрин чохунун нашылығы иди. Индинин өзүндә белә һәвәскар сүрүчү вәсигәси алмаг чох асандыр: һәр ики тәрәфинә бош нефт дагғалары дүзүлмүш даирәдә машыны дал-дала сүрәркән онлары јыхмасан имтаһандан чыхмыш һесаб олунурсан.

Бағдадын такси сүрүчүләри бәлкә дә дүнјанын ән низам-интизамсыз вә ән бәхтли сүрүчүләридир. Машыны нечә истәјирләр елә дә сүрүрләр. Һарада истәјир әјләјир, адам көтүрүб дүшүрүрләр. Һәтта машыны икијол ајрычында, көрпүнүн үстүндә, јолун ортасында да сахлајырлар. Лакин бу лагејдликлә јанашы, һәрби машынлара һәр јердә јол верирләр. Чүнки онларын сүрүчүләри даһа нашы олурлар.

Такси сүрүчүләри илә бағлы бир мәсәләни дә гејд етмәк истәјирәм. Јахынлашыб хәбәр алан ки, «Мәни филан јерә апарарсанмы?», мүтләг «әлә-ајни»—«көзүм үс-

тә» дејәчәкләр. Елә ки машына миндин сорушачаглар: «О дедијин мәһәллә, о күчә Бағдадын һансы рајонундадыр?» Ону да гынамалы дејил, чүнки бурада бизим микрорајонларда олдуғу кими, ја әксәр күчәләрин ады јохдур, ја да ону һеч танымаз. Кәрәк өзүн көмәк едәсән. јохса узун мүддәт ахтармалы олачаг. Елә сүрүчүләр дә вар ки, набәләд олдуғуну билсә «ишин битди». Сәни кәздирәчәк, кәздирәчәк, сонра ики-үч гат артыг пул алачаг.

Шәһәрдә диггәти чәлб едән мәсәләләрдән бири дә сәс-күјүн һәддән артыг олмасы иди. Бурада машынларын сигнал вермәси гадаған едилмәјиб. Бағдадда бүтүн өлкәләрдән кәтирилмиш һәр чүр сигналлар вардыр. Машынларын сәси кечә-күндүз шәһәри башына көтүрүр. Елә бил сүрүчүләр сигналын хәбәрдарлыг үчүн ичад олундуғуну јаддан чыхарыблар—ондан өзүнү көстәрмәк, башгаларынын диггәтини чәлб етмәк, полис нәфәрини, автомобил мүфәттишини саламламаг, вә ја да елә-белә, кеф үчүн истифадә едирләр. Ән чох да тој вахты машынларын күчәләрдән кечәркән вердикләри узун-узады сигналлар гулагбатырычы олур.

Кечә намазы вахты азан сәси дә бөјүк нараһатлыг јарадыр. Чүнки мәсчиддә магнитофон гурур, сәсини ахыра гәдәр галдырырлар. Ондан сонра, елә јухуја кедәркәтмәз арабаjла нефт сатанлар чәкичлә тәнәкәјә дөјәрәк күчә-күчә кәзир, јатмаға имкан вермирләр. Бундан сонра исә «һәлиб, һәлиб» (суд), «тамата, тамата» (помидор), «фәваки, партахал» (мејвә, портағал), «абу этиг» (чырчындыр), «камис этиг» (көһнә көјнәк) дејә-дејә кичик арабаларла күчәләри кәзәнләр кәлирдиләр.

Күндүзләр исә күчәләрдә әлиндә радио вә ја магнитофонла өзү истираһәт едиб башгаларынын раһатлығыны позан кәнчләрә тез-тез раст кәлирсән. Елә бир мағаза, јемәкхана тапмазсан ки, орада ја радио, ја магнитофон, ја да телевизорла мусиги бизим бә'зи тојларымызда олдуғу кими, вар күчү илә сәсләнмәсин. Мусигијә о гәдәр адәт едибләр ки, ону ешитмәјәндә елә бил нәсә чатмыр, нәсә итирибләр. Санки мусиги илә јашајырлар. Әдаләт наминә демәк лазымдыр ки, әрәб мелодијалары, әрәб нәғмәләри гәми, әләми, ахычылығы, шухлуғу вә ојнаг ритмләри илә адамы сеһрләјир.

Одур ки, бөјүк-кичик—һамынын кичик транзистору олур. Ресторанларда телевизор гојулуб; јејиб-ичәнләрин кефини даһа да дурултмаға, онлары даһа да шәнләндирмәјә чалышырлар. Аз галыб ки, көзләрини екрандан чәкмәдән наһар етмәјә имкан верән, өнүндә јемәк гојмаг үчүн сини олан голлу стуллар дүзәлтсинләр. Онсуз да аз һәрәкәт едән, идманла аз мәшғул олан ираглылар XX әсрин бу мө'чүзәсинин әсири олмушлар. Үнсијјәтин, гонагпәрвәрлијин, ширин сөһбәтин, көһнә адәт-ән'әнәләрин «дүшмәни» олан телевизору бир чох Аврòпа вә Америка евләриндә гонаг отағындан кәнар етдикләри һалда, Ирагда она гонаглыг заманы да бахырлар.

Бурада ушагларын башга әјләнчә васитәләри чох аз олдуғундан онлар да вахтларынын чохуну екран гаршысында кечирирләр. Чох вахт бу, ушагларын көрмә габилијјәтләринин зәифләмәсинә, әлләринин чәнәсинә дирәјиб узун мүддәт телевизора бахдыгларындан бә'зисинин чәнәсинин әјилмәсинә, һәмчинин дүнјакөрүшләринин, тәрбијәләринин корланмасына кәтириб чыхарыр. Одур ки, телевизору «үчүнчү валидејн» адландыранлара һагг газандырмамаг олмур. Телевизорун сәс-күјү бир јана, инсан өзү дә һисс етмәдән онун әсири олур вә бүтүн ишдән-кәнар вахтыны она гурбан едир.

Сон вахтлар адамларын раһатлығына, сәһһәтинә мәнфи тә'сир көстәрән сәс-күјә гаршы мүбаризәјә башламышлар. Радио вә телевизија илә верилишләр тәшкил олунур, гәзетләрдә мәгаләләрлә чыхыш едирләр. Журналист Чәмил әл-Чәбури «Садәчә фикир» адлы мәгаләсиндә Франсада баш вермиш бир һадисәдән данышараг көстәрир ки, Парисдә ортајашлы бир гадын автобусда кедәркән әлиндә транзистор олан кәнч онун јанында әјләшиб раһатландыгдан сонра радиону учадан сәсләндирир вә сәрнишинләрин динчлијини позур. Гадын радиону алыб јерә вурур. Бу, чамаатын үрәјиндән олур. Һамы онун тәрәфини сахлајыр. Чаван оғлан гадыны мәһкәмәјә верир. Мәһкәмә гадына бәраәт газандырыр.

Мүәллифин фикринчә, Ирагда да сәс-күјә гаршы мүбаризә апармаг вахты чатмышдыр. Сәс-күјә сәбәб оланлара гаршы ичтимаијјәт мүбаризә апармалыдыр. Сүрүчүләр, мағаза, јемәкхана, чајхана вә тој саһибләри чамаатын раһатлығы гејдинә галмалыдырлар.

«Ејбсиз көзәл олмаз»—демишләр. Бүтүн бунларла биркә, Бағдад һәгигәтән көзәл шәһәрдир. Бурада адамы валеһ едән, шәһәрә әфсанәви көзәллик верән хурма ағачларынын сајы-һесабы јохдур. Өлкәдә олан хурма ағачларынын хејли һиссәси Бағдаддадыр.

Бағдадын хурма бағларыны көрдүкдән сонра Азәрбајчан халгынын милли гәһрәманы Короғлунун «Бағдад сәфәри»ндәки мугајисә вә мүбалиғәни даһа јахшы дујдум: «Короғлу баханда көрдү Бағдад бағларында хурмаларын сајы вар, амма дәлиләрин сајы јохду».

Ирагда јашајан азәрбајчанлыларын бајатысы да Бағдад хурмалыгларындан сөз ачыр:

Бағдадда хурмалыхлар,
Суда ојнар балыхлар.
Нә бөјлә севда олсун,
Нә бөјлә ајрылыхлар.

Бағдадын шә'нинә көзәл сөзләр демәкдә мәгсәдим һеч дә ону севдирмәк үчүн тә'рифләмәк дејил. Буна еһтијач јохдур. Һәм дә Шекспир демишкән:

Ешгими тә'рифләјиб һеч кәси алдатмырам,
Чүнки мәһәббәтими кимсәјә мән сатмырам.

ИРАГЫН БУ КҮНҮНДӘН ЕТУДЛӘР

Гәдим јунанлар Ирагы Месопотамија—«ики чај арасы» адландырмышлар. Мүасир Ирагын әразиси Дәчлә вә Фәрат чајлары һүдудларындан кәнара чыхса да, өлкә инди дә Месопотамија кими таныныр... Дәчлә (1718 *км*) вә Фәрат (2300 *км*) чајлары инди дә Түркијә дағларындан баш алараг кәлир, каһ ити, каһ да лал ахараг, екиз бачылар кими «салланараг» бүтүн өлкәдән кечир вә Месопотамијаја һәјат верир.

Әрәб дилиндә «саһил», «чај саһили» мә'насында ишләнән «Ираг» сөзүнүн дә бу чајларла бағлы јарандығыны көстәрирләр. Ирагын әһалиси 13 милјон нәфәрдир. Әһалинин 75 фаизи әрәбләрдир. Сонра күрдләр, даһа сонра исә түркмән адландырылан азәрбајчанлылар кәлир. Өлкәдә 250 мин христиан вә шималда күрдчә данышан, лакин өз динләри олан 60 минә гәдәр језид јашајыр.

Ираг стратежи чәһәтдән мүһүм әразидә јерләшир. Шималда Түркијә, шәрг вә шимал-шәргдә Иран, гәрб вә чәнуб-гәрбдә Сәудијјә Әрәбистаны, Сурија, Иорданија, чәнубда Күвејтлә һәмсәрһәд олан бу өлкәјә, һава, дәниз, шосе вә дәмир јолу илә кәлмәк олар. Өлкә дахилиндә узунлуғу үч мин километрә гәдәр үч әсас дәмир јолу вардыр: Бағдад—Бәсрә (569 *км*), Бағдад—Кәркүк—Әрбил (427 *км*), Бағдад—Мосул—Тел—Көчәк (531 *км*).

Бағдад—Мосул—Тел—Көчәк дәмир јолу Ирагы мүхтәлиф өлкәләрлә бирләшдирир. Бу јолла Һәләб, Бејрут, Ангара, Истамбула, орадан да Рома, Парис, Белград, Загреб. Милан. Триjестә вә с. кетмәк олар.

Һава јолу илә дә истәнилән өлкәјә учмаг олар. Ирагда мөвчуд олан алты тәҹҹарә лиманынын икиси—Бағдад вә Бәсрә бејнәлхалг тәҹҹарә лиманларыдыр.

Өлкәдә он бир мин километр узунлуғунда чох јахшы вәзијјәтдә олан шосе јоллары вардыр. Асфалтын тәркиби еләдир ки, нә гәдәр исти олса да әримир.

Сәһра, дүзәнлик вә дағлыг олмагла үч чоғрафи зонаја бөлүнән Ирагын гышы мүлајим кечсә дә, ијул—август ајларында һәрарәт көлкәдә 48—50 дәрәчәјә гәдәр галхыр. Бир чохлары Ирагда јалныз јај вә гыш фәсилләринин олдуғуну гејд едирләр. Лакин бурада бүтүн фәсилләр өзүнү көстәрир. Ән узун мөвсүм јај фәслидир. Јај фәсли Ирагда мај ајындан октјабра кими давам едир. Нојабр пајыз фәслинин пајына дүшүр. Декабр, јанвар, феврал гыш ајларыдыр. Март—апрел јаз ајлары һесаб олунур. Бахмајараг ки апрелин ахырында һәрарәт чох вахт гырх дәрәчәни һаглајыр, су мартын орталарындан гызмаға башлајыр; бу вахт ушаглар һәтта чајларда чимирләр.

Гышда исә чох да сојуг олмур. Ирагда олдуғум алты ил әрзиндә бир дәфә дә гар јағдығыны көрмәдим. Сөһбәт етдијим бир чох чәнублу танышларымын гар һаггында тәсәввүрләри белә јох иди. Јәгин буна көрәдир ки, Ирагда гар да, буз да бир мәфһумла—«сәлич» сөзү илә ифадә едилир.

Јајда исә чох исти олур. Ијун, ијул, август, сентјабр ајлары «јанар ајлар» адланыр. Бу вахт Дәчлә вә Фәрат кими нәһәнк чајларда белә сујун сәвијјәси чох ашағы олур. Күн од кими јандырыр. Елә бил торпаг тәндирә дөнүр. Күн ејнәји олмадан күчәјә чыхмаг олмур. Дәмир сағаналы ејнәк дә тахмаг олмаз. Күн о саат сағанағы гыздырыр, ејнәји көзүндән чыхармалы олурсан.

Јајда гысагол көјнәклә, башыачыг кәзән адама раст кәлмәзсән. Көјнәк вә онун үстүндән дә пенчәк кејирләр. Исти јај күләји—«Сәмум» әсәндә нәфәс алмаг чәтинләшир, һава адамын нәфәс јолларыны јандырыр. Кәрәк ачыг һавада оланда әл дәсмалы илә ағыз-бурнуну тутасан. Тәсадүфи дејил ки, кәнд јерләриндә әрәб кишиләри дә башларына шал бағлајырлар. Исти һавада вә «сәмум» әсәндә үз-көзләрини шалын учу илә өртүрләр. Бу вахт нәфәс алмаг асанлашыр. Чүнки нәфәс аланда шалын ағыза тохунан һиссәсиндә нәмишлик әмәлә кәлир вә истилијин тә'сири азалыр.

Ијул—август ајларында күндүз саат 11-дән сонра, демәк олар ки, ачыг һавада ишләмәк олмур. Јајын чырһачыр истисиндә иш «донур», јоллардан, күчәләрдән адамлар чәкилирләр. Ахшам дүшән кими исә елә бил һәјат јенидән чанланыр. Ахшам саат сәккиз-доггуз радәләриндән башламыш кечәдән хејли кечәнә гәдәр һәр јанда јејиб-ичир, дејиб-күлүрләр.

Јајда күндүзләр 42—48 дәрәчә исти олдуғу һалда, кечәләр һәрарәт 25—27 дәрәчәјә енир. Рүтубәт олмајан бир јердә бу јахшыдыр. Евләрдә куллер—сәринләдичи вә ја кондисионер олмасына бахмајараг, әрәбләр јајда кечәләр евин үстүндә јатмағы үстүн тутурлар. Чүнки куллер вә кондисионердән зәкәм олурлар. Евин үстүндә исә раһат јатырлар. Күндүзүн үзүчү истисинин јорғунлуғундан бәдән динчәлир. Јери кәлмишкән дејим ки, евләрин үстү таметдән олур. Евин дамы исә дивар боју һәр јандан ән азы бир метрәјә гәдәр һөрүлүр ки, гоншулар бирбирини көрмәсинләр.

Ирагда чиј кәрпичдән тикилмиш кәнд евләриндә јајын исти вахты һава даһа сәрин олур. Чүнки ачыг пәнчәрәләрдән асылмыш гамыш вә отдан дүзәлдилән һәсирә бәнзәр өртүјүн үстүнә су төкүрләр ки, бу да еви чох сәрин сахлајыр.

Евләрин үстү елә дүзәлдилир ки, күн ичәри дүшә билмәсин. Јајда күн дүшдүјү јери јандырыр, солдурур. Һәр шејин рәнкини дәјишир. Бу, әсасән мағазалара аиддир. Она көрә дә бүтүн евләрин үстүндән күчәјә тәрәф ики-үч метрлик «күнлүк» дүзәлдирләр.

Јајда адам чох тәрләјир вә буна көрә дә тез-тез су ичмәк истәјир. Әһалини истидән хилас етмәкдә чох садә конструксијалы буз заводлары бөјүк рол ојнајыр. Һәр јанда учуз гијмәтә буз сатылыр. Сәринләдичи ичкиләри һәмин бузла ичирләр.

Ирагда һәр дәфә башлајанда ики-үч күн давам едән күләкләр олур. Илдә әлли күн давам етдијинә көрә алына «хәмсин» дејирләр. Мисирдә дә бу күләк «хәмсин» адланыр. «Хәмсин» вахты ағачлар, онларын будаглары, һәр шеј бозарыр. Һава палыды, сары рәнкә чалыр. Көз ачмаг мүмкүн олмур. Адамын үз-көзү, гулаглары, бурну, дишләринин диби гумла долур. Күләклә кәлән гум, тозторпаг евә дә долур. Тоз-торпаг кәтирән бу күләјә Ирагда «әчач» да дејирләр. Хәмсин башлајанда көрүш даирәси демәк олар ки, сыфра бәрабәр олур. Хәмсини шимал өлкәләриндә гар јаған заман баш верән туфанла мүгајисә етмәк олар.

Ирагда иглим шәраити инсанларын һәјат тәрзи кими, шүбһәсиз, сағламлыгларына да тә'сир едир. Бир дәфә Тәртәр—Фәрат каналы тикинтисиндә тәсәррүфат ишлә-

ри үзрә мүәссисәнин рәис мүавини Сәбаһ Чәнаби мәнә деди ки, дүнән сизин һәким арвадымы мүајинәдән кечирәндә тәзә анадан олан оғлуму тә'чили олараг хәстәханаја апармағы мәсләһәт көрүб. Бир өјрән көр бу нә ишдир.

Мә'лум олду ки, ушаг једдиајлыг олдуғуна көрә һәким бу гәнаәтә кәлиб. Сәбаһ Чәнаби деди ки, әввәлки ушагларынын дөрдү дә једдинчи ајда анадан олублар. Һамысы да саглам бөјүјүбләр. Белә олан һалда һәкимимиз ушагларын анасынын мүаличә едилмәсини мәсләһәт көрдү. Чох кечмәдән ики совет мүтәхәссисинин ушағы олду, икиси дә једдинчи ајда. Сән демә ушагларын вахтындан әввәл доғулмасына сәбәб иглим шәраити имиш.

Ирагда кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олан һәр бир адам бүтүн фәсилләрин, ајларын хүсусијјәтләрини билир вә күндәлик ишиндә буну нәзәрә алыр. Иглим шәраитиндән јахшы баш чыхаран әкинчинин дә, малдарын да иши уғурлу олур. Бурада һәр ајын хүсусијјәтләрини өзүндә әкс етдирән ганадлы сөзләр, ағлабатан фикирләр вардыр. Декабр вә јанвар ајлары һаггында дејирләр ки, бу вахт сојуг каһ гылынч кими кәсир, каһ да һава мүлајим олур. Һејванлар көкәлир, сүдү чохалыр, јағы артыр.

Феврал һаггында дејирләр: «Лө шуббат, лө лүббат»—«феврал олду, гарышыг олду». Көрүрсән каһ јағыш јағыр, каһ да күн чыхыр. Ја да һава булудлу, тутгун олур. Дејирләр «феврала инанмаг олмаз; гыш кечсә дә демәк олмаз сојуглар кечди».

Март һаггында: «Март олду, һәр јан јағыш олду», «Март јағышы бәрәкәтдир», «Мартда дашдан да сүнбүл чыхар»—дејирләр.

Апрел һаггында: «Нисан кәлди, бичинә һазырлыг кәлди», «Нисан кәлди, милчәјин дөвраны кәлди»—дејирләр.

Мај һаггында: «Маис ајы әтир вә күл-чичәк ајыдыр», «Хиjар мөвсүмүдүр. Бичин мөвсүмүдүр. Ја боллуг, ја касадлыг ајыдыр»—дејирләр.

Ијун һаггында: «Исти күләкләр ајыдыр»—дејирләр.

Ијул һаггында аталар сөзү вар: «Ијулда күзәдә су гурујур».

Август һаггында: «Истидән горхмадан, чүр'әт едиб үзүм салхымларыны јығырлар—дејирләр.—Августун күндүзү чәһәннәм кими исти, кечәси исә үрәкохшајан сәрин олур. Биринчи онкүнлүкдә исти гапыда мисмары әридир. Икинчи онкүнлүкдә үзүм азалыр, хурма чохалыр. Үчүнчү онкүнлүкдә гыш гапыны дөјүр, јә'ни јај гуртарыр, пајыз башлајыр».

Сентјабр һаггында. «Сентјабр гапынын ағзыны сәссизсүз кәсир»—сөјләјирләр. Анчаг сентјабрда елә истиләр олур ки, һәтта дејирләр: «Сентјабр мәни истиси илә јандырды, шүкүр августа». Бу вахт сојуг душ гәбул едиб «һавасәринләдән»ин—кондисионерин гаршысында јатырлар. Бә'зән зөкәмә тутулурлар; сојугдәјмә һаллары да олур. Одур ки, дејирләр «Гышын сојуғу јајын сојуғунун јанында тоја кетмәлидир».

Октјабр—нојабр һаггында: «Бу ики ај арасында бир јај да вар»—дејирләр. Октјабр ајы һаггында јенә дејирләр ки, бу ај үзүм вә әнчирин гуртардығы ајдыр.

Нојабр һаггында: «Нојабр сојуглары да јаз сојугларындан кери галмыр. Адамы күллә кими кәсир. Бу вахт печин јаныны кәс, тәрләјәндә өзүнү јелпиклә сәринләт» дејирләр. Нојабрда нә чох исти, нә дә сојуг олур.

Пајызда күн батан вахт үфүг тәрәфдә бөјүк бир саһә гырмызыја бојаныр. Адам бахмагдан дојмур. Бу мәнзәрә гүдрәтли рәссам әли илә јарадылмыш фүсункар лөвһәјә бәнзәјир.

Јајын ахырына јахын исә тәбиәтин башга бир мө'чүзәси өзүнү көстәрир. Бу вахт күндүзүн ахшамла, кечә илә әвәз олундуғу аны тутмаг чох чәтин олур. Бир дә көрүрсән күн батды вә зүлмәт гаранлыг дүшдү.

Бағдадын чәнуб гуртарачағында, Дәчлә чајынын саһилиндә јердән чыхан газла әбәди мәш'әл јаныр. Талеји һәмишә су илә бағлы олан бу кәнд тәсәррүфаты өлкәси инди өз нефтинә көрә дә шөһрәт газанмышдыр. Буна көрә дә од вә суjу Ирагын мүһүм һәјат рәмзи кими гәбул едирләр. Кечмишдә бу торпағы «боллуг кушәси», «чөрәк зәнбили» адландырырдылар. Чүнки торпағы мүнбит вә бәрәкәтлидир.

Ирагда сәнаје инкишаф етсә дә, һәләлик кәнд тәсәррүфаты игтисадијјатын әсасыны тәшкил едир. Бол сулу Дәчлә—Фәрат чајлары, јағынтынын боллуғу вә өлкәнин шимал һиссәсинин тәбии шәраити кәнд тәсәррүфатынын инкишафына бөјүк имкан јарадыр. Бүтүн ил боју Ирагда мәһсул јетишдирмәк олур. 1958-чи ил 14 ијул ингилабындан сонра торпаг мүлкәдарларын әлиндән алыныб халга верилмишдир.

Халг мә'нәви сыхынтылар кечирәндә, онун мәнлији тапдалананда, истисмар едиләндә истәр-истәмәз руһдан

душур, гол-ганады сыныр, гуруб-јаратмаг еһтиҹ сөнүр, мәһрумијјәтләрә дүчар олур. Инкилисләрин тапдағы алтында оларкән Ираг халгы нечә-нечә илләр белә мәһрумијјәтләрә мә'руз галмышды. Лакин инди вәзијјәт дәјишмишдир. Халг өз торпағындан, вар-дөвләтиндән истәдији кими истифадә едир, гуруб-јарадыр. 1975-ҹи ил дөвләт планына әсасән бир милјон алты јүз мин адам јашајан 4.200 кәнди ишыгландырмаг нәзәрдә тутулурду. Су сарыдан корлуг чәкән кәндләри дә су илә тәчһиз етмәк планлашдырылмышдыр.

Ирагда Али Кәнд Тәсәррүфаты Шурасы фәалијјәт көстәрир. Бураја мүхтәлиф бөлмәләр дахилдир. Бу бөлмәләр кәнд тәсәррүфатыны инкишаф етдирмәк үчүн хејли иш көрмүш, чохлу кооперативләр јарадылмышдыр. Онларын сајы дөрд миңи кечир. Дөвләтин көмәјилә һәр бири 200 евлик јени кәндләр салыныр. Бу кәндләр су, електрик ишығы, мәктәб, амбулаторија вә с. илә тә'мин олунур. Кооперативләрин бир чох үстүнлүкләри вардыр. Дөвләт онларын үзвләринә малијјә ҹәһәтдән көмәклик көстәрир, онлары техника, күбрә вә с. илә тәчһиз едир. Бунунла белә, һәләлик кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары халгын артан тәләбинә ҹаваб вермир. Буна көрә дә һәр ил харичдән шәкәр, мејвә, әт-сүд мәһсуллары алыныр. Әкин үчүн јарарлы 12 милјон һектарлыг торпаг саһәсинин һәләлик 7 милјон һектары әкилир. Лакин онун да хејли һиссәси һәр ил динҹә гојулур. Гум мүнбит торпаглары басдығына көрә өлкәдә мешә золаглары да салынмаға башланмышдыр ки, гумун һәрәкәтинин гаршысы алынсын. Әкилән саһәләрин дөрддә үчүндә дәнли биткиләр, әсасән дә арпа-буғда бечәрилир. Өлкәнин шималында арпа-буғданы дәмјә әкирләр. Орада һәмчинин дөвләт бүдҹәсинә бөјүк кәлир верән түтүн дә бечәрилир. Ҹәнубда исә чәлтик әкирләр. Бағ вә бостан биткиләриндән помидор, хијар, бибәр, кәләм, бадымҹан, балгабаг, нохуд, лобја, чуғундур, көј-көјәрти, күл кәләм, гарпыз, говун кениш јајылмышдыр. Ирагда хурма, пүстә, портағал, наринҹи, лимон, нар, гоз, кавалы, әнҹир, армуд, үзүм, шафталы, алма вә с. битир. Өлкә нәинки өзүнү мејвә илә тә'мин едир, һәтта портағал вә хурма харичә дә ихрач олунур. Дүнја хурма ихрачынын 75 фаизини тәшкил едән Ираг хурмасы өлкәнин милли сәрвәтидир. О, 50-дән чох өлкәјә көндәрилир. Чин, Совет Иттифагы вә Һиндистан, Ирагла хурма тиҹарәтиндә өн јерләрдә дурурлар. Өлкә башдан-баша хурма ағаҹы илә долудур.

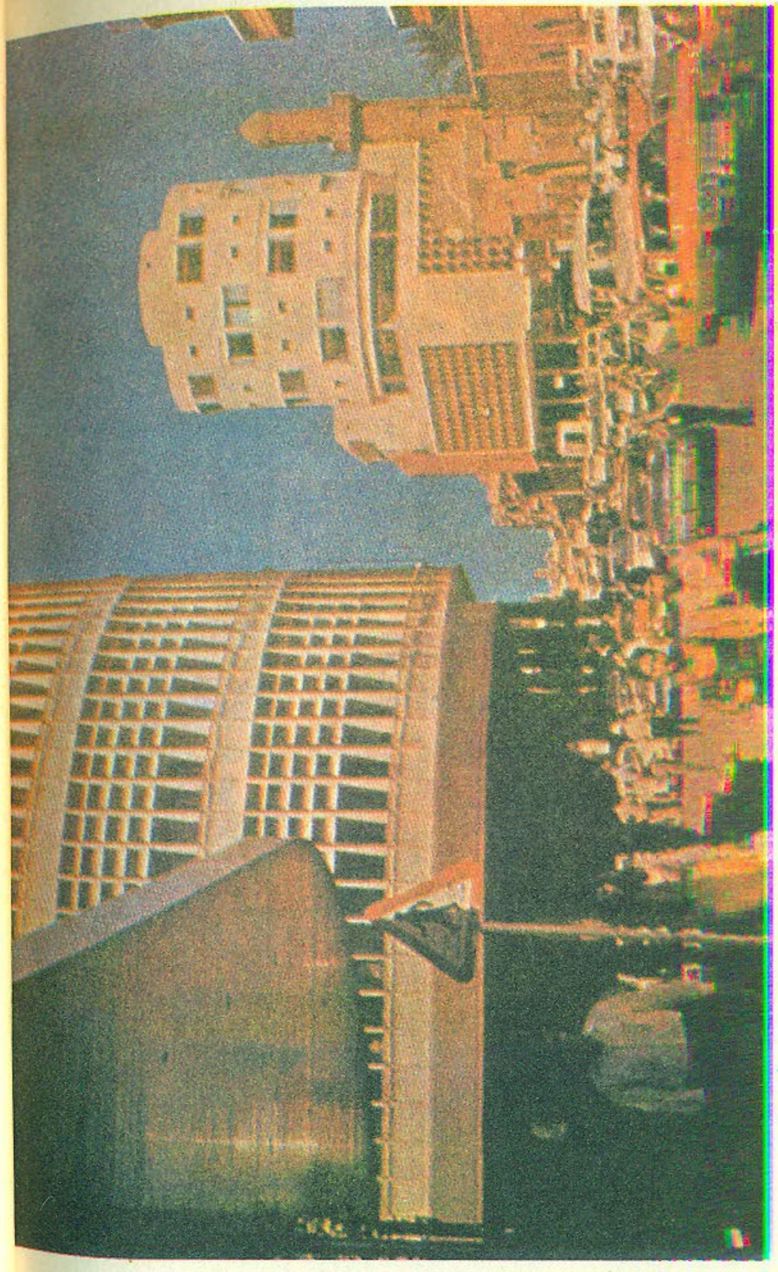

Ирагда тәгрибән отуз үч милјон әдәд хурма ағачы вардыр. Хурма ағачы 5—7 илдән сонра мәһсул верир. Мејвәсини биринчи вә икинчи илдә гырыб төкүрләр ки, ағач зәиф дүшүб мәһв олмасын. Һәр ағачда 4—12 салхым вә һәр салхымда 10—20 килограм хурма олур. Хурма бағларыны јалныз шитилләр васитәсилә чохалдырлар.

Тумдан әмәлә кәлән хурма ағачы чыр олур, мәһсул вермир. Әрәбчә «пахл» адландырылан хурма ағачларынын һүндүрлүјү 10—20 метрә чатыр.

Ирагда бир милјон јарым адам хурма ағачларына, бағлара гуллуг едир, тәрәвәзин јетишдирилмәсилә мәшғул олур. Бағлар она көрә хурма ағачларынын алтында салыныр ки, гајнар күнәш ағачлары гурудуб мәһв етмәсин. Бағдад, Бәсрә, Кәрбәла, Һиллә, Диванијјә әтрафында бағлар кениш јајылмышдыр. Ирагда олан сајсыз-һесабсыз хурмалыглары јалныз Американын Аризона штатында көрдүјүм кактус мешәләри илә мүгајисә едә биләрәм.

Ирагда хурманын јүздән чох нөвү вардыр. Зәһди, хәстәви, дигал, барбан, сејлан, һәмра әл-әјд, ибраһими, бедараја, мәштуми, сафра әл-әјд вә с. ән јахшылары һесаб олунур. Бүтүн хурмаларын көзү зәһдидир. Хурмадан јағ вә арағ чәкир, көпә гаршы дәрман һазырлајырлар. Хурма там јетишмәмиш ондан сиркә дүзәлдирләр. Јетишмиш хурмадан исә мүрәббә биширирләр ки, бу да «дибс» адланыр. Бир килограм хурмада 2700 калори вардыр. Бу, бир килограм әтдә вә ја ики килограм балыгда олан калоридән чохдур. Хурмада аскорбин, никотин туршулары, «А», «Д», «B_1», «B_2» витаминләри вардыр. Хурманы Ирагда гатыг вә ја сүдлә јејирләр. Гатыгла һәр вахт истәнилән гәдәр хурма јемәк олур. Өлкәдә «Дәчлә», «Фәрат», «Шәтт әл-Әрәб» («Әрәб чајы») кими бөјүк хурма е'малы заводлары вардыр. Заводлар она көрә чајларын адлары илә адландырылыр ки, хурма бағлары онларын һөвзәләриндә јерләшир.

Ирагын башлыча кәнд тәсәррүфат мәһсулу ихрачы олан хурма бу өлкәдә һәлә гәдим заманлардан мәшһурдур. Хурмадан ун вә бал һазырлајыр, чәјирдәјиндән јаначаг кими истифадә едирдиләр. Хурма ағачы габығынын лифиндән кәндир вә сәбәт һөрүр, өзүндән исә кичик гајыглар дүзәлдирләр.

Әрәбләр хурма ағачыны инсан бәдәни илә мугајисә едирләр. «Әкәр хурма ағачынын башыны кәссән о мәһв олур. Әкәр һәр һансы бир будағыны кәссән јериндән јениси чыхмыр. Хурма ағачлары да орта һесабла јүз илә гәдәр јашајырлар».

Мүһарибә вахты дүшмән тәрәфин хурма ағачларыны кәсмәк она ән ағыр дағ чәкмәк һесаб олунурмуш. Елә-белә, одун үчүн бу ағачы кәсмәк көрүнмәмиш бир шеј-дир. Онун гајғысыны адамлар доғма баласынын гајғы-сыны чәкән кими чәкирләр.

Хурма јетишән вахт онун сары вә гырмызы салхым-лары ағача вә әтрафа елә көзәллик верир ки, адам она тамаша етмәкдән дојмур. Хурма ағачы боллуг вә бәрәкәт нишанәси сајылыр.

ҮРӘЈИ ЈАНАН КӘЛ БӘРИ...

Ингилаба гәдәр мајын 2-дә кралын ад күнүнү, апре-лин 4-дә онун тачгојма күнүнү бајрам етмәјә мәчбур олан ираглылар инди јанварын 1-ни, мајын 1-ни, ијулун 14-нү (ингилабын галиб кәлдији күнү) вә с. бајрам едирләр. Көрүндүјү кими, ингилаб јалныз һәјатда дејил, Ираг халгынын шүурунда да баш вермишдир. Ирагда рәсми бајрамлар ашағыдакылардыр: Јанварын 1-и—Јени ил; јанварын 6-сы—Орду күнү: февралын 8-и—1963-чү ил ингилабы күнү; мартын 21-и—Новруз бајрамы; мајын 1-и—Зәһмәткешләрин һәмрә'јлик күнү; ијулун 14-ү 1958-чи ил ингилабы күнү; ијулун 17-си—1968-чи ил ин-гилабы күнү.

Бундан башга он дөрд күн дә дини бајрамларын па-јына дүшүр. Истираһәт күнү, бүтүн Шәргдә олдуғу ки-ми, чүмә күнүдүр.

Бә'зи сәнәткарлар чүмә күнү ишләдикләриндән мәр-кәзи һәмкарлар тәшкилатлары илә разылыға кәләрәк һәфтәнин мүәјјән күнүнү ишләмирләр. Мәсәлән, шәкил-чәкәнләр базар күнү, дәлләк вә гәссаблар базар ертәси истираһәт едирләр вә с.

Мајын 1-дә вә ингилаби бајрамларда нүмајиш вә па-рад тәшкил едилир. Һава чох исти олдуғундан нүмајиш вә парадлары ахшам саат алтыдан сонра кечирирләр. Демәк лазымдыр ки, бајрамларын бир чоху исти вахта дүшүр. Чүнки әксәр әрәб өлкәләриндә олдуғу кими,

Иргагда да ингилаб, чеврилиш, суи-гәсдләр вә с. ја дини бајрамлар, ја да гызмар јај вахты һәјата кечирилир.

Ираглылар бајрамлары бөјүк интизарла көзләјирләр. Бајрамларда бүтүн аилә илә сејрәнкаһа чыхырлар. На-һары исә шәһәрдә кабабхана вә ресторанларда едирләр. Одур ки, бајрам вахты јемәкхана вә кабабханаларда адам әлиндән тәрпәнмәк олмур. Јемәкләр әдвијјә вә көј-көјәртинин һесабына чох этирли, дадлы, ләззәтли олур. Мәһз буна көрә дә Шәрг јемәкләри бүтүн дүнјада мәш-һурдур. Ән башлыча јемәкләри долма, плов, кабаб, тик-кә (тикә кабаб), гузи, мәзгуф, гас, әл-шиш (һиндушка) дичачә (тојуг), куббадыр. Бу јемәкләрдән плов, долма гузи, кабаб вә тиккә бизим дә ашинасы олдуғумуз јемәк-ләрдәндир. Онлар да долманы тәнәк, кәләм, салат јар-пағы вә ејни заманда соған, бадымчан, помидор, хијарла дүзәлдирләр. Кабаб вә тиккә биздәки кимидир. Лакин тикәләр чох хырда вә сүмүксүз олур.

«Гузи» бизим гузу сөзүндәндир. Гузу вә ја тоғлу әти-ни әввәлчә суда гајнадыр, сонра исә бир аз гызардырлар. Гызардылмыш әти бөјүк парчаларла пловун үстүнә гә-јурлар. Буна көрә она «гузи әла тиммен» дә дејирләр; јә'ни дүјү үстүндә гузу, тоғлу әти. Гојун әтини һеч вахт јумазлар. Чүнки гојуну кәсәркән адәтән бирдәфәјә је-јирләр. Анчаг мал вә дәвә әти бир аз галдыгда көһнәлди-јинә көрә, кечмишдә олдуғу кими, инди дә биширмәмиш-дән әввәл јујурлар.

Гас әсасән дәвә әтиндән дүзәлдилир. Сон вахтлар инәк вә чамыш әтиндән дә һазырлајырлар. Лакин бу, дә-вә әтиндән биширилән гасын ләззәтини вермир. Гасы дүзәлтмәк үчүн әтдән бир нечә парча доғрајыр вә лај-лај узун бир шишә кечирирләр. Һәр үч-дөрд лајдан сонра бир лај гујруг вә ја јағлы гојун әти гојурлар. Чәһрә ијинә бәнзәр бу јоғун шиши чох аста-аста фырланан аләтә кечирирләр. Шиш фырландыгча көзәрән спирал-лар әти гызардыр; гызардыгча да ити бычагла ону на-зикчә јонурлар. Гасы бизим дағлы чөрәјиндән фәргләнмәјән «самун», ја да «хобз»—лаваш вә туршу илә јејир-ләр. Бу јемәји дадына, ләззәтинә көрә бизим чызбызла мугајисә етмәк олар.

Дичач вә әл-шиш—бүтөв гызардылмыш тојуг вә һин-душкадыр. Бу јемәк табакадан фәргләнмир. Лакин овлар тојуг вә һиндушканы ја шишдә, ја да күлфәдә гызар-дырлар.

Күбба—күрдләрин милли јемәјидир, анҹаг бүтүн Ирагда һамы ону хошлајыр. Хүсуси нөв буғдадан дүзәлдилир. Буғда биширилир, гурудулур вә сонра киркирәдә чәкилир. Буна «бургул» дејирләр. Бургул јумшаг дөјүлмүш вә ја машындан кечирилмиш әтлә гарышдырылыр вә јенидән дөјүлүр. Сонра онун ичинә гоз, фындыг, бадам, пүстә, соған гарышдырылыр вә биширилир. Күббанын гызарылмышына да раст кәлинир..

Мәзгуф икијә бөлүнәрәк очагда гызардылмыш балыгдыр. Чох дадлы јемәкдир.

Доғрудур, ислам дини вахтилә үстү пулсуз балыг, донуз әти, вә с. јемәји мүсәлманлара гадаған едир, ону күнаһ сајырды. Буну о вахт үчүн мәгбул сајмаг оларды. Чүнки авам ҹамаат балыг вә донуз әтини, нечә кәлди јејир, чох вахт ја зәһәрләнир, ја да горхулу хәстәлијә тутулурдулар. Онлар нә'рә балығынын өзүндән зәһәр вердијини, донуз әтиндә исә исти һава шәраитиндә трихин хәстәлији төрәдән гурдларын олдуғуну билмирдиләр. (Бах: «Азија и Африка сегоднја» журналы, М., 1984, №2). Елә буна көрәдир ки, Језид ибн-Әбдүл Мәликин һакимијјәти заманы (720—724) хәлифәлијин әразисиндә тәсадүф едилән бүтүн донузларын мәһв едилмәси барәдә фәрман верилмишди.

Инди Ирагда узунбурун вә нә'рә балыгларындан дүзәлдилән «мәзгуф» ән мәшһур вә ләззәтли јемәкдир. Мәзгуф вә ја балыгдан һазырланмыш башга јемәкләри јејәндә ајран вә гатыг ичмәк, јемиш вә ја бал јемәк мәсләһәт көрүлмүр. Чүнки бәдәндә кејишмә баш верир.

Әрәбләрин ән чох хошладыглары—кабаб вә тикә кабабдыр. Кабабы туршу, көј-көјәрти, салат, одда биширилмиш помидор вә соғанла јејирләр. Ираг јемәкләри америкалы Сула Бенетин 1976-чы илдә Америкада бурахдығы «Нечә јашајасан ки, јүзү һаглајасан» китабында дедикләрини һәмишә јадыма салыр. Гафгаза, әсасән дә Азәрбајҹана һәср олунмуш ики јүз сәһифәлик китабында мүәллиф јазыр ки, гафгазлылар Авропа мәдәнијјәтини гәбул етмишләр. Лакин Авропа јемәкләрини гәбул етмәмишләр вә һеч вахт буну етмәјәчәкләр. Чүнки өз јемәкләри сөзлә дејилмәјәчәк дәрәчәдә дадлы вә ләззәтлидир. Сүбут үчүн мүәллиф бизим долма, бозбаш, кабаб, гајғанаг вә пловларымызын ресептләрини дә вермишдир.

Сула Бенетин јемәкләримиз һаггында дедији үрәкачан сөзләри ејнилә Ираг јемәкләринә дә аид етмәк олар.

Ирагда суфрә (минерал) сулары јохдур. Бурада кока-кола, пепси-кола, севин ап, краш, канада драи, шааби, трауби кими сәринләдичи ичкиләр вардыр. Бу ичкиләр бирнәфәрлик кичик бутулкаларда дүзәлдилир. Ону елә бирбаша бутулкадан ичирләр. Сәринләдичи ичкиләри әсасән ичи дәмир тәбәгә илә өртүлмүш бөјүк сандыға бәнзәр габларда бузла бир јердә сахлајырлар. Ады сәринләдичи олан бу ичкиләрин тәркиби еләдир ки, бирини ичән кими кәрәк һәр 15—20 дәгигәдән сонра јенә дә ичәсән. Јохса адам лап тәнтијир. Елә буна көрә дә инди бир чох өлкәләрдә бу ичкиләрдән үз дөндәрирләр. Кока-кола, пепси-кола вә с. Америка ичкиләрини, демәк олар ки, америкалылар ичмирләр. Онлар сојуг бузла гарышдырылыб ичилән «ајс-тии» дејилән ичкијә үстүнлүк верирләр.

Ирагда сәринләдичи ичкиләрә «баарид» дејирләр. Кениш јајылмыш ичкиләрдән бири дә тәзә портағал ширәсидир. Портағалы ики јерә бөлүр, хүсуси чиһазларла сыхыр, ширәсини чыхарырлар. Баһа олса да мөвсүм вахты һамы портағал ширәсинә үстүнлүк верир.

Ирагда спиртли ичкиләр дә вардыр. Белә ичкиләр «мәшрубат» адланыр. Онлардан араг, пивә вә шәрабы көстәрмәк олар. Шәраблары кејфијјәтсиздир. Ән чох араг вә пивә ичилир. Арағы хурмадан чәкирләр. Чирә вә зәһләвијјә адланан бу араглар чох түнд олур. Арағы јалныз сојуг су вә бузла ичирләр. Пивәләри чох јахшыдыр. «Фәридә» вә «Гызыл улдуз» адлы пивәләр дүнјанын ән јахшы пивәләриндәндир. Шәрабдан баһа олан бу пивәләри өзләри әкдикләри арпадан чәкирләр. Пивә һәвәскарлары јәгин билмирләр ки, дүнјада илк дәфә пивә дә гәдим Месопотамијада истеһсал олунмушдур. Ону беш мин беш јүз ил бундан әввәл Дәҹлә вә Фәрат чајлары арасындакы әразидә јашајан шумерләр истеһсал етмәјә башламышлар. Тарихи сәнәдләрдән мә'лум олдуғуна көрә, онлар бу ичкини мәһсул илаһәсинә төһфә едирләрмиш. Сонралар пивә истеһсалы Бабилдә давам етдирилиб. Гәдим Шәргин ән бөјүк һүгуг абидәси олан һөкмдар Һаммурапинин 120 маддәдән ибарәт гануннамәсиндә пивәнин истеһсалы вә сатышы гајдаларындан данышылыр. «Һаммурапи гануннамәси» хүсусән пивә чәкәркән она су гатанлара шиддәтли ҹәза верилмәсини нәзәрдә тутурду. Мүгәссирләр ја су гатылмыш пивәнин олдуғу чәлләкдә

батырылмалы, ја да јыхылыб өләнәдәк һәмин пивәдән ичмәли имишләр.

Ирагда ән чох јајылан ичкиләр чај, һамуз вә гәһвәдир.

Әрәбләрин чајы да гәһвәләри кими чох түнд олур. Чајы белә дәмләјирләр: дәм чајникинә чохлу гара чај, сонра исә үстүнә гајнанмыш су төкүрләр. Дәм чајники одун үстүнә гојулур вә гајнадылыр. Чајы армуду стәканларда ичирләр. Стәканын дүз јарысына кими шәкәр төкүр, сонра гајнадылмыш «дәм»дән үстүнә әлавә едирләр. Чај сөзүн һәгиги мә'насында бәһмәзә охшајыр. Чох гүвәтли олур. Адәтән чајдан әввәл вә сонра ади су ичирләр.

Әрәбләр дишләмә чај ичмирләр. Ирагда јашајан азәрбајчанлылар исә дишләмә чајы хошајырлар. Чох вахт чајхана вә гәһвәханалар евләрин үстүндә ачыг һавада јерләшир.

Һамуз исә Һиндистандан Бәсрә лиманы васитәсилә өлкәјә кәтирилән гоз бојда гурудулмуш лимондан дүзәлдилир. Садә чамаат һарадан кәтирилдијини билмәдијиндән вахтилә ону «нуми Бәсрә» (Бәсрә лимону) адландырмышдыр. Бахмајараг ки Бәсрәдә бу нөв лимон ағачына раст кәлинмир, халг ону јенә дә «нуми Бәсрә» адландырмагдадыр. Һамузун дүзәлдилмәси асандыр. Лимон суда гајнадылыр, ону стәкана төкүрләр. Үстүнә шәкәр әлавә едәндә исә чох ичмәли, туршмәзә олур. Бу ичкинин ады әрәб сөзү «һамуз»дан («турш», «туршмәзә») јаранмышдыр. Һәкимләрин кәлдији гәнаәтә көрә «һамуз» бөјрәкләрә вә гиданын һәлл олунмасына јахшы тә'сир едир, көкәлмәнин вә јанғынын гаршысыны алыр. Һамуз Ирагын милли ичкисидир.

Гәһвә нәинки Әрәбистанда, һәтта бүтүн дүнјада кениш јајылыб. Әрәб гәһвәси «гәһвә мурр»—«ачы гәһвә» адланыр. Чүнки әрәбләр ону шәкәрсиз ичирләр. Чох түнд вә ачы олан әрәб гәһвәсини үскүкдән бир аз бөјүк олан габларда ичирләр. Бир габда 2—3 гуртум олур. Бирдәфәјә 2—3 габ ичирләр. Һәкимләр тәбии әрәб гәһвәсинин дизентерија вә башга мә'дә-бағырсаг хәстәликләрилә мүбаризәдә бөјүк ролу олдуғуну көстәрирләр. Әрәб гәһвәси селикли гишанын илтиһабынын да гаршысыны алыр.

Гәһвә һаггында мараглы әфсанә дә вардыр: дејиләнләрә көрә, чобанлар сүрүнү отаркән кечиләрин дағын дибиндәки бир чәмәнликдән ајрылмадығынын, гара-гәһвәји биткинин мејвәләрини ахтарыб тапараг ону једикләринин шаһиди олурлар. Чобанлар көрүрләр ки, кечиләр кечәләр динчәлмир, ора-бура гачараг бир-бирини бујнузлајырлар. Онлар дүнјакөрмүш агил адамларла мәсләһәтләширләр. Мә'лум олур ки, кечиләрин шылтаглығына сәбәб вахтилә Ефиопијанын Каффа вилајәтиндән кәтирилиб әкилән, сонралар јаддан чыхан һәмин биткинин мејвәсидир.

Бир груп тәдгигатчы «гәһвә» сөзүнүн Каффа илә әлагәдар олдуғуну гејд едир. Башгалары исә бу сөзүн мәншәјини «кавва»—«гүввә, күч» сөзү илә бағлајырлар. Гәһвә тезликлә башга халглара да мә'лум олур. XVI әсрин орталарындан гәһвә Түркијәдә кениш јајылыр. 1554-чү илдә Истамбулда илк «гәһвәхана» ачылыр. XVII әсрин әввәлләриндә Авропада гәһвә һаггында јахшы тәсәввүрә малик идиләр. 1615-чи илдә италијалы Пјетро Валле јазырды: «Түркијәдә јајда јанғыны азалдан, гышда исә инсанын бәдәнини гызышдыран бир ички вар. Онлар һәмин ичкини Әрәбистанда битән бир биткинин тохумундан һазырлајырлар. Һәмин ички инсанын сағламлығына јахшы тә'сир көстәрир. Јемәкләрин һәзминә көмәк едир. Мә'дәни мөһкәмләндирир, дизентеријанын гаршысыны алыр. Јемәкдән сонра инсаны јатмаға гојмур. Буна көрә дә кечәләр охумаг, зеһни әмәклә мәшғул олмаг истәјәнләр һәмин ичкидән ичирләр».

Гәһвә тезликлә Авропаја јајылыр. 1652-чи илдә Лондонда, 1671-чи илдә Марселдә, 1672-чи илдә Парисдә илк гәһвәханалар ачылыр.

Әкиләндән 4—5 ил сонра һәр ағачы 10—17 килограм мәһсул верән гәһвә инди кениш јајылса да, онун зәрәриндән дә јазырлар. Белә дејирләр ки, XVIII әсрдә бир франсыз тәбиби чајла гәһвәдән һансынын адама чох зијаны олдуғуну өјрәнмәк истәјирмиш. Е'дама мәһкум едилмиш ики дустағы һәкимин хаһиши илә тәчрүбә апармаг үчүн она верирләр. Дустаглардан биринә күндә үч стәкан чај, о биринә үч стәкан гәһвә ичирмәјә башлајырлар. Белә олур ки, чај ичән дустаг 70, гәһвә ичән исә 80 ил јашајыр. Чај вә гәһвәдән имтина едән алим исә 62 јашында вәфат едир.

Бу әһвалатын әфсанә олмадығына инанмаг мүмкүндүр. Ахы һәлә вахтилә Карл Линнер дејирди ки, бу «ичкиләр» бәдәни мөһкәмләндирир, гида һәзминә көмәк едир, дахили чирки тәмизләјир, мә'дәни гыздырыр.

Анчаг гәһвәнин үрәји хәстә оланлара, јухусузлугдан әзијјәт чәкәнләрә зәрәри дә мә'лумдур.

Күндүз бир-ики финчан сүдлә гарышдырылмыш, чох түнд олмајан гәһвә ичмәји мәсләһәт көрүрләр. Чајы да һәддиндән артыг ичмәји лазым билмирләр. Бу, үрәјин ишини ағырлашдырыр. Демәли, һәр ики «ичкини» ифрата вармадан ичмәк, мүәјјән һәдд көзләмәк лазымдыр.

БИР АЗ ДА ТӘҺСИЛДӘН

Ирагда орта тәһсил үч пилләдән ибарәтдир. Ибтидаи, натамам орта вә орта мәктәб. Ибтидаи мәктәбә алты јашындан кедир вә алты ил охујурлар. Бундан сонра үмуми имтаһан верирләр. Әкәр шакирд үч имтаһандан кәсилсә синифдә сахланылыр, ики имтаһандан кәсилән исә пајызда сентјабрын 15—20-си арасы имтаһан верир. Шакирд бир синифдә үч ил гала биләр. Синифдә чох галан шакирд он алты јашына чатанда ахшам мәктәбинә кечирилир. Белә шакирдләри 18 јашына чатанда әскәрлијә чағырырлар.

Мәктәбләрдә имтаһанлар јүз бал системи үзрә апарылыр. Алтмыш бал топламаг мәгбул һесаб олунур. Бу мигдар балы топлаја билмәјән шакирд истәдији бир фәндән имтаһан вериб вәзијјәтини јахшылашдыра биләр. Бу, «имтаһан мәдрәси»—мәктәб имтаһаны адланыр. Бундан әлавә, 6-чы синфи битирәндә «имтаһан вүзәра»—назирлијин имтаһаны олур. Маариф назирлијинин нүмајәндәси шакирдләр арасында беш фәндән јазылы имтаһан апарыр. Әлли бал јыға билән шакирд натамам орта мәктәбдә охумаг һүгугу газаныр. Натамам орта мәктәбдә үч ил охујурлар. Бурада һәр ил имтаһан верирләр. Доггузунчу синфи битирәндә јенә дә «назирлик имтаһаны»олур. Имтаһанлары мүвәффәгијјәтлә верән орта мәктәбә дә, техникума да кедә биләр. 1—2 фәндән кәсилән пајызда тәкрар имтаһан верә биләр. Үч кәсри олан исә синифдә галыр. Техникума да гәбул имтаһансыздыр. Һәр һансы техникум олур-олсун, нормадан артыг сәнәд верәнләрин ән јахшыларыны сечирләр.

Орта мәктәбдә дә тәһсил үч илдир. Имтаһанлары вериб әлли балдан чох топлајан шакирдләр институтлара дахил ола биләрләр. Бурада бир мәсәләни дә гејд едәк. Дејәк ки, тибб институтуна беш јүз нәфәр гәбул олунмалыдыр, лакин једди јүз нәфәр сәнәд вериб. Дөвләт онларын ән јахшыларыны сечиб харичи өлкәләрә охумаға

көндәрир, ашағы баллылардан исә бә'зиләринә башга институтлара кетмәк мәсләһәт көрүлүр. Бир сөзлә, һәләлик өлкәдә охумаг истәјән шәхс тәһсилдән кәнарда галмыр.

Бир чәһәти дә гејд едәк. Әкәр орта мәктәби гуртаран шакирдләр ашағы бал јығыбларса (50—55 бал) онлар Бағдадда јалныз Мүстәнсиријјә университетинин ахшам шө'бәсинә, ја да әјаләт—Бәсрә, Мосул, Сүлејманијјә университетләринә сәнәд верә биләрләр.

Мәктәбләрдә дәрсләр сентјабрын 20-дән мајын 20-ә кими давам едир. Јалныз бир дәфә—февралын әввәлиндә шакирдләрә икиһәфтәлик истираһәт верилир. 1980-чи илдән ибтидаи тәһсил мәчбуридир. Өлкәдә гызлар мәктәби ајры, оғланлар мәктәби ајрыдыр. Гызлар мәктәбиндә јалныз гадын мүәллимләр ишләјирләр.

Мәктәб директорлары анчаг идарә ишләри илә мәшғул олур, дәрс демәкдән азад едилирләр.

Инди өлкәдә бир дәнә дә хүсуси мәктәб јохдур. Бүтүн али вә орта мәктәбләр дөвләтин әлиндәдир. Өлкәдә беш университет вардыр.

Ирагда илк али мәктәб 1927-чи илдә ачылан Педагожи институт олмушдур. 1939-чу илдә Әчзачылыг институту, 1942-чи илдә Мүһәндислик институту, 1947-чи илдә Гызлар институту вә с. ачылмышдыр. 1958-чи ил ингилабындан сонра Бағдад университети јарадылды вә бүтүн институтлары бирләшдирди. Бундан сонра аз мүддәт әрзиндә Бәсрә (1964), Мосул (1967), Сүлејманијјә (1971) вә Бағдадда пуллу Әл-Мүстәнсиријјә (1963) адлы хүсуси университетләр ачылды. Бураја Америка тәрәфиндән бә'зи Шәрг өлкәләриндә јарадылан Әл-Һикмә университетини дә әлавә етмәк олар.

Әл-Мүстәнсиријјә 1974-чү илдән дөвләтин ихтијарындадыр. Демәк, тәһсил бу университетдә дә пулсуздур.

Ирага көмәк пәрдәси алтында јарадылан Әл-Һикмә университетинин өмрү узун чәкмәди. Мә'лум олду ки, бу университетин диварлары арасында Ираг дөвләтинин мәнафејинә зидд ишләр апарылырмыш. Буна көрә дә 1968-чи илдә бу «елм очағы» Бағдад университети илә бирләшдирилди.

Өлкәдә фәалијјәт көстәрән беш университет 54 али мәктәби бирләшдирир. Алтмыш минә гәдәр тәләбәси олан Бағдад университетиндә тибб, әчзачылыг, һејванат, диш һәкимлији, мүһәндислик, кәнд тәсәррүфаты, тичарәт,

һүгуг, дил-әдәбијјат, тарих коллечләри вә с. вардыр.

Али тәһсил дөрд илдән алты илә гәдәрдир. Университетин дил-әдәбијјат вә башга һуманитар елмләр үзрә коллечинә дахил олан тәләбәләр әрәб дили илә јанашы, инкилис, рус, алман, франсыз вә күрд дилләриндән бирини кечирләр.

Ирагда гијаби тәһсилә дә бөјүк гајғы көстәрилир. Ән чох да кәнд јерләриндән оланлары гијаби тәһсилә чәлб етмәк јахшы нәтичә верир. Онлар тәсәррүфат һаггында биликләрини артырыр вә нәзәри биликләрини тәчрүбәдә һәјата кечирирләр. Кәнд јерләриндән гијаби охујан гызларын сајы да артыб. Онлар бөјүк мәмнунијјәтлә доғма кәндләриндә ушаглара савад өјрәдир, савадсызлығын арадан галдырылмасында иштирак едирләр. Бу чох ваҹиб бир мәсәләдир, чүнки инкилис мүстәмләкәчиләри, јерли феодаллар вә дин хадимләринин халгы чәһаләтдә сахламагла она асан рәһбәрлик етмәк сијасәтинин нәтичәләри һазырда да өзүнү көстәрир.

МӘДӘНИЈЈӘТ МӘРКӘЗИ ШӘҺӘРЛӘРИ

Ирагда һәр шәһәрин өз көзәллији, өз сәчијјәви хүсусијјәтләри вардыр. Чичәкләнән лиман шәһәри **Бәсрәни** көзәллијинә көрә Венетсија илә мүгајисә едирләр. Шәрглә Гәрб арасында тичарәт гапысы адландырылан Бәсрә, әһалисинин сајына көрә өлкәнин пајтахты Бағдаддан сонра икинчи јери тутур. Әһалиси 445 мини кечән Бәсрә шәһәринин әсасы јени еранын 637-чи илиндә гојулуб. («Јахшы көрмәк» мә'насыны верир.) Бәсрә Аббасиләр дөврүндә Һиндистан вә Чинлә тичарәт мәркәзи кими чичәкләнмәјә башламышды. О, әсрләрлә бол мәһсуллу хурма бағларына көрә дә мәшһур олмушдур. Тәсадүфи дејил ки, биздә лүзумсуз бир иши билдирән «Нахчывана дуз апарыр», русларда «Тулаја өз самовары илә кедир» мә'насында әрәбләрдә «Бәсрәјә хурма апарыр» аталар сөзү ишләнир.

Бурада хурма е'малы заводу вар. Нәһәнк тичарәт лиманы Бәсрәјә бөјүк океан кәмиләри дә јан ала билир. Бурада кәми тә'мири тәрсанәләри вардыр. Бәсрәдә бөјүк ағач е'малы е'малатханасы, пивә вә сәринләдичи ичкиләр заводу тикилмишдир. Јахын Шәргдә ән бөјүк елеватор Бәсрәдәдир. Кағыз е'малы заводу да онун шан-шөһрәтини артырыр. Бәсрә—Бағдад нефт кәмәри вә Бағдад—Бәсрә дәмир јолу, илдә дөрд милјон тон шәкәр истеһсал едән шәкәр заводу Бәсрәнин мүһүм шәһәр олдуғуну бир даһа тәсдиг едир. Бәсрәдә университет шәһәрчији өз көзәллији илә сечилир. Бурада идман комплекси, үзкүчүлүк һовузу, тәләбә клубу, китабхана бинасы диггәти чәлб едир. Илин бүтүн фәсилләриндә Бәсрәјә Күвејт вә башга әрәб өлкәләриндән бөјүк ахын олур. Бураја һәм тәјјарә, һәм гатар, һәм машын, һәм дә кәми илә кәлирләр. Бәсрәдә һамынын бөјүк мәмнунијјәтлә мүшаһидә етдији «гачаг мал» базары вардыр. Күвејт вә Сәудијјә Әрәбистанындан гачаг јолла кәтирилән маллар бу базарда учуз гијмәтә хырыд едилир.

Ираг кими исти бир өлкәдә шәһәрин, јашајыш мәнтәгәсинин дәнизә јахын олмасы бөјүк хошбәхтликдир. Бу бахымдан Бәсрәнин бәхти кәтирмишдир. Лакин јај вахты рүтубәт чох јүксәк олур. Кечәләр бархана вә палтар рүтубәт вә нәмишликдән јаш олур.

Бәсрәдә әфсанәви Синдбад адасы вардыр. Дејирләр Синдбад бурадан сәјаһәтә чыхармыш. Бағ-бағча, јашыллыглар ичиндә итиб-батан Бәсрәнин ән мәнзәрәли јери Синдбад адасыдыр. Бура әјләнчә вә истираһәт кушәсидир. Һәфтәнин бүтүн күнләри бураја Күвејт вә башга јерләрдән аиләләр истираһәтә кәлир.

Бәсрә бизим үчүн дә доғмадыр. Бакы—Бәсрә гардашлашмыш шәһәрләрдир. 1973-чү илдә Бакы Совети Ичраијјә Комитәси сәдринин рәһбәрлији илә Азәрбајчан нүмајәндә һеј'әти Бәсрәјә кәләндә күл-чичәклә гаршыланды. Азәрбајчан Дөвләт Университети илә Бәсрә университети сон илләрдә сых әлагә сахлајыр.

Мосул. Ирагда бөјүк шәһәрләрин бә'зән ики-үч ады олур. Бағдад, Самарра вә Мосул беләләриндәндир. Халг арасында Мосула «Умм әр-рәбиејн» («Ики баһар дијары») дејирләр. Гәдим арамеј дилиндә бу шәһәр «Машбалу» («Чөкәк јер», «Вади») адланырмыш ки, бу да шәһәрин чоғрафи хүсусијјәтини дүзкүн әкс етдирир. Әрәб дилиндә Мосул—көрпү, кечид мә'насыны верир.

Мосул Бағдадын 400 километрлијиндәдир. Көзәл дағ һавасы илә фәргләнир. Дәниз сәвијјәсиндән 223 метр һүндүрдәдир. Бурада јағынтынын мигдары илдә 400 миллиметрдир. Үч милјонлуг Ираг күрдләринин пајтахтыдыр. Әһалиси 400 мин нәфәрә јахын олан Мосул шәһәри бир вахтлар елм вә мәдәнијјәти илә аләми һејран едән, күчү илә әтраф өлкәләри ләрзәјә салан гүдрәтли

Ассурија империјасынын сон пајтахты Нејнәванын харабалары јанында тикилмишдир.

Нејнәва јени ерадан әввәл 612-чи илдә Мидија вә Бабил дөвләтләринин бирләшмиш ордулары тәрәфиндән дармадағын едилди. Вахтилә ассуриләр Бабили вә башга шәһәрләри тутдугдан сонра етдикләри кими, бабиллиләр вә мидијалылар да гочалы-чаванлы һамыны гылынчдан кечирдиләр. 25 метр һүндүрлүјүндә олан гала диварларыны, сарајлары дағытдылар. Ассуриләр бу дүнјанын борч дүнјасы олдуғуну анладылар. Лакин кеч иди. Пајтахт јерлә-јексан едилди, сонра исә јандырылды. Ассуриләрин гисмәти ачлыг, јохсуллуг, сәфаләт олду.

Нејнәва харабаларында галан тарихи абидәләр орада мәдәнијјәтин вахтилә чох јүксәк олдуғуна дәлаләт едир. Белә бир мәдәнијјәт мәркәзинин јахынлығында јени еранын 636-чы илиндә Мосул шәһәринин әсасы гојулмушдур. Бизим еранын 640-чы илиндә әрәбләр Мосулу тутур вә сонралар орадан Азәрбајчана јүрүшләр тәшкил едирләр. Орта әср тәдгигатчысы Јагут әл-Һәмәви Мосулу карван јолларынын башланғычы һесаб етмиш вә јазмышды: «Мосул Ирагын гапысы, Хорасанын ачарыдыр. Бурадан Азәрбајчана кетмәк олур*».

Мосул Атабәјләр һакимијјәти заманы биринчи чичәкләнмә дөврүнү кечирмишдир. Бағдад—Ангара дәмир јолунун үстүндә олан Мосул инди икинчи чичәкләнмә дөврү кечирир. Бурада семент заводлары, тохучулуг вә дәри мә'мулаты фабрикләри; бөјүк тахыл, мал вә мејвә базарлары вардыр. Мосул гарпызлары бүтүн Ирагда мәшһурдур. Бурада чәкиси 20—30 килограм олан чох узун вә бөјүк гарпызлар јетишир. Бал кими ширин гарпызларын габығы чох назик олса да сәрин зирзәмиләрдә 4—5 ај сахланыла билир.

Мосул «Әл-гәзәл» базарына көрә дә мәшһурдур. Бурада анчаг мүхтәлиф ипләр, јун вә памбыг сатырлар. Јун вә памбығы елә бурадача—дәзкаһларда тәмизләјир, дарајыр вә әјирирләр. Бу базар о гәдәр мәшһурдур ки, ајдын, мә'лум бир мәсәләдән данышанда «Әл-гәзәл» базары илә әлагәдар јаранмыш аталар сөзүнү ишләдирләр: «Бу ки «Әл-гәзәл» базарынын ролу кими мә'лумдур»—дејирләр. Базарда дәзкаһларын вә алвер едән гадынларын сәси бир-биринә гарышыр. Ағыз дејәни гулаг ешитмир. Чох гарышыглыг олур. Она көрә дә мосуллулар дејирләр: «Бурада ушаг анасыны танымыр».

* Јагут әл-Һәмәви 1213 вә 1220-чи илләрдә ики дәфә Азәрбајчана сәфәр етмиш, Тәбриз, Марağа, Мәрәнд, Әрдәбил, Нахчыван, Кәнчә, Бәрдә, Гәбәлә, Шәмкир, Шамахы, Дәрбәнд вә с. һаггында диггәтәлајиг мә'луматлар вермишдир. Онун академик З. М. Бүнјадов вә профессор П. К. Жузе тәрәфиндән әрәбчәдән рус дилинә тәрчүмә олунмуш вә 1983-чү илдә «Елм» нәшријјатынын бурахдығы «Му'дҗам ал-булдаан» әсәри бу бахымдан мараг доғурур.

Мосул күрдләрин мәдәнијјәт мәркәзидир. Мосул университети елм очағы кими, бөјүк вәзифәләр јеринә јетирир.

Мосул һаггында чох јазылыб. О. Г. Керасимов да әрәб өлкәләриндән бәһс едән вә 1974-чү илдә Москвада чап олунмуш «Синчар дағларындан Руб әл-Хали сәһрасынадәк» адлы китабында бу көзәл шәһәрә лајиг көзәл сөзләр јазыб. Лакин мүәллиф бә'зи тәһрифләрә дә јол вериб. О јазыр ки, Мосул әтрафында көз ишләдикчә узанан тахыл зәмиләри вардыр. Мосуллулар тахылы вә гарғыдалыны анбарлара јығмаздан әввәл евләрин үстүнә сәрирләр. Буну чамаата көстәрмәк үчүн едирләр: «Бахын, көрүн нә гәдәр мәһсулумуз олуб?» Шүбһәсиз, мүәллифин бу гәнаәтә кәлмәси онун кәндли һәјатыны јахшы билмәмәси илә әлагәдардыр. Мәһсулу анбара јығмаздан әввәл гурудурлар ки, хараб олмасын.

Еләчә дә 1967-чи илдән Мосул университети фәалијјәт көстәрдијини вә бир нечә институту бирләшдирдији һалда, о, Мосулда бир институтун олдуғуну гејд едир. Мүәллиф Бағдадла Кәркүк арасындакы мәсафәнин 200 километрдән бир аз артыг олдуғуну дејир. Һалбуки һәмин мәсафә 400 километрдир. «Мән Ирагда оланда Имам Әлинин гәбри үчүн Нәчәф шәһәринә үч тондан артыг гызыл ишләдилмиш гапы кәтирмишдиләр»—дејән мүәллиф јенә дә гејри-дәгиглијә јол вериб. Гапы Һәзрәт Аббасын гәбринин күнбәзи үчүн дүзәлдилмишдир. 400 килограм гызыл ишләдилмиш гапы Кәрбәлада Һәзрәт Аббас мәсчидиндәдир. Әкәр мүәллиф бунлары өз көзләри илә көрсәјди јазмазды: «Кәрбәлада Имам Һүсејн мәсчидиндән аралы, шәһәрин о бири башында Һәзрәт Аббас мәсчиди дә вар. Биз она бахмаға кетмәдик. Дејирләр о да Имам Һүсејн мәсчидинә охшајыр».

Көрүндүјү кими, мүәллиф мүшаһидә етдијини јох, ешитдикләрини јазыб. Тәбии ки, һәр ешидилән дә дүз чыхмыр. Мүәллиф өзү бахмыш олсајды, бу ики мәсчид арасындакы мәсафәнин јалныз 350 метр олдуғуну јәгин едәрди.

Кәркүк. Бағдад, Бәсрә вә Мосулдан сонра Ирагын

дөрдүнчү шәһәри—өлкәнин шималында нефт сәнаједи мәркәзидир. Јетмишинчи илләрин һесабламаларына көрә әһалиси 250 миндән артыгдыр. Бағдадын 400 километрлијиндә олан Кәркүк Ирагда јашајан азәрбајчанлыларын әсас шәһәридир. Азәрбајчанча данышан халг әсасән Кәркүк вилајәтиндә јашајыр. Әһалиси әтрафы илә биркә 660 мин нәфәрдир (1976). «Кәркүк» сөзүнүн һарадан әмәлә кәлмәсини изаһ етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бу сөзүн изини Маһмуд Кашғаринин «Дивани-лүғәт ит-түрк» адлы гәдим вә әвәзсиз китабында көрмәк мүмкүндүр. Түрк дилләриндә «кәркүк»—«чәкәклик», «дәрә», «вади» мә'насында ишләнмишдир. Кәркүкүн мүасир чоғрафи шәраити бунун доғрулуғуну тәсдиг едир—шәһәр дәрәдә јерләшир.

Кәркүк гәдим шәһәрдир. Орта әср тарихчиси Јагут әл-Һәмәви Әрбил вә Дагут арасында алынмаз Кәркүк галасынын олдуғуну көстәрир. Јагут әл-Һәмәвинин сөз ачдығы Кәркүк галасы инди дә галыр.

Өлкә рәһбәрлијинин Кәркүкүн абадлашдырылмасына даир хаһиши илә јунан ширкәти шәһәрин «Баш планы»ны һазырламышдыр. Һәмин плана әсасән Кәркүк галасынын абадлашдырылараг турист мәркәзинә чеврилмәси нәзәрдә тутулмушдур. Шәһәрин ортасындан ахыб кечән Хаса чајы ону Гәл'ә (сөһбәт Кәркүк галасындан кедир—*Г. П.*) вә Горја олмагла ики јерә бөлүр. Гәл'ә тәрәфдә бир чох мәһәлләләр вардыр: Гәссабхана, Чухур, Пирјады, Әкмәкчиләр (Чөрәкчиләр), Овчулар, Мусала, Һалвачылар, Шорча, инди бә'зән Булаг мәһәлләси адландырылан Гарабағлы мәһәлләси.

Кәркүк галасынын—Гәл'әнин әһатә етдији әразидә исә Зиндан, Ағалыг, Дәмир гапы, Топ гапы, Һамам, Пејғәмбәр вә Мејдан кими мәһәлләләр вардыр. Горја тәрәфдә исә Тис'ин, Мәһәтта (Вағзал), Әһмәд аға, Бәкләр, Алмас, Арафа, Јени Кәркүкдүр.

Ирага биринчи сәфәрим заманы, 20 ил бундан әввәл Горјада—базарын әтрафы көз ишләдикчә узанан зејтун мешәлији иди. Инди бурада мүасир евләр тикилмишдир. Лакин шәһәрдә көһнә евләр дә чохдур. Әл-Чүмһуријјә (Республика) шәһәрин ән издиһамлы күчәсидир. Әксәр мағазалар, чајханалар, китаб мағазалары, һәкимләрин шәхси гәбул мәнтәгәләри бу күчәдәдир. Шаир Мустафа Көк Гајанын китаб мағазасында јалныз өз дилләриндә—азәрбајчанча олан китаблар сатылыр.

Шәһәрдә нефт тәмизләмә вә нефт е'малы, буз вә кәрпич заводлары вардыр. Памбыг-парча, јун, ипәк е'малы, көн-дәри вә дулусчулуг сәнаједи инкишаф етдирилмишдир. Кәркүкдә үч бөјүк хәстәхана вә тибби мәркәз јарадылмышдыр. Јени дөвләт китабханалары истифадәјә верилмишдир. Шәһәрин кирәчәјиндә бөјүк парк салынмышдыр. Сон вахтлара кими Кәркүкдә су вә мәнзил чатышмазлығы өзүнү көстәрирди. Инди шәһәр су илә пис тәчһиз олунмур. Јетмишинчи илләрдә шәһәрдә чохлу евләр тикилмиш вә әһалијә верилмишди. Кәркүк нефт кәмәри Аралыг дәнизи лиманлары—Банијас, Триполи вә Һајфа илә бирләшдирилмишдир.

Мараглыдыр ки, вахтилә Кәркүк нефти јалныз бир нәслин—Нефтчизадәләрин әлиндә олмушдур.

Дәмир вә шосе јоллары Кәркүк шәһәрини өлкәнин пајтахты Бағдадла бирләшдирир.

Самарра-Сурра Ман Раа («Ону көрән севинир») Дәчлә чајынын саһилиндә, Бағдадын 120 километрлијиндә јерләшир. Инди 45—50 мин әһалиси олан бу кичик шәһәр јени еранын 836—892-чи илләриндә хилафәтин мәркәзи олмушдур. Бу, Һарун әр-Рәшидин түркдилли кәнизиндән олан оғлу Мутәсимин хәлифәлији заманы баш верир. Мутәсим 4 мин нәфәрдән ибарәт шәхси кешикчиләр дәстәсини түркдилли халгдан тәшкил етдијинә көрә әрәбләр өзләрини тәһгир олунмуш һесаб едәрәк ачыг вә кизли сарај мүбаризәсинә башладылар. Бағдадда чахнашмалар баш верди.

Сарај чеврилишиндән горхан Мутәсим өлкәнин пајтахтыны Бағдадын шималында тикмәјә гәрара алды. Хилафәтдән асылы башга дөвләтләрдән алынан күлли мигдарда верки һесабына тез бир заманда хәлифәнин өзүнүн ад вердији шәһәр—«Ону көрән севинир»—тикилди вә һамыны һејран етди. Мутәсимдән сонра даһа једди хәлифә бурада һаким олмуш, лакин 892-чи илдә хәлифә Мутәмид пајтахты Бағдада гајтармағы гәрара алмышдыр.

Самарра инди турист мәркәзи кими мәшһурдур. Бурада чох көзәл Әл-Әскәријјә мәсчиди вә Мәлвијјә («Спиралвари гүллә») диггәти чәлб едир.

Ислам аләминдә ән бөјүк гүллә олан Мәлвијјә архитектура чәһәтдән чох садә, ејни заманда тәкрар олунмаздыр. Һүндүрлүјү 52 метрә чатан бу гүллә 32 квадрат-метр саһәни әһатә едән дөрдметрлик өзүл үзәриндә учалдылмышдыр. Гүллә долана-долана гүлләнин башына галхыр; ени ики метрдир, гүллә әтрафында беш дөврә

едир. О, спиралвари олдуғуна көрә «Мәлвиjjә» адланыр. Инди бу гүлләнин башындан туристләр Дәчлә чаjыны, шәһәри вә бу гүлләjә чох јахын олан, һәмјерлимиз Һәсән Рәһимовун рәһбәрлији илә тикилән «Антибиотикләр заводу»ну сејр едирләр. Кечмишдә һәмин гүлләдән көзәтчи мәнтәгәси кими истифадә олунмушдур.

Мәлвиjjә гүлләси хәлифә Мүтәвәккилин вахтында тикилиб. Тарихчиләр нәгл едирләр ки, хәлифә һәр күн Мисирдән кәтирилмиш узунгулагла гүлләнин башына чыхыб әтрафы сејр етмәји хошлајырмыш.

Мүтәвәккил шәһәр әтрафында бөјүк һејванхана да салдырыбмыш.

Дәчлә чаjы бојунда хәлифә Мүтәсимин тикдирдији сарајын харабалары инди дә галыр. Чајын о тајында исә хәлифә Мүтәмидин тикдирдији «Ашиг-Мә'шуг» сарајынын харабалары диггәти чәлб едир. Вахтилә Дәчлә чајынын алтындан салынмыш јолла кечәрәк хәлифәнин өз мә'шугәси илә көрүшдүјү «Ашыг-Мә'шуг» сарајынын галыгларыны туристләр мәфтунлугла мүшаһидә едирләр.

Туристләрин диггәтини чәлб едән тарихи абидәләрдән бири дә Әл-Әскәријјә мәсчидидир. Мәсчидин диаметри 22 метр олан күнбәзи 1667-чи илдә гызыл тәбәгәjлә өртүлмүшдүр. Бу «бәзәк иши»ндә 72 мин әдәд кәрпичвари гызыл вәрәгдән истифадә едилмишдир. Күнбәзин јанында учалан, һүндүрлүјү 36 метр олан гоша минарәт она хүсуси көзәллик верир. Мәсчидин гапылары да гызылдандыр. Көзәллији илә адамы мәфтун едән бу тарихи абидә әтрафындакы көһнә, бир-ики мәртәбәли евләр, дар вә чиркли күчәләрлә гәрибә тәзад тәшкил едир.

Кәрбәла. Бағдадын 105 километрлијиндә олан бу бөјүк шәһәр јашыллыглар ичиндәдир. Вилајәт мәркәзидир. Әһалиси 250 мин нәфәрдән чохдур. Кәрбәла вилајәти ики бөјүк рајона бөлүнүр. Нәчәф вә Куфә—рајон мәркәзләридир. «Кәрбәла» сөзүнүн мәншәји барәдә ики фикир вардыр. Бә'зиләри «Кәрбәла»нын «Кур Бабил»—«Бабил рајону»ндан әмәлә кәлдијини, башгалары исә онун «Курб вәл бәла»—«Һүзн вә мусибәт» сөзләриндән јарандығыны көстәрирләр. Бу, Имам Һүсејн вә Һәзрәт Аббасын һәмин јердә фачиәли сурәтдә өлдүрүлмәси илә әлагәләндирилир ки, әксәр тәдгигатчылар бу мүддәанын һәгигәтә даһа јахын олдуғуну билдирирләр. Шәһәр мүсәлман аләминдә дин мәркәзи кими мәшһурдур. Бурада Имам Һүсејн вә Һәзрәт Аббас мәсчидләри вә шиәләрин сон дәрәчә бөјүк гәбиристанлығы вардыр. Имам Һүсејн

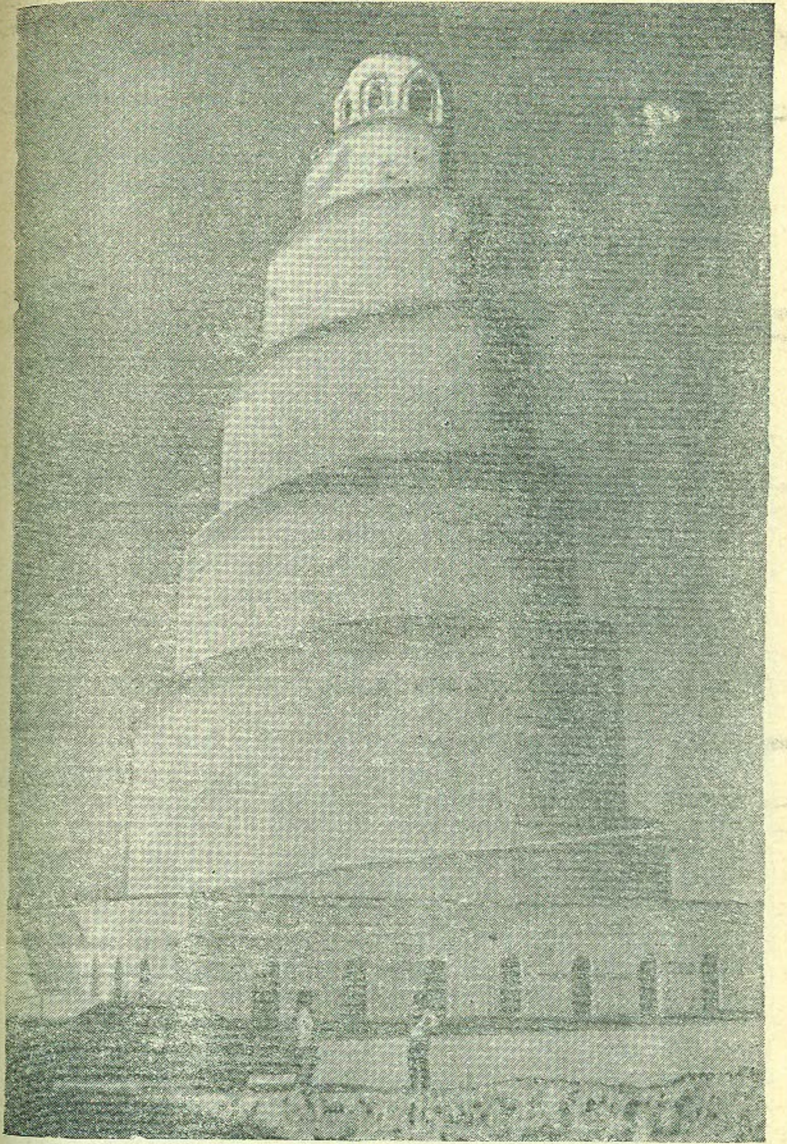

Мәлвиjjә гүлләси

мәсчиди хүсусилә фәргләнир. Бөјүк саһәни тутан бу тарихи абидәнин он дарвазасы вардыр. 27 метр һүндүрлүјүндә олан күнбәз гызылла өртүлмүшдүр. Гоша имарәт абидәјә хүсуси көзәллик верир. Имам Һүсејнин гәбри мәсчидин ичиндәдир. Гәбрин үстү мәрмәрдәндир. Лакин фил сүмүјү вә башга зинәтләрлә дә ишләнмишдир. Әтрафына гызыл вә күмүшдән дүзәлдилмиш шәбәкә чәкилмишдир.

Һәзрәт Аббас мәсчиди Имам Һүсејн мәсчидинин 350 метр шимал тәрәфиндә јерләшир. Һәр ики абидә бир-биринә бәнзәјир. Бурада да чохлу отаг вә дарвазалар вардыр. Лакин нисбәтән садә олан Һәзрәт Аббас мәсчидиндә алимләр вә дин хадимләри басдырылмышлар. Һәзрәт Аббасын гәбри дә мәсчидин ичиндәдир. Гибләгапысынын үстүндә гәдим саат вардыр.

1385-чи ил һичридә (1965) Һәзрәт Аббасын гәбринин үстүнү көтүрмәк үчүн Иранда дүзәлдилмиш күнбәз Кәрбәлаја кәтирилди. Күнбәзә ики тондан чох күмүш, дөрд јүз килограм гызыл вә даш-гаш ишләдилмишдир. Бу, ислам аләминдә ән дәјәрли күнбәз һесаб олунур.

Кәрбәла шәһәри һәм дә тичарәт мәркәзи кими мәшһурдур. Сон вахтлар бурада сәнајенин инкишафына да фикир верилир. Инди Кәрбәлада ајаггабы фабрики вә Совет Иттифагынын јардымы илә тикилмиш мејвә-тәрәвәз е'малы заводу вардыр.

Бағлы-бағатлы, бол сулу, бол мејвәли Кәрбәла бизим үчүн дә әзиздир. Бу шәһәр әсрләрлә Мәһәммәд Фүзулини өз оғлу кими гојнунда ујутмушдур. 1963-чү илдә Кәрбәланын 43 километрлијиндә јерләшән вә чохларынын Фүзулинин орада доғулдуғуну көстәрдији Һиллә шәһәриндә ишләјәркән һәр чүмә күнү Кәрбәлаја кедир, Имам Һүсејн мәсчидинин ики аддымлығында олан Фүзули гәбрини зијарәт едәрдим. Шаирин гәбри сон дөрд-беш илә гәдәр мәсчидин гәрб гапысы ағзында, Азәрбајчан истигамәтиндә, јөнү Азәрбајчана бахырды. Һәр дәфә Фүзулини зијарәт етдикчә һәм тәәччүбләнир, һәм дә севинирдим. Она көрә тәәччүбләнирдим ки, минләрлә мүсәлман фанатикинин бир дәфә зијарәт етмәклә һәјатындан кечмәјә һазыр олдуғу мүсәлман Шәргинин ән мүгәддәс күшәсиндә шаирә әбәди сығыначаг вермишләр. Севинчимә сәбәб исә о иди ки, һәлә шаирин сағлығында онун шәхсијјәтинә бөјүк һөрмәт, јарадычылығына бөјүк мәһәббәт бәсләмишләр.

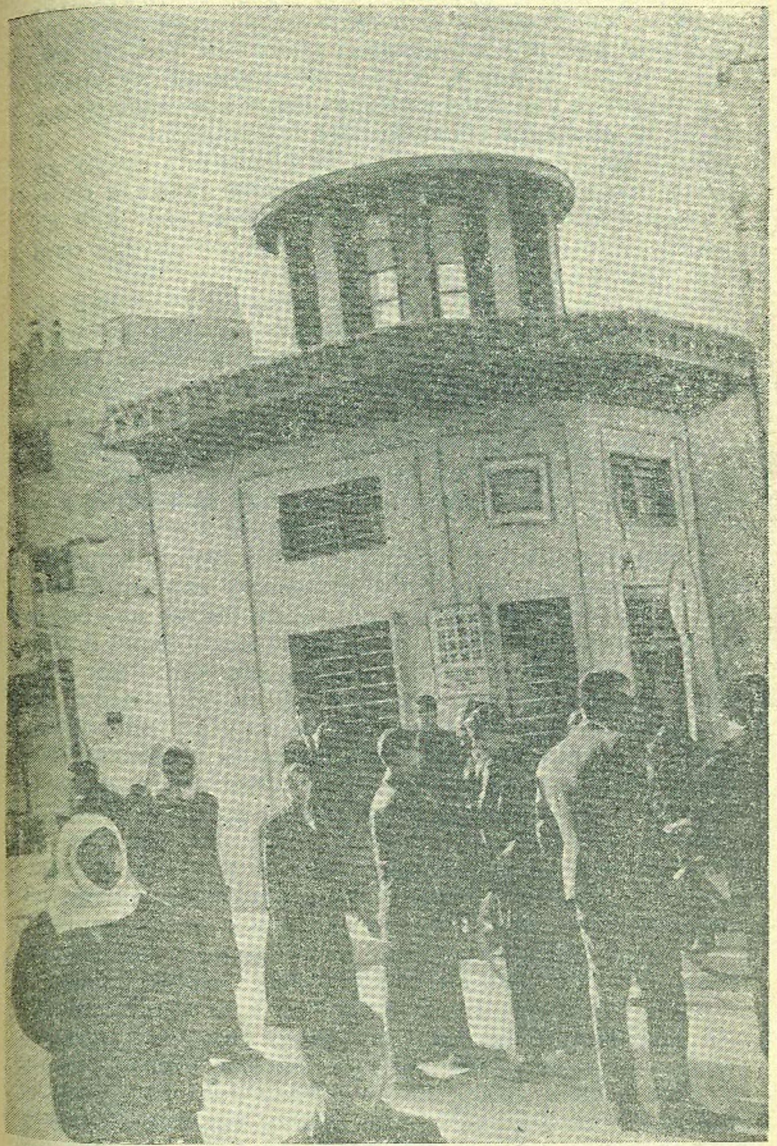

Кәрбәлада Фүзулинин мәгбәрәси. (шәкил 1973-чү илдә чәкилмишдир.)

Кәрбәланын абадлашдырылмасы илә әлагәдар олараг шаирин әбәди јухуја кетдији бу јерләр сөкүлмүшдүр. Шаирин нә'ши Кәрбәла Бәләдијјә идарәсинин көстәришилә Имам Һүсејн мәсчидиндә сахланылыр. Тәәссүф ки, һәр ики өлкәјә фәлакәт, бәдбәхтлик кәтирән, лүзумсуз Иран—Ираг мүһарибәси нә Кәрбәланын абадлашдырылмасына, нә дә шаирә абидә гојмаға имкан верир.

Инсан арзујла јашајыр. Ирагла бағлы бир арзум да галыб. Алты ил Имам Һүсејн мәсчидинин јанында шаирин гәбри өнүндә сәчдә гылдығым кими, бир күн дә Кәрбәла вә ја Һилләдә Фүзулинин абидәси өнүндә баш әјмәк, сәчдә гылмаг гисмәтим олајды.

Нәчәф. Әһалиси 75 миндән артыг олан бу шәһәр дә дин мәркәзидир. Мә'насы «тәпәлик», «јүксәклик»» демәкдир. Сәһрада јерләшир. Јени еранын 661-чи илиндә Имам Әли Фәрат чајы саһилиндә Куфә шәһәриндә өлдүрүләндән сонра ону орада басдырмагдан чәкинмиш, чајын мәчрасыны дәјишәрәк, Әлинин гәбрини јох едәчәјиндән горхмуш, ону сәһрада, јүксәкликдә басдырмышлар. Одур ки, шәһәрин адынын мәншәји барәдә икинчи бир фикир јохдур.

Нәчәф Кәрбәла шәһәринин 72 километрлијиндәдир. Шәһәрдә шиәләрин бөјүк гәбиристанлығы вардыр. Өлкәнин һәр јериндән өлүнү кәтириб орада басдырмаг бөјүк шан-шөһрәт һесаб олунур. Јәгин бу, Имам Әлинин һәмин шәһәрдә дәфн едилмәси илә бағлыдыр. Әли мәсчиди квадрат шәклидир. Һәр диварын он үч метр олан бу мәсчидин дөшәмәси бүтөвлүклә вә ики метр һүндүрлүкдә дивары ағ, сары, палыды рәнкә чалан чох гијмәтли Италија мәрмәри илә өртүлмүшдүр. Әлинин гәбринин күнбәзи гијмәтли ағач, фил сүмүјү вә даш-гашла бәзәдилмишдир. Мәсчидин гызыл күнбәзинин һүндүрлүјү 36 метрдир. Онун чөлдән диаметри исә 16 метрдир. Бу мәсчид дини очаглар арасында ән варлысыдыр. Мәсчидин сејфләриндә вә анбарларында күлли мигдарда даш-гаш, инчи, алмаз, брилјант, гәдим силаһлар вардыр. Бурада сахланылан 24 будагдан ибарәт букетә гијмәт гојмагда чәтинлик чәкирләр. Бу букетин һәр будағында доггуз лә'л-чаваһират, бөјүк јагут вә зүмрүд вардыр. Мәсчидин анбарында сахланылан гылынч, хәнчәр, галхан, чида, вахтилә Әлинин мәгбәрәсиндә асылан чилчыраг, дүнјада ән баһалы халы—гәдим Иран халысы вардыр. Узунлуғу дохсан ики, ени ики метрә јахын олан бу халыны ики милјон јарым доллара гијмәтләндирирләр.

Нәчәф шәһәриндә бөјүк өртүлү базар вардыр. Бу базары мәшһур едән онун мүхтәлиф күл јағлары сатылан чәркәсидир. Базарын үстү вә јанлары өртүлү олдуғу вә башга чәркәләрдә тоз-торпагдан адам дарыхдығы һалда, бурада әтир ији ону биһуш едир.

Нәчәфи башга дин мәркәзләриндән фәргләндирән чәһәтләрдән бири дә бурада дини университет вә бир чох дини мәктәбләрин олмасыдыр. Бу мәктәбләри мүхтәлиф өлкәләрдән кәлмиш адамлар тикдирибләр. Мәктәбләрин өнүндә ону һансы халгын нүмајәндәләринин тикдирдији јазылыр. Бурада «Бакы мәктәби» дә вардыр. Ингилабдан әввәл Ирага көчмүш азәрбајчанлыларын тикдирдији көзәл гырмызы кәрпичли бинанын өнүндә бөјүк һәрфләрлә «Бакы мәктәби» јазылмышдыр. Башга биналар арасында өз сәлигә-саһманы илә фәргләнән бу бинанын нахчыванлылар тәрәфиндән тикдирилдијини гејд едәнләр дә вардыр[1].

Ирагда ады чәкилән шәһәрләрдән, башга, диггәти чәлб едән шәһәрләр дә чохдур. Һилләә, Диванијјә, Амара, Рамади, Әрбил, Кут, Насиријјә, Сәмава, Куфә, Сүлејманијјә хүсусилә көзәлдир.

[1] О. Керасимов. Синчар дағларындан Руб әл-Хали сәһрасынадәк (рус дилиндә), Москва, 1974, с. 155.

ФУЗУЛИНИН НӘВӘ-НӘТИЧӘЛӘРИ АРАСЫНДА

Үч ајдан чох иди ки, Бағдадда ишләјирдик. Бир күн күзарымыз Диванијјә шәһәринә дүшдү. Сәһәр тездән Бағдадын чәнуб истигамәтилә кедәндә күнәш сол тәрәфдә иди. Бағдадын 50 км-дә олан Маһмудијјә шәһәринә чатанда исә бир чүт гоша күнәшин дә сағдан доғдуғуну көрдүк. Чох тәәччүбләндик. Кәнч сүрүчү бизи баша салды ки, 50 км-дән артыг мәсафәдән көзүмүзү гамашдыран гоша күнәш Кәрбәлада Имам Һүсејнлә Һәзрәт Аббас мәсчидләринин күнбәзләридир. Парылтыја сәбәб исә күнбәзләрин үзәринә чәкилмиш 4—5 миллиметр галынлығында гызыл тәбәгәдир.

Гәриб өлкәдә адам һәр аддымбашы көзләмәдији һадисәләрлә гаршылашыр, каһ һејрәтләнир, каһ нәјәсә тәәччүб едир.

О күн Диванијјәдә кечирдијим һиссләри сөзлә ифадә етмәкдә чәтинлик чәкирәм. Бир ону дејә биләрәм ки, кәнчликдә кечирилән севинч дә, гәм, гүссә, кәдәр дә һәдсиз күчлү олурмуш...

Вилајәт торпаг шө'бәсинин мүдири Әли Сәид Азәрбајчандан олдуғуму биләндә севинди, үзү күлмәјә башлады. Фәррашы (бујругчуну) көндәриб он јашлы оғлу Әһсәни чағыртдырды. Онун оғлу һәм азәрбајчанча, һәм әрәбчә, һәм дә бир аз инкилисчә данышырды.

Әли деди:

—Биз азәријик, јә'ни әслимиз азәриди.—Сонра исә үзүнү оғлуна тутуб:

— Оғлум, Әһсән, сәләш өзүјдән.— (Онунла даныш.)— Гәзәнфәр әми дә азәриди,—деди.

О күн Әли Сәиддән Ирагда јашајан азәрбајчанлылар һаггында чох шеј ешитдим. Өјрәндим ки, ингилабдан сонра Бағдад радиосунда кәркүклүләр өз дилләриндә һәр күн үч саатлыг верилишләр верирләр. Әли кәркүклүләрин радио далғасынын јерини вә вахтыны деди.

Ондан сонра һәр күн ахшамүсту кәркүклүләрин верилишләринә гулаг асыр, магнитофона јазырдым. Үмумијјәтлә, Ирагда ешидиб-көрдүкләрими ја дәфтәрә, ја да лентә көчүрәрдим. Радиодан ешитдијим илк Кәркүк маһнысы инди дә гулагларымда сәсләнир.

Баба, бу күн јүз инчидир,
Јүз сәдәф, јүз инчидир
Әсли сәрраф олмајан
Зәнн едәр һәр даш инчидир
Өз гәдрини билмәјән
Јолда јолдашын инчидир,
Дағы-дашы инчидир,
Мән јары бир инчитмәм.
Јар мәни јүз инчидир.

Баба, бу күн көзә јар,
Сүрмә чәкмиш көзә јар.
Чејран гузусу тәкин
Јајылајдығ дүзә јар.
Отурајдыг бир мәчлисдә диз-дизә,
Көз тикәјдиғ көзә јар.
Күсмүшәм, инчимишәм,
Даһа кәлмәм сизә јар.
Бир тој олсун, бир сејран,
Онда кәлим сизә јар.

Һәмин верилиш гәлбими еһтизаза кәтирән бир бајаты илә битди:

Јад әлиндә;
галмышыг јад әлиндә,
Бир өлкә виран олсун,
Галмасын јад әлиндә.

Бу, 1963-чү илин әввәлиндә олмушду.

Тезликлә кәркүклүләрин Бағдадын ән көзәл күшәләриндән бири Ејвазијјәдә «Гардашлыг» надисинә, орадан да өлкәнин шималына—азәрбајчанлыларын јашадығы Кәркүк вилајәтинә ајаг ачдым вә 1966-чы илә гәдәр, сонралар исә 1972—75-чи илләр арасы Ирагда оларкән Кәркүк диалекти вә фолклоруна даир материал топладым.

Фүзули јарадычылығына гол-ганад верән, ону азәрбајчанча өлмәз әсәрләр јазмаға сөвг едән, она сөз сәнәтинин шәффаф чешмәсиндән су ичирән, Фүзулини даһи едән бу елатын фолклорунун зәнкинлији мәни һејрәтә кәтирди. Талејими «Билмирәм һаралыјам, Торпағым, дашым гәриб»—дејән бу елатын талеји илә өмүрлүк бағла-

дым. Тәдгигатлар аҹардым. Бә'зи китабларын тә'сири илә аз галмышдым ки, һәгигәтдән јан кечим. Хошбәхтликдән башгаларынын сәһви бә'зән һәгигәти даһа тез үзә чыхармаға көмәк едир. О. Керасимовун «Синчар дағларындан Руб әл-Хали сәһрасынадәк» китабында (сәһ. 256) јанлышлыгла дедији: «Кәркүк бир дә она көрә мәшһурдур ки, бурада бөјүк бир түркмән колонијасы јашајыр. Онлар түркдилли халгларын јашадығы јерләрдән мин километрләрлә узаг олан бу јерләрдә неҹә мәскән салмышлар?»—сөзләри елә бил мәни јухудан ојатды. Хәритәјә нәзәр салдым. Бөјүк инкилис јазычысы Ҹ. Олдричин «икијә бөлүнмүш бир үрәк» адландырдығы Совет Азәрбајҹаны илә Ҹәнуби Азәрбајҹаны «көркәмини јарам сулана-сулана сејр етдијим», сәрһәд адландырылан Араз чајы бөлдүјү кими, Ҹәнуби Азәрбајҹанла Ирагда азәрбајҹанлыларын гәдимдән јашамыш олдуглары вә инди дә јашадыглары әразини беләҹә бир сәрһәд бөлүр.

Башда Бөјүк Совет Енсиклопедијасы, Совет Енсиклопедија Лүғәти олмагла бүтүн мө'тәбәр совет вә хариҹи мәнбәләрин Ирагда азәрбајҹанлыларын јашадығыны көстәрдији һалда, бә'зи китабларда кедән јанлышлыглар тәәҹҹүб вә тәәссүф доғурур. Одур ки, мәтбуатда кедән јазыларымыза јери кәлдикҹә мүраҹиәт едәҹәјик.

Ирагда азәрбајҹанлылар өлкәнин шималында, әсасән Кәркүк вилајәтиндә: Кәркүк шәһәриндә, Туз Хурмату (гәза), Алтун Көрпү (наһијә), Тәзә Хурмату (наһијә), Дагуг (наһијә), Бадава, Бәшир, Бөјүк һасар, Биләвә, Гарабулаг, Гызылјар, Ифтихар, Јајчы, Јарвәли, Јенкиҹә, Көкүз, Күмбәтләр, Лејлан, Өмәр Мәндән, Тәрчил, Тис'ин, Тохмахлы, Түркәлән, Чардахлы кәндләриндә вә еләҹә дә «Бајат көјләри» саһәси адланан Кифри (гәза), Гәрәтәппә (наһијә), Абуд, Бирәвчулу, Бостамлы, Галханлу, Гараназ, Әлбуһәсән, Әлбусабаһ, Әмирли, Әски Кифри, Зәнкили, Јешилтәппә, Кәһриз, Кинкирбан, Көтәбурун, Лагум, Мәфтун, Пара-пара, Пирваз, Пирәһмәд, Сәјјад, Сүлејман бәк, Тел Мәнзил, Учтәппә, Хасадарлы, Һасарлы, Һәләвә, Чабарлы, Ширванә кими шәһәр, гәсәбә, рајон вә кәндләрдә мәскән салмышлар. Бундан башга онлар Дијалә вилајәтинин Ханагин (гәза), Шаһрабан (гәза), Дәлли Аббас (наһијә), Мәндәли (наһијә), Гараған, Гызларбат, Гызылча, Мәнзәријјә, Сусуз булаг кәндләриндә, Әрбил вилајәтинин мәркәзи Әрбил шәһәриндә, Мосул вилајәтинин Тил'әфәр гәзасында, Рәшидијјә, Сәләмә, Ағгојунлу, Гарагојунлу вә с. кәндләриндә вә Мосул шәһәринин Нәби Јунус мәһәлләсиндә мәскән салмышлар. Өлкәнин пајтахты Бағдад шәһәриндә дә аз-чох јашајырлар. Онларын сајы һаггында дәгиг мә'лумат вермәк чәтиндир.

60-чы илләрдә рәсми статистика идарәләри өлкәдә 140 мин азәрбајҹанлы олдуғуну көстәрирди. Бу, һәгигәтдән чох узагдыр. «Ираг кечмишдә вә инди» китабынын мүәллифи Б. Дантсиг јазыр: «Әһалинин үмуми һесаба алынмасы дүзкүн мә'лумат вермир. Бу онунла изаһ олунур ки, рәсми статистика идарәләри һаким милләтин сајыны артыг көстәрмәјә ҹәһд едирләр».

Халг шаири Р. Рза да Ирагда оларкән бу һәгигәтин шаһиди олмушдур. Р. Рза ираглы мүсаһиби илә сөһбәтиндән данышаркән јазыр: «Онун сүн'и бир лагејдликлә дедији 70—80 мин дә (Кәркүк халгынын сајы—*Г. П.*) һәгигәтдән узаг олмагла бәрабәр бу рәгәмин азалдылмасында мүәјјән мәгсәд олдуғуну ајдын көстәрирди».

Мәшһур түркoлог Карл Менгес «Түрк дилләри вә түркдилли халгларын јајылышы» адлы санбаллы әсәриндә һәлә XX әсрин әввәлләриндә Ирагда јүз миндән чох азәрбајҹанлынын јашадығыны көстәрмишдир. Сон мә'луматлара көрә, онларын сајы јарым милјондан артыгдыр («Гардашлыг» журналы, Бағдад, 1970, №6; Ә. Бәндәроғлу. «Ираг түркманлары» китабы (әрәб дилиндә), Бағдад, 1973).

Кәркүклүләр өзләрини дә, бизи дә түркмән адландырырлар. Әлбәттә, вахтилә кениш мә'нада ишләнән «түркман» етноними индики мә'надан фәргләнир. Тәкҹә ону көстәрмәк кифајәтдир ки, сон вахтлара гәдәр биз каһ татар, каһ түркман, каһ да түрк адландырылмыш, дилимиз исә «татар дили», «түрк дили» вә ја «түрки» ады илә танынмышды. Мәһз буна көрәдир ки, профессор Ә. Дәмирчизадә Азәрбајҹан әдәби дили тарихинә даир китабында јазыр: «О дөврләрдә «түркман» етноними индики мә'надан бир гәдәр фәргли ишләнмиш, һәтта инди Бағдад әтрафындакы азәриләрин түркман адланмалары да бу сөзүн әввәлки мә'насы илә әлагәдардыр».

Башга мә'хәзләрә нәзәр салдыгда профессор Ә. Дәмирчизадәнин бу фикринин тамамилә доғру олдуғу ашкара чыхыр. Шаһ Исмајыл Хәтаи ше'рләринин бириндә јазыр:

Кетдикҹә түкәнир әрәбин кујн-мәскәни
Бағдад ичиндә һәр нечә ким түркмән гопар.

Инкилис тарихчиси Стефан Лонгриг «Мүасир Ирагын дөрд әсри» адлы китабында көстәрир ки, Шаһ Исмајыл Ширваны тутдугдан сонра түркманлары бирдәфәлик Нахчыван јахынлығындакы вурушда дармадағын етди.

Шаһ Исмајылын да, Стефан Лонгригин дә «түркман» етноними алтында азәрбајчанлылары нәзәрдә тутдуғу шүбһә доғурмур. Карл Менгес вә башгалары «түркман» сөзүнүн һаглы олараг «тәрәкәмә» сөзүндән јарандығыны гејд едирләр.

Кәркүклүләрин Ирагда мәскән салмасы барәдә мүхтәлиф тарихи фактлара тәсадүф едирик.

Түрк алими, профессор С. Булуч 1966-чы ил Түркијәдә түркологларын јығынчағында кәркүклү алим Әта-Тәрзибашынын үччилдлик «Кәркүк хојрат вә маниләри» китабы әсасында Кәркүк диалектинә даир мә'рузәсиндә бу мәсәләјә тохунур: «Түркләрин әрәб аләми вә бу арада Ирагла олан илишкиләри керијә доғру олдугча әски заманлара гәдәр кедир. Даһа һичрәтин илк јүз илләриндә Азәрбајчан түркләри Тәбриз Султанијјәдән кечиб Кәркүк јөрәсинә јерләширләр».

Кәркүклү тарихчи Шакир Сабир исә Ирагда түркдилли халгын мәскән салмасынын VII әсрдә башландығыны вә 735-чи илдә Бағдадда артыг түрк мәһәлләләринин јарандығыны көстәрир.

XII—XIII әсрләрдә јашамыш әрәб тарихчиси Ибн-әл-Әсирин вә сонралар инкилис тарихчиси Стефан Лонгригин көстәрдикләринә көрә 1045-чи илдә бә'зи Азәрбајчан түркләри Абу Мансур Көкташ вә Абу-ибн-Деһганын рәһбәрлији илә Ирага көчәрәк Тил'әфәр, Мосул вә она битишик рајонларда мәскән салмышлар. Академик Һәмид Араслы да «Бөјүк Азәрбајчан шаири Фүзули» әсәриндә бу мәсәләнин үзәриндә дајаныр. О јазыр: «Аббаси хәлифәләри һәр һансы бир әрәб сүлаләсинин, јахуд әрәб гәбиләсинин галдыра биләчәји үсјандан мүһафизә олунмаг мәгсәдилә Азәрбајчанын мүхтәлиф јерләриндән, хүсусән шимал әјаләтләриндән бир чох гәбиләләри бура көчүртдүләр».

Бундан сонра Ирагла олан әлагә даһа да кенишләнир. 1136-чы илдә Елдәниз Азәрбајчана һаким тә'јин олунур. Елдәниз тәрәфиндән тәшкил едилән дөвләт онун оғуллары Мәһәммәд Чаһан Пәһләван вә Гызыл Арслан дөврүндә даһа да гүввәтләнир. (Кәркүкдә инди «Гызыл Арслан» меһманханасы вардыр—*Г. П.*) Ираг вә Иран (Исфаһан шәһәринә гәдәр) Елдәнизләр тәрәфиндән итаәт алтына алыныр. Елдәниз һәлә Азәрбајчан һакими олдуғу һалда, бүтүн Ираг-Сәлчуг дөвләтини әлә кечирир. Елдәнизләр 1160-чы илдә Ирагын султан тахтына һәтта өз адамларыны әјләшдирмишдиләр. Ахырынчы Аббаси хәлифәсинин 1258-чи илдә Һулаку хан тәрәфиндән е'дам едилмәсиндән сонра исә Бағдад вә онун әтрафындакы шәһәр вә кәндләр Азәрбјачанын әјаләтинә чevриләрәк онун табелијинә кечди. Бу вахтдан Бағдад әтрафында јашајан азәрбајчанлыларла башга јерләрдә јашајан азәрбајчанлылар арасында әлагә даһа да кенишләнир. Стефан Лонгриг, Һәмид Араслы вә башгалары Бағдадла Азәрбајчан арасындакы мүнасибәтләрин XIV әсрдә Чәлалиләр, XV әсрдә Гарагојунлулар вә Ағгојунлулар дөврүндә чох гүввәтли олдуғуну гејд едирләр. Узун Һәсәнин һакимијјәти дөврүндә Азәрбајчанын Күр чајына гәдәр бүтүн торпаглары, Гарабағ маһалы, Әрәб Ирагы, Иран Ирагы, Фарс вә Хорасан сәрһәдләринә гәдәр торпаглар она табе иди. Узун Һәсәнин вахтында өлкәнин пајтахты јајда Тәбриз, гышда Бағдад олмушдур.

Тәдгигатчылар көстәрирләр ки, Азәрбајчанын Ирагла, хүсусән вахтилә Тејмурләнкин истилалары заманы Гарабағ вә Әрәшдән бураја көчән азәрбајчанлыларла әлагәләри Сәфәвиләр дөврүндә олдугча чанланмышды. Шаһ Исмајыл Сәфәви дөврүндә Ирагла Азәрбајчан бир дөвләт бајрағы алтында бирләширди. (Бәлкә елә буна көрәдир ки, XIX әсрдә Низаминин «Једди көзәл» вә «Игбалнамә» әсәрләри Теһранда нәшр едиләркән онларын үзәриндә Низаминин Ираг шаири олдуғу көстәрилмишдир). Гејд етмәк лазымдыр ки, Шаһ Исмајылын ваһид Азәрбајчан јаратмаг мәгсәдилә 1508-чи илдә Бағдады тутмасы османлы султанлығыны чох нараһат едирди. Чүнки бу, Мәккә вә Мәдинә шәһәрләрини әлиндә мөһкәм сахлајан түрк султанлығына дини нөгтеји-нәзәрдән бөјүк әһәмијјәтә малик Кәрбәла вә Нәчәф шәһәрләрини дә тутараг мүәјјән мәгсәдләр күдән хәлифәлик шүарыны һәјата кечирмәјә имкан вермирди. Икинчи бир тәрәфдән дә түрк султанлығы Сәфәви дөвләтинин гүввәтләнмәсиндән еһтијат едирди. Буна көрә һәр васитә илә Сәфәвиләрин мөһкәмләнмәсинә мане олмаға чалышырды. Белә васитәләрдән бири дә зор ишләтмәк сијасәти иди. Түрк султанлығы бөјүк гүввә топлајыб Сәфәвиләрә гаршы мүһарибәјә киришир вә тарихдә мәшһур олан Чалдыран вурушмасындан мүвәффәгијјәтлә чыхыр. Мәғ-

лубијјәт Азәрбајҹан халгыны бөјүк иткиләр вермәк мәҹбуријјәтиндә гојур. Һәмин иткиләрдән бири дә Ирагын әлдән кетмәси иди. Бу һадисәни Стефан Лонгриг белә гијмәтләндирир: «Дәһшәтли Чалдыран вурушмасындан сонра түркләр Бағдады тутдулар. Бағдад хан итириб, паша газанды».

Бундан сонра Азәрбајҹан һакимләри һәр васитә илә Бағдады* кери алмаға чалышырлар. Бу бахымдан Кәркүклү тарихчи Шакир Сабир вә һәмјерлимиз Әзизаға Мәммәдовун көстәрдикләри фактлар диггәти чәлб едир. Ә. Мәммәдов көстәрир ки, Шаһзадә Бәјазид Түркијәдә атасы Султан Сүлејман вә гардашы II Сәлимә гаршы чыхыр, мүһарибәдә мәғлуб олур вә Сәфәвиләрә пәнаһ кәтирир. Султан Сүлејман Сәфәвиләрә бөјүк мигдарда һәдијјәләр вә'д едәрәк е'дам мәгсәдилә оғлуну кери истәјир. Шаһ Исмајылын оғлу Шаһ Тәһмасиб бу тәклифи гәбул едир. Анчаг мүәјјән шәртләрлә. Һәмин шәртләрдән бири дә Бағдадын јенидән Азәрбајҹана илһаг едилмәси иди. Лакин Султан Сүлејман бу тәклифлә разылашмыр. Шакир Сабирин гејд етдијинә көрә Шаһ Тәһмасиб һеч олмазса Кәрбәла вә Нәҹәф шәһәрләринин Азәрбајҹана илһаг едилмәси тәклифини ирәли сүрүр. Анчаг Султан Сүлејман бу тәклифи дә гәбул етмир. Беләликлә, Ирагла Азәрбајҹан арасында әлагә позулур. Доғрудур, Шаһ Аббасын һакимијјәти заманы күләк јенидән истигамәтини дәјишир, Ираг јенидән Азәрбајҹана табе едилир, лакин бу чох сүрмүр. Бағдад јенидән османлыларын әлинә кечир. Бундан сонра Азәрбајҹанын Ирагла әлагәси кәсилмәк дәрәҹәсинә гәдәр кәлиб чатыр. Мәһз буна көрә дә Азәрбајҹан һакимләри Ирагда мәскән салмыш азәрбајҹанлы гәбиләләри кери гајтармаға тәшәббүс көстәрирләр. Мирзә Ҹамал Ҹаваншир «Гарабағ тарихи» китабында јазыр. «1747-ҹи илдә Надир шаһ өлдүрүлдүкдән сонра Пәнаһ хан јанында олан адамларла бирликдә Гарабағ елләрини гаршыламаг үчүн Ираг вә Азәрбајҹан сәрһәдләринә гәдәр кетди, онларын бу сәфәри бир нәтиҹә вермәди». «Гарабағ тарихи» китабында диггәти чәлб едән башга бир факт да вардыр. Мирзә Ҹамал јазыр ки, 1797-ҹи илдә Гаҹар Шуша галасында өлдүрүлдүкдән сонра Садыг хан Шәггаги Азәрбајҹаны башсыз көрүб, Теһраны алмаг вә киров апарылмыш аиләләрини кери гајтармаг әзмилә Ирага тәрәф һәрәкәт етди. Лакин Фәтәли шаһ Садыг ханын гаршысына чыхды. Ону мәғлуб едиб учуртду (Ҹ. Ҹаваншир. Гарабағ тарихи. Бакы, 1959, с. 35). Гарабағ елләри Ирагдан гајыда билмәди. Ара кәсилди. Һәсрәт чәкән, јол көзләјән, кәсилән јоллардан шикајәтләнән халг үрәк сызылтысыны, дәрд-әләмини изһар етдији:

Әслим гарабағлыды.
Синәм чарпаз дағлыды.
Кәсилиб кәлиб-кедән
Демә јоллар бағлыды—

бајатысыны бәлкә елә о заман јаратмышдыр.

Әта Тәрзибашы «Кәркүк һавалары» китабында «Јерли һаваларымыз арасында «Гарабағы» дејилән бир чешид узун һаванын Азәрбајҹан мәншәли олдуғуну вә сырф Азәрбајҹан ағзилә сөјләдикини билмәкдәјик»— дејә сөз ачдығы «Гарабағ шикәстәси» Кәркүкдә елә о вахтлар мәшһур олмамышмы?

Ә. Бәдәлбәјлинин «Мусиги луғәти» китабында сөз ачдығы «Раст» муғамынын тәркибинә дахил едилән «Кәркүки» һавасы Кәркүкдән Гарабаға кедиш-кәлиш кур олан вахт кәтирилмәјибми? Кәркүкдә Гарабағлы мәһәлләси о вахт јаранмајыбмы? Дастанларымыз, нағылларымыз о вахт онларын дилинин әзбәри олмајыбмы? Белә олмасајды дастанларымызын гәһрәманларына һарадан сөз гошардылар?..

Мән дајаным;
Ач һүснүн, мән дајаным.
Кәрәм ешгиндән јанды,
Горхурам мән дә јаным.

Әлагәләр кениш олмасајды, Кәркүк вә Азәрбајҹан бајатылары бир-бирини адамы һејрәтә кәтирәҹәк бир тәрздә тамамлаја биләрдими.

Кәнҹ Әлиди;
Бир голу гөнҹәлиди.
Һарда бир гәриб көрсән,
Елә бил кәнҹәлиди.

Һәр ајлар;
Кечир күнләр, һәр ајлар.
Гул гардашым Бағдадда
Кәнҹә дејиб һарајлар.

Фолклоршүнас алим М. Һәкимовун «Фолклордан чәл материаллары топлусу» китабында Газах рајонунун Кә-

* Бағдад дедикдә бүтүн Ираг нәзәрдә тутулур, чүнки 1862-ҹи илә гәдәр Ираг јалныз Бағдад вилајәтиндән ибарәт иди.

мәрли кәндиндә јашајан 110 јашлы Бәһмән Мустафа оғлунун ушаглыгда һансыса бир ағсаггалдан вә ја ағбирчәк анадан ешитдији:

Ашигәм та Ирага,
Хош кәлдин та Ирага.
Дост достун гәдрин билмәз,
Дүшмәсә та ирага.

Әзизим Мәндәлидән,
Мән Мәчнун, Мәндәлидән.
Ај елләр, Лејлимә бах,
Күсүбдү мән дәлидән—

бајатыларына раст кәлирик.

Нә јахшы ки, инди Ирагда һафизәләрдән силинмиш бу Кәркүк бајатылары бабадан атаја, атадан оғула, оғулдан нәвәјә, нәвәдән нәтиҹәјә, нәсилдән-нәслә кечиб Бәһмән бабанын јаддашында галмышдыр. Газах рајонунда үзә чыхарылан бу бајатылар вахтилә әлагәләрин мөһкәм олдуғундан сөз ачмырмы?

Ирагда азәрбајҹанлыларын јашадығы Мәндәли гәсәбәсинин адыјла бағлы јухарыдакы бајаты вә инди Кәркүк долајларында мәшһур олан

Мәндәлидән;
Күл кәләр Мәндәлидән.
Бу вәфасыз јара бах,
Күсүбдү мән дәлидән—

бајатылары дедикләримизи тәсдигләмирми?..

Онларда гадын тојларынын бәзәји «Арзу-Гәнбәр» дастанынын изинә «Әсли вә Кәрәм»дә дүшмәјимиз дедикләримизин мәнтиги нәтиҹәси дејилми?..

Хуршуд өз Маһынын дизинә јатды,
Гәнбәр Арзусунун тозуна батды;
Дүнјада Шаһсәнәм мурада чатды,
Ашыг Гәриб кими күлән олмады.

Әкс тәгдирдә нечә оларды ки, «Арзу-Гәнбәр» дастанында Азәрбајҹандан, онун шәһәрләриндән сөһбәт кетсин:

Арзум әнди булаға,
Сәси кәлди гулаға.
Арзуја пешкәш олсун
Ширван, Тәбриз, Мараға.

Арашдырыласы мәсәләләр чоxдур. Әта Тәрзибашы кәркүклү мүғәнни Садыг Бәндәнин «Чырпынырдын, Гара дәниз» адлы Азәрбајҹан нәғмәсини чох көзәл охудуғуну «Кәркүк хојратлары вә маниләри» китабында гејд едир. Бу нәғмә Кәркүкә һансы јолларла, нечә кедиб чыхмышдыр?.. Бу да әлагәләрин нәтиҹәси кими гијмәтләндирилмәлидир.

Вахтилә Ирагда олмуш профессор Р. Әлијев дә тәбии ки, орада јашајан азәрбајҹанлыларын талејилә марагланмыш, онларла көрүшүб сөһбәт етмишдир. О, мағаза саһиби Хәлилла сөһбәтини хатырлајыр, дедикләрини олдуғу кими гәләмә алыр: «Улу бабам бура үч јүз ил әввәл кәлмишдир. О, Кәнҹәни тәрк едәркән өзү илә әмлакындан башга бураја гызылкүл колу вә бир балача кисәдә вәтән торпағы кәтирмишди. Инди гызылкүл коллары мүгәддәс сајылыр вә бурада јашајан бүтүн кәнҹәлиләрин һәјатини бәзәјир».

Бу сөһбәтдән сонра кәркүклүләрин севдији:

Бағдад јолу Кәнҹәди;
Күлү пәнҹә-пәнҹәди.
Мән јарымы таныјрам,
Бели милдән инҹәди—

бајатысынын һарадан јаранмасы да мә'лум олур.

Бакыда «Ширваншаһлар сарајы», Кифри јахынлығында «Ширваншаһ» галасы вардыр. Галанын јанындакы кәнд Ширванә адланыр. «Ширваншаһ» галасы Ирагда јашајан азәрбајҹанлыларын тарихи абидәси кими 1961-ҹи илдә Бағдадда чап олунан Ираг республикасынын хәритәсиндә өз әксини тапмышдыр.

Совет Азәрбајҹаны әразисиндәки Ағдам, Ағдаш, Ағсу, Билава, Бојат, Гарабулаг, Гарагојунлу, Гарадағ, Гарабағлы, Әмирли, Јәјчи, Јенкиҹә, Мандылы, Мәрдинли, Үчтәпә, Хаса, Хәсәдәрли, Чардаглы вә с. рајон вә кәнд адларына ејнилә Ирагда азәрбајҹанлылар јашајан јерләрдә дә тәсадүф едилир.

Бүтүн бунлар гәти нәтиҹәјә кәлмәјә, Әта Тәрзибашынын тә'бирилә десәк, «әкиз гардашлар» олдуғумуз, Нәсиминин, Фүзулинин нәвә-нәтиҹәләри олдуғумуз һаггында һөкм вермәјә әсас верир. Бунлар исбатына еһтијаҹ дујулмајан бир һәгигәт олса да, тарихин амансызлығы инсаны һејрәтә кәтирир, заманын вәфасызлығы адамы

сарсыдыр. Мәчбур олурсан ки, күн кими аjдын һәгигәтләри бир даһа тәсдигә, исбата чалышасан. Истәр-истәмәз фикирләширсән ки, јохса бир вахт да Аразын о тајында јашајан гардаш-бачыларымызын азәрбајчанча данышдыгларыны, Шәһријарын һансы булагдан су ичиб «Һејдәрбабаја салам» адлы шаһ әсәрини кимин үчүн јазыб-јаратдығыны тәсдигә чалышачағыг?..

Гәлбимә нискил кәтирән бу фикри башымдан говарар бир даһа тарихә, елми мәнбәләрә мүрачиәт едирәм. Ислам Енсиклопедијасы башда олмагла түрк мәнбәләри вә түрк алимләри Ирагда јашајан вә түркман адландырылан бу елатын азәрбајчанча данышдығыны көстәрирләр: «Ираг түркманлары, јә'ни оғузчанын азәри түркчәсини гонушан түркләр...»—дејә Фуад Көпрүлү Ислам Енсиклопедијасында гејд едир.

Түрк Дил Гуруму Дәрләмә башганы Әмир Асим Кәркүклү Молла Сабирин 1951-чи илдә Бағдадда чап олунмуш «Кәркүк мүнтәхаб хојратлары» китабыны (I һиссә) охујараг, һәмин китабын 1953-чү илдә чап олунан II һиссәсинә јаздығы мүгәддимәдә көстәрир: «Бөјүк бир диггәт вә узун бир сәбр вә әмәк мәһсулу олан китабыны мән вә аркадашларым зөвг вә истифадә илә охудуг. Азәри ләһчәсиндә кәзәл өрнәкләри олан бу халг ше'рләриндә бизим дәрләмәләрә сыг-сыгаја бағлы кәлмәләр, тә'бирләр вардыр».

Түркијә Етнографија музејинин директору Һәмид Зәбир Гошаај Кәркүк хојратлары илә Азәрбајчан бајатылары арасында елә бир фәрг көрмәјәрәк јазыр: «Азәрбајчан халг әдәбијјатындан алынан бајатылар мәһтувәси вә шәкли е'тибарилә Кәркүк хојратларыны андырыр».

Түркијәнин Әрзинчан вилајәтиндә мүәллим ишләјән Ваһаби Ашигун:

Ачуғ гој пәнчәрәни,
Көзүм көрсүн кәләни.
Нечә гәбрә гојаллар,
Јар дәрдиндән өләни.

Ахшам арада галды,
Хәнчәр јарада галды.
Мәним бедасыл јарым,
Билмәм һарада галды—

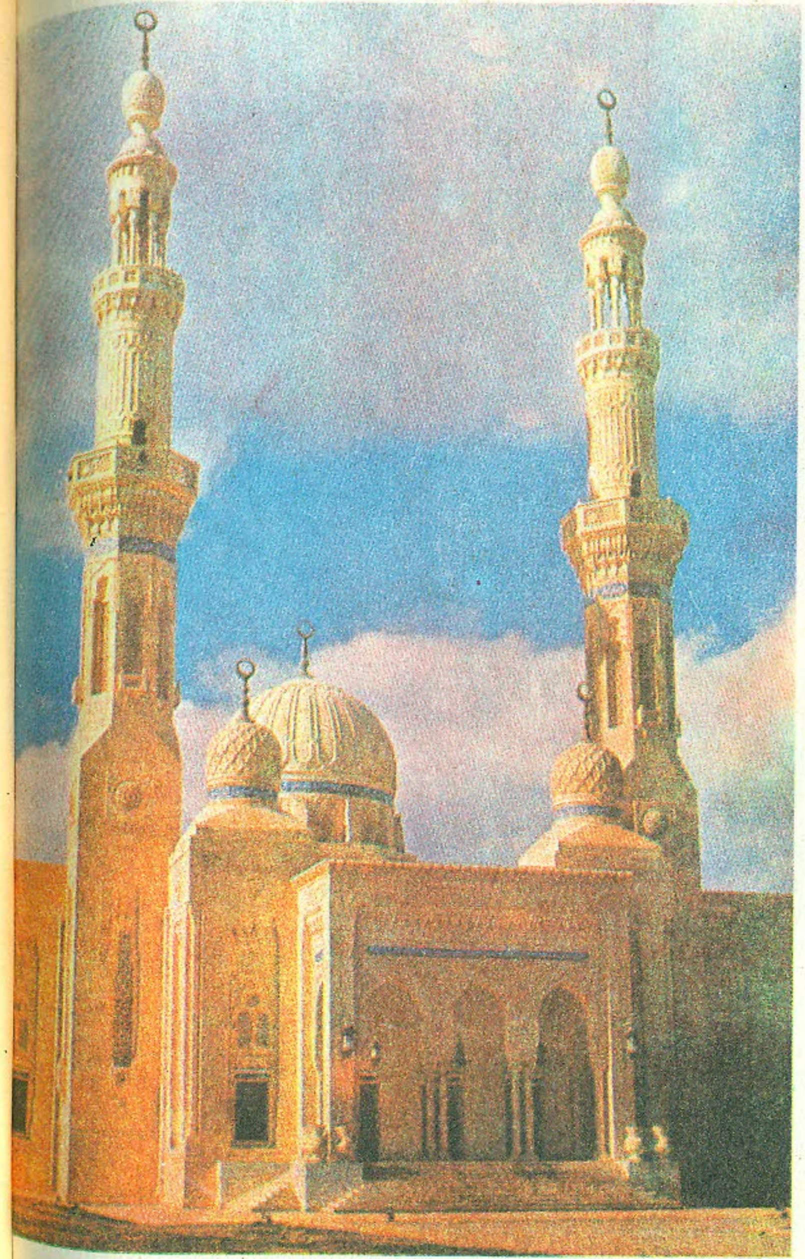
Бағдадда шәһидләр абидәси.

бајатыларыны көстәрир вә: «Бу дејишләр азәри ләһчәсинин өзлүкүнү дашымагдадыр»—дејир. Ваһаби Ашгун Молла Сабирин II китабыны охујараг III китабын мүгәддимәсиндә јазыр: «Илк китабда олдуғу кими, бу китабдакылар да азәри ләһчәсиндәдир».

Мир оғлу Чәмил дә Молла Сабирин китабыны охујараг јазмышдыр: «Мөһтәрәм Молла Сабир бәјин индијә гәдәрки китаб һалында нәшрә мүвәффәг олдуғу «Кәркүк мүнтәхаб хојратлары»ндан вә кәркүклү ики шаирин «Мүшаре» («Дејишмә») ады алтында топланан китабындан көрүлүр ки, дил... гәрб түркчәсинә ән јахын олан азәри ләһчәсиндән һәмән-һәмән фәргсиздир вә бу е'тибарла бахыларса, Түркијәдә анлашылмасы вә зөвгүнә варылмасы пәк күч дәкилдир».

Кәркүклү алим Әта Тәрзибашы да бу мәсәләјә өз мүнасибәтини билдирмишдир: «Кәркүк шаирләринин бир гисми османлы түркчәсини, башга бир гисми дә—ән чох халг шаирләри—азәри түркман ләһчәсини гулланмыш вә бу шивәләр әдәбијјатымызда бир-биринә гарышмышдыр».

Һөрмәтли Әта Тәрзибашынын мәгбул сајылан бу фикринә бир гәдәр е'тираз етмәк дә олар.

Ичимдә сөнмәз јанар,
Шиддәтлә шөвг Бакыја;
Јолдашларым да билир
Мәндә вар зөвг Бакыја
Бир јолдаш даим сорар:
Сәфәрин јох Бакыја?!.

Ә. Бәндәроғлунун 1961-чи илдә јаздығы «Бакыја һәсрәт» ше'риндән көтүрдүјүмүз бу парчадан вә Әбдүл Халиг Бајатлынын «Бөјүк ешг» вә «Ај һавар» ше'рләриндән көрүндүјү кими, онларын һәр икиси мүасир шаирдир вә ше'рләриндә «османлылыгдан» әсәр-әламәт јохдур.

Һәмин ше'рләрдә Азәрбајчан охучусуна таныш олмајан бир дәнә дә сөз јохдур. Бу ше'рләрдәки дујғу, дүшүнчә, кәлмә вә анлајышлар да руһумуза доғма, гәлбимизә ашинадыр. Тәсадүфи дејил ки, Әбдүл Халигин һәмин ше'рләрини «Улдуз» журналы вә «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә дәрч етдирәндә нечә-нечә мәктуб алдыг. Һамы шаирин үнваныны сорушур, көзәл ше'рләр үчүн она миннәтдарлығыны билдирмәк истәјирди.

БӨЈҮК ЕШГ

Ешгләр вар
Инсаны дәнизә бағлар,
    инсаны
    дағлар.

Ешгләр вар,
Јана-јана
    инсаны
    инсана бағлар.

Ешгләр вар
Зәһәрдән ачы,
Амма баш тачы.
    Ешгләр
    чешид чешид;

Ешгләрин
Кимиси бөјүк,
Кимиси кичик;
Амма Кәркүкүн ешги
Һамысындан бөјүк.

АЈ ҺАВАР

Мөвсүмләр дәјишиклдир,
Кими гыш, кими баһар.
Инсанлар башга-башга:
Кими дүшмән, кими јар.
Нијјәтләр ајры-ајры:
Кими шәрәф, кими ар.
Үрәкләр чешид-чешид:
Кими кениш, кими дар.
Гадынлар шәкил-шәкил:
Кими атәш, кими гар.
Мејвәләр рәнкли-рәнкли
Кими армуд, кими нар.
Һејванлар бичим-бичим:
Кими гузу, кими мар.
Биткиләр дә рәнкарәнк:
Кими чичәк, кими хар.
Дәрдләр дә әскик олмаз,—
Бири јохса, бири вар.
Бу дүнја чох әчаиб,
Мән чаш галдым,
Ај һавар!

Көрүндүјү кими, инсанын гәлбини тәлатүмә кәтирән бу тә'сирли поетик мисралар халис Азәрбајчан дилиндәдир.

Бу бахымдан мәрһум дилчи алимимиз Һади Мирзәзадәнин сөзләри јеринә дүшүр. Профессор Һ. Мирзәзадә «Ираг әразисиндә јашајан азәрбајчанлыларын дили һаггында бә'зи мүлаһизәләр» адлы мәгаләсиндә чох доғру олараг јазыр: «Мә'лум олдуғу үзрә XVI әсрдә Ирагын османлы һакимијјәти тә'сири алтына дүшмәсиндән сонра аз да олса јазы дилиндә түрк дили үнсүрләри өзүнү көстәрмишдир. Лакин бу чәһәтдән халг дилинә олан нүфузу бир о гәдәр дә гүввәтли олмамышдыр».

Шаир вә тәдгигатчы Ә. Бәндәроғлунун да кәлдији нәтичә мараг доғурур: «Бә'зиләри белә күман едирләр ки, түркманлар османлы дөвләтинин гануни варисләри вә давамчыларыдырлар. Бу фикир доғру дејилдир. Чүнки османлыларын Ирагда галмыш нәсилләри түркманлары тәмсил етмирләр. Османлыларын дили түркман халг күтләләринин чәтин баша дүшдүјү османлы дилидир. Ираг түркманларынын ләһчәси Азәрбајчан дилиндән фәргләнмир, лакин Ираг түркманларынын ләһчәсиндә бә'зи хырда фәргләр нәзәрә чарпыр. Онлар чох чүзчдир вә гејри-ади бир шеј кими сајылмамалыдыр. Белә хырда фәргләри биз елә Ирагда әрәб дилиндә дә

көрүрүк. Мәсәлән, Бағдад диалекти Мосул диалектиндән, Мосул диалекти дә Бәсрә диалектиндән фәргләнир».

Рүстәм Әлијев «Вәтәндән узагларда» мәгаләсиндә ирагды мүсаһиби илә сөһбәтиндә бу мәсәләјә дә тохунур: «Ондан Ирагда јашајан азәрбајчанлылар һаггында данышмасыны хаһиш етдим.

— Нә үчүн сиз өзүнүзү каһ түрк, каһ түркман, каһ да азәри түркләри адландырырсыныз? Түрк мәншәли халглар чохдур: түркләр, өзбәкләр, түркмәнләр, газахлар, биз азәрбајчанлылар... Бәс сиз өзүнүзү һансы халга аид едирсиниз?

— Фүзули вә Нәсиминин мәнсуб олдуғу халга».

Бу јердә јенә көмәјимизә Кәркүк фолклоршүнасларынын ағсаггалы Әта Тәрзибашы кәлир. О, елоғлусунун сөзләрини даһа да дәгигләшдирир: «Бизим түркман ләһчәси азәри ләһчәсинә түрк ләһчәсиндән даһа јахын вә бәлкә әкиз гардашлар олмагла бәрабәр, бу ләһчәләр узун бир тарих бојунча чешидли сәбәбләрин тә'сири илә бир-бириндән хәбәрсиз кәлдикләри һалда араларында көркәмли фәргләр билинмәмишдир» («Гардашлыг» журналы, 1962, № 4).

Ифадәјә фикир верин: *Әкиз гардашлар. Бир ананын өвладлары! Нәсимијә дә, Фүзулијә дә ејни дилдә лајла чалан ананын өвладлары!*

Синан Сәид Бағдадда нәшринә мүвәффәг олдуғу «Әрәб өлкәләри һаггында Азәрбајчан нәғмәләри» китабында Әта Тәрзибашынын сөзләрини тәсдиг едир: «Ирагда јашајан түркманларла азәрбајчанлылар ганбирдирләр». Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дили кими, онун Кәркүк диалекти дә Орта Асија түркмәнләринин дилиндән фәргләнир. Кәркүк диалекти вә фолклору үзәриндә апардығымыз тәдгигатлар да дејиләнләри тәсдигләјир.

Халг шаири Рәсул Рза илә чап етдирдијимиз «Кәркүк бајатылары»ндан (1968) башламыш «Арзу-Гәнбәр» дастаны (1971), «Кәркүк маһнылары» (1973), «Кәркүк аталар сөзләри» (1978), «Кәркүк тапмачалары» (1984), «Ираг—Кәркүк бајатылары» (1984) китабларыјла танын олан охучулар да көрүрләр ки, нә дилимиз, нә дә адәт-ән'әнәләримиз арасында елә бир фәрг вар. Тәсадүфи дејилдир ки, мүлаһизәләриндә адәтән чох еһтијатлы олан мәрһум профессор Мәммәдһүсејн Тәһмасиб: «Кәркүклүләрлә биз азәрбајчанлылар арасында ја һеч

бир фәрг јохдур, јахуд да чох чүзидир»—демәкдән чәкинмәмишдир. Ирагда олмуш академик Ә. Әлизадә дә онларын азәрбајчанча данышдыгларынын шаһиди олмушдур: «Түркман адландырылан әһалинин данышығы Азәрбајчан дилиндән о гәдәр дә фәргләнмир».

Илк бахышда ади көрүнән бир дил фактыны да гејд етмәк јеринә дүшәрди.

Әкрәм Чәфәр Азәрбајчан дилини башга түрк дилләриндән фәргләндирән хүсусијјәтләрдән данышаркән көстәрир ки, «банламаг» сөзү бу дилдән башга һеч бир түрк дилиндә ишләнмир. Марағлыдыр ки, һәмин сөзә Кәркүк диалектиндә дә тәсадүф олунур.

Башга бир мисал. Дилчиләрдән П. Мелиорански, М. Ширәлијев, Н. Баскаков, А. Шербак, Һ. Мирзәзадә, Ә. Нәчиб, Ә. Оручов, Ј. Ширвани тәхминән XIII әсрин сону, XIV әсрин әввәлләриндә һазырланмыш «Ибн-Муһәнна лүғәти»ндән данышаркән—әсәр гәдим Азәрбајчан дилиндә олдуғуна көрә—онун ја Ираг әразисиндә, ја да мүасир Азәрбајчан әразисиндә јазылдығыны гејд едирләр.

Һәмин лүғәтдә *аршынламаг, балдыз, бачанаг, ағыл (мал-гара үчүн јер), бахышмаг, бәрк, бешик, белбағы, бошалмаг, бујурмаг, давар, ираг, исмарламаг, гардаш, ганалычы, кәрки, киршан, годуг, лачын, мәрчимәк, гусмаг, синир, сүнкү* вә с. кими күлли мигдарда инди дә Азәрбајчан әдәби дили вә Кәркүк диалектиндә мүшаһидә един сөзә раст кәлинир.

Бәс әсрләр боју јад халглар әһатәсиндә галан, ана дилиндә тәһсил очағы олмајан бу елат доғма дилини нечә мүһафизә едә билмишдир?

Бу суала кәркүклү Сәид Ирмаг «Гардашлыг» журналынын 1962-чи ил 5-чи нөмрәсиндә чаваб вермишдир. О јазыр: «Вәтән торпағы кичилиб, кенишләнә биләр, тамамилә әлдән чыха биләр, сәрһәдләри түкәнә биләр, тарихи тәһриф едилә биләр. Һәтта шан вә шәрәфи тапдалана биләр, дини дәјишдирилә биләр, лакин бир шеј дәјишмир—галан бу тәк варлыг ана дилидир».

Тәдгигатчынын дедијинә јалныз ону әлавә едә биләрик ки, Ирагда зијалы вә гејри-зијалы бир чох аиләләрдә бөјүк вә кичик мәчлисләрдә олдум, Лакин һеч бир јердә башга дилдә данышан кәркүклүјә раст кәлмәдим. Ана дилинә олан мүнасибәт, дәрин мәһәббәт өзүнү бариз шәкилдә көстәрирди. Елә бил С. Ирмағын «Бир милләтин ән үмдә варлығы ана дилидир» кәламы үрәкләри фәтһ етмишди. Кәркүк фолклорундан хәбәрдар олан бүтүн тәдгигатчылар онун зәнкинлијинә һејран галыр, бунун сиррини халгын өз доғма дилини көз бәбәји кими горумасында көрүрләр.

Ајаз Вәфалы Кәркүк бајатыларына һәср етдији «Һәсрәт нәғмәси» мәгаләсиндә бу һәгигәти дәриндән дујмуш;

Мән дилимнән ваз кечмәм
Олурсам дилим-дилим—

бајатысыны көстәрмиш вә һаглы олараг: «Халгын бу гәтијјәтинә шүбһә етмәјә һаггымыз јохдур»—гәнаәтинә кәлмишдир.

Ирагда дөвләт дили әрәб дилидир. Мәһз буна көрә дә кәркүклүләрин өз дилиндә, гәзет, журнал, китаб чап етдирмәләри чәтиндир. Лакин бу чәтинлик кәркин әмәк нәтичәсиндә арадан галдырылыр. Инди Кәркүк зијалыларынын өз һесабларына чап етдирдикләри онларча көзәл китаблары вардыр. Көркәмли алим Әта Тәрзибашынын үччилдлик «Кәркүк хојрат вә маниләри», «Кәркүк һавалары», «Кәркүк әскиләр сөзү», «Арзу-Гәнбәр» дастаны, икичилдлик «Кәркүк шаирләри», Һафиз оғлу Сабирин «Кәркүк мүнтәхаб хојратлары», «Кәркүк шаирләриндән Фаиз вә Сафи арасында мүшаре», Шакир Сабир Забитин «Кәркүкдә ичтимаи һәјат», «Аталар сөзү», «Бајат әширәти һаггында тарихи арашдырма», «Ираг түркманларынын тарихи вардыр», Мәһәммәд Садигин «Дүшүнчәләрим», «Чошғун дујғуларым» вә башга мүәллифләрин гәләминдән чыхан «Јаралы Кәркүк», «Шәһидләри анаркән», «Әрбилдән бир сәс», «Сәс сәнәткарларымыз», «Севилән маниләр», «Кәнч әдәбијјатчыларымыз», «Көзәчи оғлунун хојрат вә бәстәләри» китабыны буна мисал көстәрмәк олар.

Доғрудур, 1958-чи ил ингилабы Ирагда јашајан азәрбајчанлыларын да сијаси, ичтимаи вә әдәби һәјатында әләмәтдар һадисә олду. 1959-чу илин февралында Ираг радиосунун түркман бөлмәси јарадылды.

1968-чи ил ијул ингилабындан сонра исә Ирагда јашајан азәрбајчанлылара мәдәни һүгуглар верилди. Бир ил сонра јанварын 21-дә өлкәнин Ингилаби Рәһбәрлик Шурасы једди бәнддән ибарәт тарихи гәрар гәбул етди. Һәмин гәрар ашағыдакылары нәзәрдә тутурду; түркман-

ларын јашадығы эразидә ибтидаи синифләрдә тәдрис ана дилиндә апарылсын, бүтүн мәктәбләрдә изаһат васитәләри дә анҹаг ана дилиндә олсун, Маариф Назирлији нәздиндә түркман дилинин тәдрисинә рәһбәрлик үчүн комитә јарадылсын, түркман әдибләринә өз иттифагыны јаратмаг имканы верилсин, онлара әсәрләрини нәшр етдирмәкдә көмәк көстәрилсин, бачарыг вә истедадларыны даһа да артырмаға шәраит јарадылсын, јарадылачаг Јазычылар Иттифагы Ираг Әдибләр Иттифагы илә әлагәләндирилсин, Мәдәнијјәт Назирлији нәздиндә Түркман Мәдәнијјәти Комитәси јенидән тәшкил едилсин; түркман дилиндә һәфтәлик гәзет вә ајлыг журналын нәшринә башлансын. Кәркүк телевизијасында түркманча верилишләрин сајы артырылсын.

Верилмиш мәдәни һүгуглардан лазымынча истифадә етмәјә башладылар. Лакин кичик халгын дәрди бөјүк олармыш... Ибтидаи мәктәби ана дилиндә битирән шакирдләр тәһсилләрини давам етдирәндә әрәб дилини билмәдикләринә көрә чәтинликләрлә гаршылашдылар. Баша дүшдүләр ки, орта мәктәби өз дилләриндә битирсәләр дә, бүтүн али мәктәбләр әрәб дилиндә олдуғундан али тәһсил алмагда проблемләрлә гаршылашачаглар. Одур ки, көнүллү олараг мәктәбләрдә тәһсилин әрәбҹә апарылмасына кечдиләр. Бунунла белә, нәзәрдә тутулмуш башга мәдәни тәдбирләрин лазымынча һәјата кечирилмәсини давам етдирдиләр. Тезликлә, һәфтәлик «Јурд» гәзети чыхмаға башлады. Гәзетин 1970-чи ил 17 ијунда чыхан биринчи нөмрәси бөјүк бајрам кими гаршыланды. Јазычылар Иттифагы фәалијјәтә башлады. Мәдәнијјәт Назирлији нәздиндә «Түркман Мәдәнијјәт Комитәси» јенидән тәшкил едилди. Радио вә телевизијада ана дилиндә верилишләрин сајы артырылды. Һәмин верилишләрин бә'зиси бизим шифаһи халг әдәбијјатына, јазычы вә шаирләримизә һәср едилир. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу»нун чох һәзин радио верилиши инди дә гулағымда сәсләнир. Радионун ишчиси Ниһад Алчунун хаһиши илә С. Вурғун, С. Рүстәм, Б. Ваһабзадә, Н. Хәзри, Н. Һәсәнзадә һаггында мәгаләләр һазырладым. В. Мајаковски вә Р. Рзанын јарадычылығына һәср етдијим бөјүк мәгаләдә исә сәрбәст вәзндән сөһбәт кедирди. Ниһад Алчун һәмин јазылары радиода өзү охуду.

Шаир Р. Кәримлинин көндәрдији китаблары—С. Вурғун, Р. Рза, С. Рүстәм, Б. Ваһабзадә, Н. Хәзри, Н. Һәсәнзадә, Г. Гасымзадәнин китабларыны «Гардашлыг» надисинә вердим. Ирага икинчи вә үчүнчү сәфәрим заманы апардығым китаблары исә онларын тәзә јарадылмыш Јазычылар Иттифагына вә зијалылара һәдијјә етдим. Бундан сонра «Гардашлыг» журналында, радионун «Дәрәдән-тәпәдән» рубрикалы верилишиндә јазычы вә шаирләримизә кениш јер ајырырдылар. Габилин «Нәсими» поемасы һаггында «Гардашлыг» журналында бөјүк јазы илә чыхыш етдим. Шаирин шәкли илә вердијим бу јазы рәғбәтлә гаршыланды. Рза Дәмирчи мәнә хәбәр верди ки, «Гардашлыг» надисиндә мәнимлә көрүш тәшкил едирләр. Хаһиш етди ки, Азәрбајҹан шаирләринин үрәјимә јатан ше'рләриндән онлара охујум. Көрүшә хүсуси һазырлашдым. Нә јахшы ки, орта мәктәбдә јазычы вә шаирләримизин јарадычылығы әсаслы сурәтдә кечилир. Университетимизи гызыл медалла битирмиш, Әлиш Әјјубовун ушаглыгдан мәндә әдәбијјата ашыладығы мәһәббәт өз ишини көрдү. Низаминин «Кәрпичкәсән гоча»сындан башладым. Нәсими вә Фүзулидән дә ше'р дедим. Вагифин «Дурналар», «Видади илә Вагифин дејишмәси» вә башга ше'рләри, Г. Закирин бир сатирик ше'рини сөјләдим. Ашыг Әләскәрдән бир гошма дедим. М. Ә. Сабирин «Әзраилин исте'фасы» ше'рини охујанда һамы әлини әлинә вуруб күлдү. Хаһиш етдиләр ки, ше'ри бир дә охујум. Мә'лумдур ки, М. Ә. Сабир бу ше'риндә бә'зи нашы тәбибләри тәнгид атәшинә тутур... Әзраил исте'фаја чыхмағы барәдә әризә верир. Әризәдә көстәрир ки, о бир нәфәр өлмәлинин ҹаныны алынча, һәкимләр нечә-нечә өлмәли адамын ахырына чыхырлар. Ше'ри охујуб гуртаранда јенидән күлмәјә башладылар. Һәтта көзләриндән јаш кәләнләр дә олду. Сән демә Бағдадын ән бөјүк хәстәханасы—«Тибб шәһәрҹијинин баш һәкими дә әјләшәнләр арасында имиш. Бу арада онун сағлығына бадә галдырдылар. Сонра јенә мәнә сөз верилди. С. Вурғунун «Азәрбајҹан», «Партијамыздыр», «Шаир, нә тез гочалдын сән», «Күлә-күлә» ше'рләрини, «Вагиф»дән вә «Комсомол поема»сындан парчалары әзбәр дедим. Р. Рзанын «Ленин», С. Рүстәмин «Ана вә почталјон», М. Раһимин «Ленинград көјләриндә» әсәрләриндән билдијим парчалары да әзбәр сөјләдим.

Бәхтијар Ваһабзадәдән дә бир нечә ше'р дедим. «Гардашдыр хејирлә шәр бу дүнјада» вә «Гара сачлар, ағ сачлар» ше'рләрини чох бәјәндиләр. Н. Хәзридән дә ше'рләр дедим.

«Әдәбијјат вә инҹәсәнәт» гәзетинин ораја апардығым

нусхәсиндән Г. Гасымзадәнин «Инсан мин ил јашарды» ше'рини тәкрар охумағымы хаһиш етдиләр. Һ. Һүсејнзадәнин «Јолда» поемасындан бир парча вә «Сән нијә гочалдын, ај Мирзә дајы» ше'рини, Ч. Новруздан «Көзүмүн өнүндә гочалыр анам», Т. Бајрамдан «Гадын» вә «Варзалы чалыныр» ше'рләрини охудум. Чох марагла динләдиләр. Н. Һәсәнзадәнин:

Мәһәббәт... нә дејим о үлви ада,
Һамыја бир көзлә бахмајыр о да.
Биринә өмүр-күн јолдашы верир,
Башга бирисинә көз јашы верир!—

бәндини охујанда отуранлар арасында бөјүк чанланма баш верди. Чохлары чаванлыгларыны, кечән күнләри јада салдылар. Фүрсәтдән истифадә едиб: «Истәјирсиниз *товузлу* ашыг Микајылдан да мәһәббәт ше'рләри охујум»—дедим.

— Бәлкә о дедији ашыг бизим тузлудур,—кимсә гүлләнди. (Онлар Туз Хурмату гәза мәркәзиндә јашајанлара *тузлу* дејирләр—*Г. П.)*

Һамы үрәкдән күлдү. Сонра јенә мәнә сөз вердиләр. Гәрибәдир ки, һеч јорғунлуг һисс етмирдим. Ел шаиринин:

Гүдрәтиндән һәјат, аләм јараныб;
Баһар гызлы тәбиәтди мәһәббәт.
Чазибәси јери көјә бағлајыб.
Мө'чүзәли зијарәтди мәһәббәт—

бәнди илә башланан «Мәһәббәт» вә «Көзләрим» ше'рләрини охудум. Нәдәнсә бу ше'рләри тәһлил етдиләр.

Сәбрим түкәнибди сәбр еjләмәкдән,
Јорулуб бахмагдан јола көзләрим.
Бир сәни ахтарыр, бир дә кәнчлији
Бојландыгча саға-сола көзләрим—

бәнди даһа чох хошларына кәлди. Мәнә тәшәккүр едәрәк шаирләримизин шә'нинә бадә галдырдылар.

Һәмин көрүшдән сонра мәнә мүнасибәт тамамилә дәјишмишди. Ондан сонра «Гардашлыг» надисиндә кечирилән бүтүн јығынчаглара, көрүш вә мүсамирәләрә дә'вәт олунурдум.

Јери кәлмишкән дејим ки, кәркүклүләр бизим мусигимизи дә чох севирләр. Магнитофон лентләри вә дәфтәримдә етдијим гејдләр хатирәләри тәзәләмәкдә көмәјимә кәлир.

...1966-чы ил апрелин 1-дә ахшамүстү Кәркүкдә «Гызыл Арслан» меһманханасында отуруб сөһбәт едирдик. Топлашанлар арасында мәшһур мүғәнни Әбдул Ваһид Көзәчи оғлу, Бөјүк Һафиз оғлу Молла Нурәддин, Мәһәммәд Иззәт Хәттат, Мөвлуд Таһа Гајачы, Әһмәд Отрагчы оғлу, Рәмзи Көпрулү вә башгалары варды. Сөһбәт мусигидән дүшмүшдү. Молла Нурәддин деди: «Биз Азәрбајҹан мусигисини, Азәрбајҹан әдәбијјатыны чох севәрих. Һәр вахт Баку радиосуну динләрих. Чүнки дилимиз бирди. Һеч фәрг етмәз. Бә'зи шивә фәргләри вар».

Онун дедикләрини лентә јаздым. Нәдәнсә үрәјимә кәлди ки, бәлкә мәним көнлүмү хош етмәк үчүн белә дејир. Тезликлә сәһвими баша дүшдүм. Онлар хорла С. Вурғунун «Азәрбајҹан» вә «Күлә-күлә» ше'рләринә бәстәләнмиш Азәрбајҹан маһныларыны охудулар. Сонра исә «Күлә-күлә» маһнысыны мәни валеһ едән бир тәрздә ифа етдиләр. Мә'лум олду ки, Ә. Көзәчи оғлу ше'рә мусиги бәстәләмиш, елә һәмин илдә чыхан «Көзәчи оғлунун хојрат вә бәстәләри» (Кәркүк, 1966) китабына дахил етмишдир. Елә орадача маһныны лентә алдым. Һәмин ленти бу күн дә ән әзиз хатирә кими сахлајырам.

Ше'рдә бир-ики кичик дәјишиклик олундуғуну гејд етдим:

«Дедим *бизә дост* олајдын»—əвəзинә «Дедим *мәнә јар* олајдын»; ахырынчы бәнддә:

Кәлди *тәрлан* өмрүмүзүн
Сәһәр вахты күлә-күлә—

әвәзинә

Кәлди *баһар* өмрүмүзүн
Сәһәр вахты күлә-күлә;
Күлә-күлә, күлә-күлә,
Бүлбүл гонуб гөнчә күлә;
Кәлди баһар өмрүмүзүн
Сәһәр вахты күлә-күлә!—

шәклиндә ишләнмәси.

Һисс етдим ки, ше'ри әзбәр билдијимә тәәччүбләндиләр. Мән маһныны онларла охумадығыма көрә күман

едибләрмиш ки, ше'ри әзбәр билмирәм. Зарафатла дедим:

— Баба (бу, онларда мүрачиәт формасыдыр). С. Вурғун сизин шаирдир, јохса бизим?!.

— Фәрги јох, баба. О, һәм сизин, һәм дә бизимдир— Әһмәд Отрагчы оғлу деди вә С. Вурғуна һәср етдији ше'ри авазла охуду:

Бу сулар дурғун-дурғун,
Мән сәни көрдүм јорғун.
Кәркүкдән салам олсун,
Тәк шаир Сәмәд Вурғун.

Әһмәд Отрагчы оғлу ше'ри С. Вурғунун она бағышладығым «Сечилмиш әсәрләри»ндәки ағсачлы, јорғун-јорғун бахан шәклинин тә'сири алтында јазмышды. Шаирин ше'рләрини тамам охујуб, бә'зиләрини әзбәрләмишди дә. Сонралар Әта Тәрзибашы, Әбдүлләтиф Бәндәроғлу, Мәһәммәд Хуршид, Мөвлуд Гајачы, Баһәддин Салеһи вә башгалары да бизим әлифбаны өјрәниб, Азәрбајчандан көндәрилән китаблары сәрбәст охумаға башладылар. Баһәддин Салеһи мәнә көндәрдији мәктублары да бизим әлифбада јазырды.

Һәмин ахшам «Гызыл Арслан» меһманханасында галмаг мәнә гисмәт олмады. Һамы истәјирди ки, онлара гонаг олум. Бағдаддан Кәркүкә Рәмзи Көпрүлү илә кәлдијимә көрә онлара кетмәји гәрара алдым. Лакин әввәлчә көркәмли шаир, 80 јашлы Мәһәммәд Садигин көрүшүнә кетдик.

Чох меһрибан, сөһбәтчил адам олан бу гочаман шаир «Дүшүнчәләрим» (1956) вә «Чошғун дујғуларым» (1964) китабларындан ше'рләр деди. 1912-чи илдә вәфат едән шаир Маһмудун—Һичри Дәдәнин хатирәсинә һәср етдији ше'ри охуду. Онун јаддашына һејран галдым. Ким дејә биләрди ки, бир ил сонра 1967-чи илин ијулунда бу бөјүк шаир дә дүнјадан көчәчәк! Нә јахшы ки, шаирин бүтүн дедикләрини лентә көчүрүб бу күн дә сахлајырам. Шаир, Молла Нәсрәддиндән једди lәтифә данышды. Бајатылар, аталар сөзләри вә нағыллардан сөз ачды. Тәрчүмеји-һалыны данышды.

...Шаирлә Һүсејн Әли Исмајыл оғлунун чајханасында сөһбәт едирдик. Һамы бизим башымыза топлашмышды. Әһмәд Отрагчы оғлу, мәним Бакыдан олдуғуму, Кәркүк диалекти вә фолклору үзәриндә тәдгигат апардығымы деди. Әһмәд Отрагчы оғлу, Мөвлуд Таһа Гајачы, Рәмзи Көпрүлү вә мән шаирин әлини өпүб ајрыланда Һүсејн Әли Исмајыл оғлу деди: «Кет оғлум, јарадан сәнә јар олсун! Мәним дилим уғрунда чалышырсау (Кәркүк шивәси—*Г. П.*). Өлмәјәјдим, дил уғрунда өләјдим».

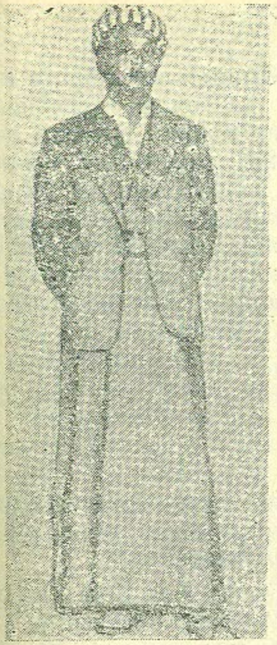
Кәркүклү кәнч милли кејимдә

Бу, Кәркүк диалекти үзәриндә иш апарандан бәри биринчи мүкафатым иди.

Рәмзикилә кәләндә орада хејли адамын топландығыны көрдүк. Ширин сөһбәт етдик. Бир аздан Рәмзинин нәнәси деди:

— Гудурасај Рәмзи. Бу Бакудан кәлип дејирсәј?!. (Алтун Көпрү шивәсиндә белә данышырлар—*Г. П.*) Инанмам. Бу оғлум кәркүклүдү.

Һамы күлдү. Сонра бајаты, аталар сөзләри, Молла Нәсрәддин ләтифәләри, нағыллар данышдылар. Рәмзинин нәнәси хош авазла ағылар охуду. Онлар буна *сазламаг* дејирләр:

Кедирәм өкүм дағды;
Көр нә сәфалы бағды.
Өлүнчә чәкәчәгәм бу дәрди,
Нә гәргә чаным сағды.

Бу дағда мәни;
Овчу, бу дағда мәни.
Өзүј баш алдыј кетдиј,
Гојдуј бу дағда мәни.

Ај чыхды, далда дурду;
Көр нә хәјалда дурду.
Истәдим көрүшәгин,
Фәләк арала дурду.

Дам башында сәрчәләр;
Бири бирин парчалар.

Кедиб бөјүк ағалар.
Галып хурда бечәләр.

Елә орадача Тис'инли Әбдүл Әмир мәни һејрәтә кәтирән «Ана вә оғул» әфсанәсини данышды. Әфсанәни лентә јаздым. Өвлады олмајан бир кәнчин арвады, ону јолдан чыхарыр; анасынын үрәјини кәтирмәсә ушағы олмајачаг—дејир. Наәлач галан кәнч, анасыны өлдүрүр... Бу әфсанә бир аз башга шәкилдә биздә дә мөвчуддур. Лакин Кәркүк варианты, мәнчә, даһа күчлү, даһа тә'сирлидир: Әфсанәни һәр һансы бир ананын ады илә бағлајыр, онун адындан данышырлар. Әфсанә мүтләг:

Өз нәнәм;
Гәлби долу көз нәнәм;
Јад ағлар, јалан ағлар,
Гој ағласын өз нәнәм—

бајатысы илә башлајыр.

Сәһәриси күн Кәркүк шәһәрини кәздик. Кәркүк барәдә јухарыда һәртәрәфли данышдығымыздан, бурада бә'зи көрүшләрдән сөз ачмагла кифајәтләнәчијик.

Илк көрүшүмүз ел шаири Мустафа Көк Гаја илә олду. Кичик бир мағазасы варды. Мәктәб ләвазиматы вә Ирагда азәрбајчанча чыхан китаблары сатырды. 1911-чи илдә анадан олса да, јашына көрә чаван көрүнүрдү. Ушаглыгдан тојларда «Ашыг Гәриб», «Әсли вә Кәрәм», «Лејли вә Мәчнун», «Арзу-Гәнбәр», «Таһир вә Зөһрә» дастанларыны ешидиб әдәбијјат мараглысы олдуғуну сөјләди. 1963-чү илдә «Јаралы Кәркүк» адлы ше'рләр китабыны чап етдириб. Китаб ашағыдакы бајаты илә башлајыр:

Ај чыхды, ајаз олду;
Су әнди, дајаз олду.
Кәнч өмрүм үмид көзләр,
Сагталым бајаз олду.

Бурада јарадычылығына вә шәхсијјәтинә чох һөрмәт бәсләдијим кәнч шаир Фәррух Һәсамәддинлә расталашдым.

Бағдадда Фәррухла, демәк олар ки, һәр күн көрүшүрдүк. Ушаглыгдан о да јетим галмышды. Сөз-сөһбәтимиз тутурду. «Кәнч әдәбијјатчылар» китабында чап олунан бајатылар онун јахшы шаир кими јетишәчәјинә үмид верирди:

Нечә дағлар;
Гаршыда нечә дағлар.
Јетим јанағы билир
Көз јашы нечә дағлар.

Ал, чах фәләк,
Силаһын ал, чах фәләк;
Намәрдә мејдан вердин,—
Намәрддән алчаг фәләк.

«Кәнч әдәбијјатчылар» китабында Нәзиһә Һәсамәддинин адына дәрч едилән бајатылар да Фәррухундур. Фәррухун бачысы олан Нәзиһә онда чох кичик иди. Бајатылары Нәзиһәнин адына она көрә верибләр ки, гызлар охусунлар, онларда әдәбијјата, јазыб-јаратмаға һәвәс ојансын. Чүнки јазыб-јарадан јеканә гадын шаирләри Нәсрин Әрбилдир. Исте'дадлы шаирә ана дили илә бәрабәр бир нечә башга дил дә билир. Сәһһәти зәиф олдуғундан шикајәтли ше'рләри чохдур. Онлар бә'зән Мәһсәтинин ше'рләрини андырыр:

Әријиб ахшама гарышаркән күн,
Дура билмирсән һәп ејлә күлкүн.
Һәјат бағчасындан даһа бир күл дәр,—
Битмәмиш сон дәми бу фани өмрүн.

Нәсрин Әрбилин бир чох ше'ринә Көзәчи оғлу вә башгалары мусиги бәстәләмишләр. Көзәчи оғлунун «Ханчы» маһнысы исә дилләр әзбәри олмушдур:

Нә гүрбәтдә кәздим, нә дә јорулдум;
Нә дәрдим сөјләдим, нә дә сорулдум.
Сиррими дејәчәк бир сәни булдум,
Мән кәнди јурдумда гәрибәм, ханчы.

Сәнә анладачаг дәрдләр чох мәндә,
Күлләрим дәрилди тәзә күлшәндә;
Артыг гаранлыгдан бәһс етмә сән дә,
Әзәлдән бу зүлмәт нәсибим, ханчы.

Нә гәдәр анлатсам јенә руһум бош,
Ваз кеч мәндән ханчы, гүрбәтләрә гош.
Тәсәлли јох мәнә, бурах башы бош,
Мән кәнди јолуму сечмишәм, ханчы.

О күн Мәһәммәд Иззәт Хәттат, Мәһәммәд Хуршид Дагуглу, Ибраһим Бајрагдыр, Әһмәд Отрагчы оғлу, Мөвлуд Таһа Гајачы, Рәмзи Көпрүлү, Баһәддин Салеһи,

Фәррух Һәсамәддин вә башгалары илә Кәркүкү кәздим. Ону ики јерә бөләрәк дәли-долу ахан Хаса чајы бөјүклүјүнә көрә бизим Күр чајыны андырырды. Кәркүк галасы исә Ичәришәһәри јада салырды. Кәркүк базары да чох хошума кәлди. Һәмин ахшам Әбдүл Ваһид Көзәчи оғлунун вә бәләдијјә идарәсинин мәс'ул ишчисинин гонағы олдум. Көзәчи оғлу охудуғу бүтүн маһныларын лентини вә 1966-чы илдә чап етдирдији «Көзәчи оғлунун хојрат вә бәстәләри» китабыны мәнә һәдијјә етди. Китабы вәрәгләдикчә гәлбим дағa дөнүрдү. Бир чох маһныларын Азәрбајчан шаирләринин сөзләринә јазылдығы вә ја Азәрбајчан халг маһнысы олдуғу көстәрилирди: «Оллам бојуна гурбан», «Ај гыз мәнә бах, бах», «Лајла балам, а лајла», «Вәфасыз», «Күлә-күлә», Тәбризли Әлинин сөзләринә јазылмыш «Кәркүклү севкилим», «Бир самовар алмышам, силәним јохду» вә с. Бә'зиләри исә «Әски маһнылар» ады алтында чап олунуб: «Јери, јери, јери күсмүшәм сәннән», «Бу хал нә халды», «Евләринин өнү јонча», «Көзәлә бах, көзәлә». Бу маһнылар һәм онларда, һәм дә биздә гәдимдән ифа олунмушдур.

Сәһәриси күн Кәркүкүн 45 *км* шималында јерләшән Алтун Көпрү гәсәбәсинә кетдик. Бөјүк Заб чајы, бу наһијә мәркәзини ики јерә бөлүр: бөјүк јаха, кичик јаха. Чајын үзәриндән Алтун Көпрү кечир. Мәнзәрәли Алтун Көпрү дағ дөшүндәдир. Биздә олан башлыча мејвәләр: алма, әрик, үзүм, нар, кавалы, алча, килас вә с. бурада да јетишдирилир; гарпызы, помидору вә хијары адла дејилир.

Мәһәммәд Хуршид Дагуглу, «Гардашлыг» журналында (март, 1965) Алтун Көпрүнүн ады барәдә белә гәнаәтә кәлир ки, халг гызыл пул јығыб һөкумәтә верир ки, көрпү тикилсин. Көрпү тикиләндән сонра исә онун бөјүк әһәмијјәтини нәзәрә алыб көрпүдән гызыл һалга асыблармыш. Мәһз буна көрә дә көрпү «Алтун Көпрү» адландырылыр. Әтраф јерләр дә онун ады илә бағлыдыр.

Гәсәбәни кәздик. Һамы мәним Азәрбајчандан олдуғуму билиб бөјүк мараг көстәрир, һәр чүр суаллар верирди.

Рәмзинин нәнәсикилә хејли адам топлашмышды. Кечәдән хејли кечәнә гәдәр сөһбәт етдик. Чохлу нағыл, lәтифә, аталар сөзләри, инанчлар, бајатылар ешитдим. Адәт-ән'әнәләрдән данышдылар. О ахшамкы сөһбәтләри доxсан дәгигәлик ики лентә јаздым.

Мән Алтун Көпрүдә дә Ирагда јашајан гардаш-бачыларымызын бизә олан сонсуз мәһәббәтини бир даһа дәриндән дујдум вә онларын мәтанәтинә, дәјанәтинә, доғма Азәрбајчан дилини көз бәбәји кими горумаларына һејран галдым.

Лајланын ширин дады,
Беш мин јад дилә дәјәр—

дејән бу елатын сәмимијјәтинә инандым. Орадан Бағдада, Бағдаддан да 1966-чы ил мај ајынын әввәлләриндә вәтәнә јола дүшдүм. Бакыја кәлән кими радионун «Гитәдән-гитәјә» верилишиндә Кәркүк фолклоруна, мусигисинә, елм адамларына вә с. һәср олунмуш силсилә верилишләр тәшкил етдим.

Тезликлә Бағдадда јарыәрәб, јарыазәрбајчанча чыхан һәфтәлик «Ираг» гәзетинин 11 ијун 1966-чы ил тарихли нөмрәсини алдым. Көзләримә инанмадым. «Бакы радиосундан түркман фолклору һаггында верилиш» башлығы алтында јазы верилмишди:

«Мај ајынын 28-дә Гәзәнфәр Мәһәммәд оғлу Пашајев Азәрбајчан радиосунда чыхыш етмишдир. О, мараглы сөһбәтиндә Ираг түркман муғәнни вә алимләриндән, елм адамларындан данышмышдыр. Пашајев Ираг түркман халг әдәбијјаты илә Азәрбајчан әдәбијјатыны мугајисә етмишдир. О, һаггында данышдығы муғәннiләрин ифасында маһнылар вермишдир. Сөһбәтиндә гејд етдији кими, Ирагы зијарәт етмишдир. Пашајев Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Низами адына Дил вә Әдәбијјат Институтунун диссертантыдыр».

Мәгаләни охудугча севинирдим. Севинчимә сәбәб Ирагда јашајан ган гардашларымызын Азәрбајчан радиосуна даим гулаг асмалары иди.

Бундан сонра әлагәләримиз даһа да артды. «Гардашлыг» журналында, «Јурд» гәзетиндә Р. Рза, М. Тәһмасиб, А. Заманов, А. Вәфалы вә бу сәтирләрин мүәллифинин јазылары чыхды. Шакир Сабир вә Ә. Бәндәроғлу Бакыја кәлдиләр. Бизим евдә дә гонаг олдулар.

Дүзүнү дејим ки, мәним Ирага үчүнчү (1972—75) сәфәрим әввәлкиндән тамамилә фәргләнди. Мәни бу дәфә Кәркүкдә вә башга јерләрдә доғма өвлад кими гаршылајылар. Шакир Сабир, Ә. Бәндәроғлу, Синан Сәид вә башгаларынын евиндә дәфәләрлә гонаг олдум. «Гардаш-

лыг» журналы вә «Јурд» гәзети редаксијасы, кәркүклүләрин «Јазычылар Иттифагы» доғма јерләрә чеврилди.

Ирагда оларкән мәнә бир чох хошбәхтликләр үз верди. Онлардан бири бөјүк алим, көркәмли тәдгигатчы Әта Тәрзибашы илә олан көрүшләрим иди. Онун гијмәтли мәсләһәтләри Кәркүк диалекти вә фолклору үзәриндә тәдгигат апараркән доғру јолла кетмәјимә көмәк етди.

Һәмин хошбәхтликләрдән бири дә Ә. Бәндәроғлу илә азәрбајчанлыларын јашадығы Тус (Дуз да дејирләр) Хурматуда Нәсиминин бөјүк һәчмли Диван нүсхәсини тапмағым олду. Тус Хурмату Бағдад тәрәфдә—Кәркүкүн 75 километрлијиндә гәза мәркәзидир. Сағ тәрәфи дағлыг, сол тәрәфи сәһра олан Тус Хурматуја Ағсу чајы хүсуси көзәллик верир.

Нәсиминин јүз јашлы Һејдәр бабадан әлдә етдијимиз Ираг Диван нүсхәси үзәриндә Ә. Бәндәроғлу илә алты ај бирквә ишләдик. Башга Диван нүсхәләри илә мүгајисә апардыг, «Јурд» гәзетиндә мәгаләләрлә чыхыш етдик. Лакин ишин кедиши көстәрди ки, әлдә етдијимиз Диван нүсхәси һаггында гәти сөз демәк үчүн топладығымыз материаллар кифајәт дејилдир. Буна көрә дә мән «Јурд» гәзетиндә «Нәсими диваны вә биз» адлы јазы илә чыхыш етмәли олдум: «Бир нечә сај өнчә «Јурд» гәзетиндә Нәсими Диванынын Ираг нүсхәсинин тапылмасыны демиш вә һәмин нүсхә әсасында Әбдүлләтиф Бәндәроғлу илә мәним бу нүсхә һаггында китаб јазачағымызы вә'д етмишдик. Ишимин чохлуғу үзүндән вә истәнилән гәдәр материал олмамасы сәбәбиндән бу ишдән мән ваз кечдим. Биз Бәндәроғлу илә бу Диван нүсхәси һаггында фикир мүбадиләси апардыг вә бу нүсхәнин үзүнү кирил (рус) әлифбасы илә көчүрдүк. Анчаг ишә башламадыг. Һәр кәс ајрыча ишинә башлаја биләр. Күман едирәм ки, Әбдүлләтиф Бәндәроғлунун јапачағы Нәсими китабы Ираг түркманларына онларын дилиндә јазан бөјүк шаирин јарадычылығыны танымагда бир јардым олачагдыр. Бу јолда архадашым Әбдүлләтиф Бәндәроғлуна мүвәффәгијјәтләр диләјирәм» (Бағдад, «Јурд», 25 ијул 1973).

Гејд едим ки, август ајында Әбдүлләтиф вә'д етдији китабы бурахдырды. Лакин бу китаб һәмин Диван нүсхәси барәдә там мә'лумат вермәмәклә бәрабәр, бүтүн ше'рләри әһатә етмәмишдир.

Вәтәнә дөндүкдән сонра Нәсиминин Ираг Диваныны мөвчуд диван нүсхәләри вә чап олунмуш китабларда

кедән ше'рләрлә мүгајисә едиб «Улдуз» журналында вә «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә «Нәсиминин Ираг Диваны вә намә'лум ше'рләри» мәгаләләри илә чыхыш етдим. Дүзү бу ағыр вә мәс'улијјәтли ишә киришмәкдән чәкинирдим. Анчаг мәрһум шаиримиз Рәсул Рзанын бир дәфә сөһбәт заманы Нәсими илә әлагәдар нәсиһәтвари дедији: «Бу мөһтәшәм әдәби-елми абидәнин көзәл, дәгиг, мараглы вә узунөмүрлү јаранмасында бир кәрпич гојанын да, јүз кәрпич гојанын да зәһмәти һөрмәт вә тәгдирлә јад едилмәлидир»—сөзләри вә нәсимишүнас алим Ч. Гәһрәмановун «Шаирин кәләчәкдә тапылачаг долғун әлјазма нүсхәләриндә јени-јени әсәрләри ашкара чыхарыла биләр»—фикри мәни бу ишә сөвг етди.

Нәтичәдә Нәсиминин индијә гәдәр мә'лум олмајан он бир ше'рини вә еләчә дә шаирин јалныз бир әлјазмасында тәсадүф едилән вә буна көрә дә мүбаһисәли, там мә'насында дәгигләшмәјән, лакин Нәсимијә аид олмасы еһтимал едилән 129 ше'риндән 13-нү үзә чыхардым. Бу, Ирагда јахшы гаршыланды.

Нәсиминин Ираг Диваны үзәриндә ишләјәркән нәсимишүнаслыгда гаранлыг галан, һазырда Ермәнистан ССР Назирләр Совети јанында Гәдим Әлјазмалары Елми-Тәдгигат Институту «Матенадаран» хәзинәсиндә, әрәб јазылы абидәләри фондунда мүһафизә едилән «Divani-Нәсими» әлјазмасынын (№ 517) һарада үзүнүн көчүрүлмәсини дә ајдынлашдырдыг. Имадәддин Нәсими әсәрләринин биринчи чилдиндә (1973) Ч. Гәһрәманов әлјазманын 1072 (1661)-чи илин шәввал (октјабр) ајында Һүсејнәли ибн-Сәфәр Әли тәрәфиндән көчүрүлдүјүнү вә һәмин нүсхәнин 1113 (1701)-чи илдә Тәбриздә әлдә олундуғу һаггында әлјазманын үз габығында гејд олдуғуну көстәрир. Профессор Ч. Гәһрәманов давам едир: «Нүсхәнин јазылдығы јер көстәрилмир. Лакин катиб өзүнүн «Һачы Гәјјумлу чамаатындан олдуғуну вә Тусда мәскән салдығыны әлјазманын сонунда гејд едир. Фикримизчә Тус шәклиндә јазылмыш јерин ады әрәб графикасына әсасән «Тус» кими дејил, Азәрбајчан тәләффүзүнә әсасән «Товус» (Тос) кими охунмалыдыр. Доғрудур, «Тавус» (Тавус, Товуз) сөзү әрәб јазысына көрә Тавус шәклиндә јазылмалыдыр».

Товуз рајонунда боја-баша чатдығымдан фәхр едәрдим ки, Нәсиминин гәдим Диван нүсхәсинин үзү мәним доғма рајонумда көчүрүлмүш олајды! Лакин һәгигәт будур ки, көркәмли нәсимишүнас алим Ч. Гәһрәмановун

сөhбәт ачдығы Тус—Ирагда азәрбајчанлыларын мәскән салдығы Тус (данышыгда чох вахт Туз да тәләффүз едирләр—*Г. П.)* Хурмату Кәркүк вилајәтиндә гәза мәркәзидир.

Нәсиминин 1849-чу илдә үзү көчүрүлән Диван нүсхәсинин бурада тапылмасы да дејиләнләри бир даhа тәсдигләјир.

Шүбhә јохдур ки, тәдгигатчыларымыз Ирагда јашајан азәрбајчанлыларын кечмиши илә чидди мәшғул олсалар Азәрбајчан тарихи, Азәрбајчан мәдәнијјәти, Азәрбајчан әдәби дили тарихи, Азәрбајчан әдәбијјатынын индијә гәдәр гаранлыг галан бир сыра мәсәләләри ајдынлаша биләр.

Көрүләчәк ишләр барәдә дүшүндүкчә Кәркүкдә вә бизд‌ә ишләнән «Тәк әлдән сәс чыхмаз» аталар сөзү гәлбимә hаким кәсилир.

Hәр дәфә Ирагдан гајытдыгдан сонра кәркүклү јазычы вә тәдгигатчыларла мәктублашардыг. Инди тарихә чеврилмиш hәмин мәктублардан бә'зисини охучулара тәгдим едирәм. Бу мәктублар әкиз вә доғма гардашларын, бир ананын өвладларынын hәсрәт вә мөhнәтиндән, севинч вә мәhәббәтиндән сөз ачыр.

«Кәркүк. 12 март 1970-чи ил.

Сајын Гәзәнфәр Пашајев.

Зәhмәт чәкиб јаздығыныз 19 феврал 1970-чи ил тарихли мәктубунузу алдым. Шәхсим hаггындакы илтифатлы сөзләринизә вә сәмими дујғуларыныза көрә тәшәккүр едирәм, әзизим...

«Кәркүк диалектинин фонетикасы» адлы диссертасијаны мүдафиә етмәнизә чох мәмнун олдум. Сычаг тәбрикләрими гәбул ет. Бу әсәр бизә чох лазымдыр. Бир нүсхәни лүтф едиб көндәрмәнизи рича едирәм.

Рәсул Рзанын јазыларыны чап едән «Гардашлыг»ын нүсхәләрини әлдә етдиким заман көндәрәчәкәм. Кәндисинә мәхсуси саламымы билдириниз.

Мәнә көндәрдијиниз «Дәдә Горгуд» китабы илә профессор Дәмирчизадәнин башга китаблары чатмышдыр. Тәшәккүрләр едирәм. Ајрыча Азәрбајчан Елмләр Академијасынын елми әсәрләриндә чыхан бајаты мәсәләләринә hәср олунмуш мәгаләји дә алдым. Бунлары тәдгиг етмәкә hәнүз вахт буламамышам.

Өнкү күн гардашымыз Аббас Замановун көндәрмиш олдуғу китабулашмышдыр. Мәним јеримә тәшәккүр јетирмәки лүтфән унутмајыныз. Артыг ишләриниздә башарылар диләјирәм.

Гардашыныз Әта Тәрзибашы.»

«Әзиз Әта бәј.

Јаздығыныз мәктубу алдым. Миннәтдарлығымы гәбул етмәнизи тәмәнна едирәм. Рәсминизә көрә миннәтдарам.

Әзиз доктор, саламынызы hәм Рәсул Рзаја, hәм дә Аббас Заманова чатдырдым. Чох разы галдылар. Рәсул Рза онун мәгаләсини чапа hазырладығыныза көрә јенә дә тәшәккүрүнү билдирди вә hәмин нүсхәләри она көндәрмәнизи үмид етди.

Сизә севинч hисси илә билдирирәм ки, сизин «Арзу-Гәнбәр» дастаны 1971-чи илин лап әввәлиндә чыхмаг үчүн гәбул едилди.

Әсәрин киришиндә сизин hәјат вә јарадычылығыныз hаггында 6—7 сәhифәлик бир јазы вермәк фикриндәјәм. Јазы hазыр олан кими сизә дә көндәрәчәјәм, охујуб фикринизи билдирәрсиниз.

Диссертасијамын бир нүсхәсини имкан олса Синан Сәидлә сизә көндәрәчәјәм. Индилик сизә ики бағлама китаб көндәрирәм.

Биринчи бағлама: *1. М. Ширәлијев* (академик)—Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары; *2.* Азәрбајчан дилинин Гәрб групу: диалект вә шивәләри; *3.* Азәрбајчан дилинин Нуха диалекти; *4.* Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә фе'л.

Икинчи бағлама: *1. Проф. Дәмирчизадә*—«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили; *2.* Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасы; *3.* Азәрбајчан әдәби дили тарихи; *4.* Дил вә дилин фонетик ваhидләри; *5.* Дилин лүғәт тәркиби вә грамматик гурулушу; 6. Проф. *Нәсир Мәммәдов*—Дилчилијин әсаслары; 7. Проф. *А. Гурбанов*—Мүасир Азәрбајчан әдәби дили.

«Дилчилијин әсаслары» китабынын 246-чы сәhифәсиндә сизин сајыныз көстәрилиб. Бу китабын 1966-чы ил чапында исә сиздән там бир сәhифә сөhбәт кедир. Китабы тапан кими сизә көндәрәчәјәм.

Ричa едирәм сизләрдә јени нә чыхса мәнә дә бир нүсхә көндәрин. «Гардашлыг» журналыны кечән ил һәр вахт алырдым. Инди нәдәнсә көндәрмирләр. Күзәрыныз дүшсә онлардан хаһиш един. Һәләлик бу гәдәр.

Кичик гардашыныз Гәзәнфәр.
Бакы, 3. IV. 70».

«Кәркүк, 20 декабр 1971-чи ил.

Сајын доктор Гәзәнфәр гардашым.

Мәктубунузла бирликдә көндәрмиш олдуғунуз «Кәркүк һавалары»нын мүгәддимәсиндән хүласә етдијиниз бәһси вә беш нүсхә «Арзу-Гәнбәр» китабыны алдым. Тәшәккүрләр едирәм. Бу китабы һәнуз тәдгиг етмәк фүрсәтини булмадым. Тәәссүратымы сизә сорадан билдирәчәкәм. Һәр һалда бу уғурдакы гијмәтли ишинизи тәгдир вә мәһәббәтлә гаршылајырам. Бу китабын латын һәрфләри илә јапдығым чапындан ики нүсхәсини почта илә адресинизә көндәрдим.

Бир гач күндән сонра әлинизә дәкәр. «Кәркүк һавалары» китабынын кириш гисмини мүәјјән парчаларла Бакыда чап етдирмәк истәдијиниз «Кәркүк маһнылары» китабыныза кечирмәјинизә бу һашијәнин әлавә олунмасы шәртилә разыјам. «Бу мәгалә Әта Тәрзибашынын «Кәркүк һавалары» адлы китабынын кириш гисминин бир нүсхәсиндән ибарәтдир». Бу һашијәни мәгаләнин биринчи сәһифәсинин ашағы тәрәфиндә нәшр етдирмәјинизи зәрури көрмәкдәјәм.

Әзизим, о мәгаләни бир аз да кенишләндирсәниз чох јахшы оларды.

Артыг јени чалышмаларынызда үстүн башарылар диләјирәм. Бу мүнасибәтлә јени илинизи тәбрик едир, көзләриниздән өпүрәм.

Гардашыныз Әта Тәрзибашы.»

«Чох һөрмәтли Әта бәј!

Белә гәрара кәлмишдим ки, «Арзу-Гәнбәр» чапдан чыхана кими сизә мәктуб јазыб гијмәтли вахтынызы алмајым. Халг шаири Рәсул Рза өз китабларыны сизә

көндәрмәјими рича етди. Китаблары вә мәктубуму сизә көндәририрәм.

Анчаг мәним сизә алнычаг мәктуб јазмаг вахтым да јахынлашыр. Белә ки, бир аја «Арзу-Гәнбәр» чапдан чыхар. Үч дәфә дүзәлишини етмишәм. Ахырынчы дәфә басылмаг үчүн мәтбәәјә көндәрмишик. Өн сөз сизә әвәлләр јаздығым кими, сизин һәјат тарихинизә һәср олунмушдур. Јазы «Бир өмүрдән сәһифәләр» адланыр. Әлбәттә, сизин јарадычылығыныз да тәһлил олунур.

Бәлкә бир-ики илә «Кәркүк аталар сөзләри» китабы да чыхды. Дүзү, күманым аздыр.

Әта бәј, 1972-чи илдә «Кәркүк маһнылары» китабы чыхмалыдыр. Өндә сизин «Кәркүк һавалары» китабына јаздығыныз 35 сәһифәлик јазынызы јығчамлашдырыб 10—15 сәһифәдә вермәк фикрини бәјәндиләр. Сон сөз сизиндир. Әкәр истәсәниз һәмин јазыны сизә көндәрим, нә дүзәлишиниз олса един вә разылығынызы билдирин.

Сизин диалект үзәриндә ишими азалтсам да, јенә дә ишләјирәм. «Кәркүк диалектиндә сәс артымы вә сәс дүшүмү» мәгаләми сизин мүһакимәнизә көндәририрәм. Бу саһәни сиз јахшы билирсиниз. Мән диссертасијамда көстәрмишәм ки, Кәркүк диалектиндә сәс артымы вә сәс дүшүмү һадисәсиндән биринчи данышан Әта Тәрзибашы олмушдур. Бу фикри «Арзу-Гәнбәр»ә вердијим киришдә дә тәсдиг едирәм.

Әта бәј, сон вахтлар Мөвлуд Таһа Гајачы вә башгаларындан мәктублар алсам да, сизин һаггынызда мә'луматым дәгиг дејил. Ишләриниз нечәдир? Инди нә үзәриндә ишләјирсиниз?

Мәним ишләрим јахшыдыр. Рәсул Рза мүнасибәтләримизин даһа кениш вү'сәт алмасына чох чалышыр. Онун үч китабыны сизә көндәририрәм. Әкәр ше'рләрдән хошунуза кәлән олса да «Гардашлыг» дәркисиндә вермәк мүмкүн олса јахшы оларды.

Мәктубуму бурада сона јетирәркән сизә узун өмүр, чансағлығы, ишинииздә јени-јени мүвәффәгијјәтләр арзулајырам.

Сәмимијјәтлә: сизин Гәзәнфәр.»

Бакы, 3 март 1971.

«Һөрмәтли Әта бәј!

Зәһмәт чәкиб көндәрдијиниз мәктубу алдым. Латын һәрфләри илә чап етдирдијиниз «Арзу-Гәнбәр» исә һәлә-лик чатмајыб. Доғрудур, бу барәдә доктор Аббас Замановдан ешитмишдим.

Әзиз Әта бәј, мәни һәр шејдән әввәл «Арзу-Гәнбәр» китабына јаздығым мүгәддимәнин сизә нечә тә'сир бағышламасы вә үмумијјәтлә, китаб һаггында фикриниз марагландырыр.

Бәјим, мәним чапа һазырладығым «Кәркүк маһнылары» китабында сизин «Кәркүк һавалары» китабыныздан көтүрдүјүм «Мусиги һәјатымыза топлу бир бахыш» адлы көзәл елми мәгаләнизин кетмәси бурада бөјүк марағa сәбәб олачагдыр. О ки галды мәгаләнин гысалдылмасына, мән дә истәмәздим ки, орада гысалтмалар едилсин. Анчаг «Кәркүк маһнылары» китабы өзлүјүндә кичик олдуғуна көрә кириш мәгаләсини чох да кениш вермәк олмаз.

Әта бәј, мән сизин мәгаләнизин һарадан көтүрүлдүјүнү вермәк үчүн нотдан истифадә етмәји мүнасиб билмәдим. Башга јолла кедәрәк «Бир нечә сөз» башлығы алтында белә бир јазы вердим:

«Охучулара тәгдим етдијимиз бу китаб Ираг республикасынын шималында јашајан вә сон мә'лумата көрә сајы јарым милјону кечән (бах: «Гардашлыг», № 6, 1970) Кәркүк халгынын маһныларынын аз бир гисмини әһатә едир. Китаб Әта Тәрзибашынын 1961-чи илдә нәшринә мүвәффәг олдуғу «Кәркүк һавалары», Әһмәд Фикринин «Севилән маһнылар» (Кәркүк, 1961), Әһмәд Отрагчы оғлунун «Сәс сәнәткарларымыз» (Кәркүк, 1964), мүғәнни Әбдүл Ваһид Көзәчи оғлунун «Хојрат вә бәстәләр» (Кәркүк, 1966), «Әрбилдән бир сәс» (Кәркүк, 1966) китаблары әсасында тәртиб едилмишдир.

Әлбәттә, көзәл тәдгигат әсәри олан «Кәркүк һаваларының башга китабларла мүгајисә етмәк олмаз. Бу китаб бир чох мәзијјәтләринә көрә фәргләнир. Биз дә «Кәркүк маһныларыны тәртиб едәркән һәмин китабдан даһа чох фајдаланмышыг. Әта бәј «Кәркүк һавалары» китабына 35 сәһифәлик кириш вермишдир. Һәмин мәгаләни, охучуларын марағына сәбәб олачағыны күман едәрәк, бә'зи гысалтмаларла китабда вермәји лазым билдик.»

Әзиз Әта бәј, бәлкә бу ил Ирагда көрүшмәк бизә бир даһа гисмәт олду. Мәсәлә бурасындадыр ки, мәнә јенидән Ирагда ишләмәји тәклиф етдиләр. Бөјүк мәмнунијјәтлә разылыг вердим. Ахы, достларла, танышларла көрүшмәк, доғма јерләри јенидән көрмәк кимин үрәјиндән олмазды.

Һәләлик бу гәдәр.

Мәктубуму сона јетирәркән сизә бу јени илдә јени-јени мүвәффәгијјәтләр, шәхси һәјатынызда хошбәхтлик диләјирәм.

Һөрмәтлә: *гардашыныз Гәзәнфәр Пашајев.*

Бакы, 20 јанвар 1972-чи ил.»

«Кәркүк, 17 апрел 1972-чи ил.

Һөрмәтли доктор Гәзәнфәр бәј!

Бундан бир ај өнчә алдығым мәктубунузун чавабыны ишләримин чохлуғу сәбәбиндән тә'хир етдимсә гүсура бахмајыныз. Сиз һәр заман көнлүмүздәсиниз. Чапа һазырладығыныз јени әсәриниздән долајы башарылар диләјирәм.

Гајнаг олараг «Кәркүк һавалары» китабымыздан башга «Сәс сәнәткарларымыз», Әбдүл Ваһид Көзәчи оғлунун «Хојрат вә бәстәләри», «Әрбилдән бир сәс» адлы китаблардан да истифадә едәркән диггәтли олмағыныз вачибдир. Чүнки бу китабларда бизим нәғмәләр арасына кирән јабанчы нәғмәләр дә вардыр ки, бунлар бәстәкарларымызын нәғмәләри арасына гарышмышдыр. Мән китабыма садәчә олараг халг нәғмәләрини алмышам.

Икинчи мәктубунузда јаздығыныза көрә «Арзу-Гәнбәр» китабындан 20—30 нүсхә даһа көндәрәчәк идиниз. Индијә гәдәр бизә улашмамышдыр. Илк дәфә көндәрдијиниз бир гач нүсхәји архадашлара вердим. Лүтфән мүмкүн олурса бу китабдан һеч олмазса он нүсхә тәһидли почта илә бизә көндәрәсиниз. Бу нүсхәләри ики бағлама һалында көндәрсәниз даһа јахшы олур.

«Арзу-Гәнбәр» китабынын латын һәрфләри илә нәшри әкәр сизә лазым исә јазыныз. Мәмунијјәтлә көндәрәрәм. Бурача башга бир арзунуз да варса билдириниз. Јеринә јетирмәјә чалышарам.

Артыг көзләриниздән өпүр, шән вә сағлам галмағынызы диләјирәм.

Әта Тәрзибашы гардашыныз.»

«Әзиз доктор Әта бәј!

Зәһмәт чәкиб јазмыш олдуғунуз 17. IV. 72-чи ил тарихли мәктубу алдым. Мәктубунуз Ираг һаггында олан хатирәләри тәзәләди. Сизинлә «Гардашлыг» надисиндә олан көрүшүм јада дүшдү. Көзәл мәсләһәтләриниз, елм һаггында ә'ла фикирләриниз бир даһа фикримдән кечди. Тәшәккүр едирәм, бәјим!

«Арзу-Гәнбәр» китабынын сизә чатмамасына тәәссүфләнир вә ики бағлама көндәрирәм. Чәми 25 китаб. Јахын күнләрдә сизә чатар.

Әта бәј, мәним нәшрә һазырладығым «Кәркүк маһнылары» китабына даир көзәл мәсләһәтләринизә көрә дә сизә дәрин тәшәккүрүмү билдирирәм. Әввәлләр сизә јаздығым кими һәмин китабда сизин «Кәркүк һавалары» китабына јаздығыныз мәгалә кедәчәкдир. Сизи әмин едирәм ки, һәмин мәгалә китабын гијмәтини—дәјәрини даһа да артырачагдыр.

Әзиз доктор, сизин «Арзу-Гәнбәр» китабынын Истанбул нүсхәси бурада һамынын марағына сәбәб олду. Рича едирәм һәмин китабдан даһа бир нечә нүсхә көндәрәсиниз—Рәсул Рза, проф. Ширәлијев, проф. Дәмирчизадә, проф. Тәһмасиб, проф. Аббас Заманов вә башгалары үчүн.

Јери кәлмишкән, проф. Тәһмасиб сизин «Әскиләр сөзү» китабыныз һаггында «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә мәгалә чап етдириб. Әкәр сизә чатмајыбса көндәрим.

Индиликдә исә «Гардашлыг» журналында чыхан бә'зи јазылар вә с. һаггында бизим гәзетдә кедән јазылары вә өз фотомузу сизә көндәрирәм.

Бу јахынларда бизим фолклор һаггында сизә вә Мөвлуд Таһаја даһа бир нечә китаб көндәрәчәјик.

Бурада мәктубума сон верәркән сизә јени-јени мүвәффәгијјәтләр диләјир, шәхси һәјатынызда сәадәт арзулајырам.

Сәмимијјәтлә: *кичик гардашыныз Гәзәнфәр.*

Бакы шәһәри, 5 мај 1972-чи ил.»

«Кәркүк, 20. IX. 70.

Сајын гардашым Гәзәнфәр!

Баһәддин гардашымыза көндәрдијиниз мәктубдан намизәдлик диплому алмағынызы ешидәндә нанча севиндикими тәсәввүр етмәзсиниз! Биз кәркүклү гардашларыныз үчүн илләрлә чалышараг, јорғунлуг кечирәрәк дилимизи араşдырдығыныза көрә, бөјүк хидмәт үчүн сизә дәрин миннәтдарлығымызы билдирирәм.

Гардашым, сизинлә чох гыса сүрән сөһбәтләримизи хатырлајараг андыгча бир јандан севинчә гатыларкән, о јандан да арамызда сизи буламадығымыз үчүн чох үзүлүрүк. Инаныныз ки, о дадлы хатирәләриниз сајәсиндә һәр бир ан белә сизи көзүмүзлә көрмүш кими олуруг. Ајрылығын чох ачы олдуғуну билирсиниз:

Гызылкүл олмајајды,
Саралыб-солмајајды.
Өлүм аллаһын иши,
Ајрылыг олмајајды!

Нә оларды бир дәфә дә сизинлә булушмаг фүрсәтинә говушаг!

Јазыларыныза ара вермәмәки рича едирәм. Јазыларыныздан бирәр нүсхә мәним пајымы көндәрмәји унутма. Сәнинлә булуша билмирик, һеч олмазса јазыларынызла булушаг.

Халг ше'рләриндән «Бизим оғлан» китабыны көндәрирәм.

Гардашым, сизин истәкиниз үзрә рәсмими көндәрирәм. Ғајышбалдыры хатырлатдығы үчүн һүркәрәк парчаламајыныз!! Сизин рәсминизи бәклирәм.

Јахында сизә «Кәркүк—Азәрбајчан мүнасибәтләри» адлы бир јазы көндәрәчәм.

Рус һәрфләринин охунмасыны өкрәндим. Јазмағы һәләлик јох.

Һ. Араслы, Р. Рза, А. Заманов, М. Тәһмасиб һәзрәтләринә ачизанә саламларымы вә һөрмәтләрими тәблиғ единиз. Онларын гәләм тутан әлләрини өпүрәм.

Бурадан нә истәкләриниз варса билдириниз. Мәмнунијјәтлә көндәррәм.

Сизи аллаһа исмарлајараг, сизә сағлыг вә мутлулуғ диләјән

гардашыныз Мөвлуд Таһа Гајачы».

«Бакы, 3 март 1971.

Әзиз достум, гардашым Мөвлуд!

Кениш јазылмыш гијмәтли мәктубуну, көзәл фотону вә дәјәрли китабларыны алдым. Севиндим. Шәклинә

бахдым. Кәркүкдә биркә кечирдијимиз саатлар, унудулмаз дәгигәләр көзүмүн өнүндән кечди.

Гардашым, көндәрдијин китаблары үнванына чатдырдым. Проф. Аббас Заманов чох тәшәккүр етди вә сәнә китаблар көндәрди. Китаблары Әта бәјин үнванына көндәрди. Проф. Мәһәммәд Һүсејн севинди. Халг шаири Рәсул Рза салам илә өз китабыны да сәнә көндәрди.

Әзизим, мән сизә тәшәккүрүмү изһар етмәјә сөз тапмырам. Сурәтинә бахырам. Һеч гочалмајыбсан. Ај еви хараб... Јохса мәнә кәләк кәлирсән. Фотону елә беш ил бундан әввәл чаван вахты чәкдирибсән? (Зарафат).

Мөвлуд, көзүмүн нуру, јазыларыма ара вермәјәчәјәм. Бир аја кими «Арзу-Гәнбәр» дастаны чапдан чыхыр. Топлајаны Әта Тәрзибашы, ишләјәни Г. Пашајев. Киришдә Әта бәјин һәјат тарихи барәдә бөјүк бир јазы вермишәм. Бу ил «Кәркүк аталар сөзләри» китабы да чапдан чыхасыдыр. Кәлән ил исә «Кәркүк маһнылары» адлы китаб чыхачаг. Әкәр бу бизим әлагәләримизин мөһкәмләнмәсинә көмәк етсә мәмнун оларам.

Гардашым, хаһишинлә бә'зи мәгаләләрими вә «Кәркүк бајатылары» китабымы сәнә көндәрирәм. «Кәркүк диалектиндә сәс артымы вә сәс дүшүмү» адлы мәгаләм тамамән јенидир. Фикрини јазарсан. Сәнин Намиг Камал адлы китабын чох гијмәтлидир. Бу гәбилдән олан китаблара биз монографија дејирик. Мустафа Көк Гајанын китабыны алмамышам. Рича едирәм көндәр. Сәбирсизликлә «Кәркүк—Азәрбајчан мүнасибәтләри» јазынызы көзләјирәм. Саламларымы Әта бәјә, Шакир Сабирә, Рза Дәмирчијә, Мәһәммәд Хуршидә, Мәһәммәд Хәттата, Әбдүл Ваһид Көзәчи оғлуна, Әһмәд Отрагчы оғлуна, Баһәддин Салеһијә чатдырмағыны рича едирәм.

Сәмимијјәтлә: *достун Гәзәнфәр Пашајев».*

«Дәкәрли Гәзәнфәр гардашым.

Лутф бујурараг көндәрдикиниз китаб вә дәркиләри алдым. Чох мәмнун галдым. Ираг түркманларынын әдәбијјат вә фолклору илә илкили јазыларынызла чох миннәтдар едирсиниз бизи. Дәрин биликиниз вә јүксәк чалышма күчүнүзүн верими олан «Кәркүк диалектиндә сәсләрин авазлашмасы» вә «Кәркүк диалектиндә сәс артымы вә сәс дүшүмү» арашдырмаларыныз сүрәкли бир изләмә вә тәдгигат мәһсулудур.

Бу гијмәтли инчәләмәләринизи чох диггәтлә охудум. Сәһифә ајағы көсгәрдијиниз бә'зи гајнаглары охујамадым...

Кәркүк, Тил'әфәр, Әрбил, Туз Хурмату, Тәзә Хурмату вә о тәки бөлкәләрин үзәринә јапдығыныз арашдырма чох гијмәтлидир. Бу хүсусда фајдалы олур дејә лүтфүнүзә күвәнәрәк фикрими сөјләјәчәјәм.

1. Дагуг шивәси илә Кәркүк шивәсини ајры-ајры верибсиз. Онлар арасында бир фәрг јохдур;

2. Әрбил шивәси Азәрбајчан дилинин һәмән-һәмән ејнидир. Бу хүсусијјәт үзәриндә чох дурулмалыдыр;

3. Сәсләрин дәкишмәсиндә, өнчә сөзүн әслини, сонра гаршылығыны јазса идиниз даһа әлверишли олурду. Сөз кәлиши: «јашыл—јешил»; «һејран—һәјран» кими.

Бу гејдләри сөз олсун дејә јазырам. Јохса сизә әгл өкрәтмәк иддиасында декиләм, гардашым!

Профессор Аббас Заманов мәнә чохлу китаб көндәриб. Јеримә тәшәккүр един. Јаздығы адреси охуја билмәдим. Доктор Замановун адресини мәнә јазыныз.

Сөз вермишдим Азәрбајчан—Кәркүк мүнасибәтләринә даир бир јазы көндәрим сизә. Амма «Азәрбајчан» дәркисиндәки јазынызы охудум вә ваз кечдим. Сөјләмәјә сөз бурахмамышсыныз.

Гардашым, мәнә Азәрбајчан халг нағыллары вә тапмачалары һаггында бир китаб көндәриниз.

Мустафа Көк Гајанын «Гузаг», Сабир Дәмирчинин «Мәһзун көнлүм» вә Һүсејн Шәһидзадәнин китабларындан бирәр нүсхә постладым.

Сон вермәк истәјирәм мәктубума. Сәни о гәдәр көрәсим кәлмиш ки, нердә булсам јанагларыны өпүшлә гопарачағам! Нә олур бир даһа уғрашасыз бизләрә!

... Бары бизи овундурачаг бир рәсминизи көндәриниз. Көзләриниздән өпүрәм.

Гардашыныз *Мөвлуд Таһа Гајачы.»*

Кәркүк. 11. IV. 1971.

«Кәркүк, 4—IX—1972.

Чох-чох дәкәрли *Гәзәнфәр гардашым,* гијмәтли мәктубунузу вә ардынча да дәкәрли әрмағаныңызы алдым. Инди вәзифәм Кәркүкдә олмадығы үчүн чаваб јаза билмәдим. Бу гусуру бағышлајачағыныза әминәм. Сизин адресинизә сизә, проф. Аббас Заманов вә Рәсул Рза

үчүн Салеһ Нөрәсин «Ајнада заман» шe'p китабыны көндәрдим. Бу күн дә сизә вә А. Заманова Ајдын Кәркүкүн «Билмәчәләр» китабыны көндәрдим. Гардашым, тарихимизә даир китаб истәмишдиниз. Ә. Бәндәроғлу ону сизә көндәрдикини сөјләди. Улашмајыбса, јазыныз көндәрим.

Ај еви хараб, инди мән бир вахтлар сәнин чалышдығын Самава вилајәтиндә вәзифәдәјәм. Самавалы Әбдүл Һәмид о вахт сизин јанынызда чалышдығыны билдирир вә сизә чохлу салам сөјләјир.

Нәшр етдијиниз «Арзу-Гәнбәр» китабы һаггында бир јазы јаздым. «Гардашлыг»да охујачагсыныз.

Гардашым, бир даһа Ирага кәләчәјинизи јазырсыныз. Чох шад олдум. Мүмкүн олса мән сизә тәһсил алмаға кедәчәм. Амма бу күн бу, имкан харичиндәдир. Чүнки ушагларым вә аиләм вардыр. Бир имкан олса кәлләм. Сиз дә мәнә бу хүсусда көмәк единиз.

Көндәрдијиниз рәсмә бахдыгча сизи көрмүш кими олдум.

Гардашым, дәкәрли устадымыз проф. Аббас Заманов мәни лүтфә гәрг етмишдир. Мәни китаб илә боғмушдур.

Гардашым, көндәрдикиниз он нүсхә «Арзу-Гәнбәр»дән јалныз ики нүсхә чатмышдыр. Шаир Тофиг Бајрамын нә шәклини, нә дә ше'рләрини алдым.

«Гардашлыг» журналыны әввәлки кими сизә көндәрирләр. Бундан сонра ики нүсхә көндәрәчәкләр.

Әзизим, Кәркүк, Түркијә вә Азәрбајчан аталар сөзләри арасында гаршылашдырма апарырам. Азәрбајчан аталар сөзләри һаггында гајнаг јохдур. Мәнә китаб көндәрин, јол көстәрин.

Мәктуб чох узанды. Даһа фәзлә јазмаг истәрдим. Сөзләримин сонунда бир даһа көзләриндән өпүрәм, гардашым.

Гардашыныз Мөвлуд Таһа Гајачы».

«Достум, гардашым Мөвлуд!

Бајрам мүнасибәти илә тәбрикини алдым. Чох севиндим. Сонра исә дүшүндүм: дост әрмағаны ширин олур. Јәгин ки, Мәһәммәд Садигә һәср етдијин китабын да бу күнләрдә кәләр. Сәни үрәкдән тәбрик едирәм. Билирәм ки, китаб мараглы олачаг. Ахы, ону сән өмрүнү өз мүәллими Әта бәј кими елмә һәср едән дост јазыб.

Мөвлуд, гардашым, сәнин аилә вәзијјәтин нечәдир? Достларын Мәһәммәд Хәттат вә Әһмәд Отрагчы оғлу нечәдирләр?

«Гардашлыг»да сон вахтлара гәләр һамынызын јазыларынызы охујурдум. Инди көндәрмирләр. Ај еви хараб, сән онлара де ки, көндәрсинләр. Бу нә ишдир Рза Дәмирчи мәним башыма кәтирир? (Зарафат)

Гардашым, нәһајәт ки, «Арзу-Гәнбәр» чапдан чыхды. Сәнә 10 нүсхә көндәрирәм. Бирини Мәһәммәд Хәттата, Әһмәд Отрагчыја, бирини кәнч Фәррух Һәсамәддинә, бирини дә Рза Дәмирчијә вер. Галанлары сәнин олсун. Истәсән јенә көндәрәрәм. Китаб, хүсусән дә Әта бәј барәдә јазым һаггында фикрини јаз. Сәнә «Почт гутусу» китабыны, шаир Тофиг Бајрамын ше'рләрини вә шәклини көндәририрәм. Рича едирәм һәмин ше'рләрдән хошуна кәлән олса «Гардашлыг»да чап етдир.

...Гардашым, мәнә тәклиф едирләр ки, әрәб өлкәләриндә тәрчүмәчи ишләмәк үчүн разылыг верим. Кетмәк истәсәм Ираг Республикасыны сечәчәјәм. Бәлкә јенидән сәнинлә көрүшмәк, дузлу, мәзәли сөһбәтләринә гулаг асмаг мәнә мүјәссәр олду.

Мөвлуд, бәлкә сән дә бизә мәгаләләр көндәрәсән, бурада чапына чалышаг. Мәнчә бу јахшы олар. Һазыр нәјин вар, мәнә јаз. Мәсләһәтләшәк, сонра јазыларыны көндәр. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети «Дајы Меһти» һекајәнизи чап едәчәкдир. Бир нечә нүсхә көндәрәрәм сизә.

Көзүмүн ишығы, бурада мәктубума сон верәркән сәнә аилә хошбәхтлији, ишиндә јени-јени мүвәффәгијјәтләр вә мөһкәм чансағлығы арзу едирәм.

Һәмишәлик *достун Гәзәнфәр».*

Бакы, 12 декабр, 1971.

«Әзиз гардашым Гәзәнфәр.

Сизә мәктуб јаздығымдан узун бир вахт кечди. Индијә кими бир чаваб алмадығым үчүн чох нараһат олдум. Никаранам. Билсәниз мән нә вахтдыр ки сиздән мәктуб көзләјирәм, көзүм јолда галыб. Хаһиш едирәм әкәр бош вахтыныз олдиса мәнә бир чаваб јазыныз. Мәктуб кәлмәјәндә сәбрим түкәнир. Бәлкә сон гојасыныз мәним никаранчылығыма. Билирәм ишиниз чохдур, елмлә мәшғулсунуз. Лакин мәним дә сизә чох еһтијачым вар. Чүн-

ки истәјирәм мән дә елмлә мәшғул олум. Гардашлыг көмәјинизә еһтијачым вар. Елми рәһбәрим олсаныз хошбәхт оллам.

Бакыја биринчи сәфәрим оғлум Әһмәдин хәстәлији үчүндан олду. Орада сизинлә вә башга елм адамлары илә таныш, дост, гардаш олдум. Икинчи сәфәрим елм үчүн олачаг. Индидән һазырлыг көрүрәм. Рус дилини өјрәнирәм. Ирагда Азәрбајчан һаггында басылан јазылары, Кәркүк Азәрбајчан мәтбуатында вә Азәрбајчан әдәбијјаты Кәркүк мәтбуатында мөвзуларда јазылары топлајырам.

Әзизим, хаһиш едирәм бу материаллары топламагда көмәк едәсиниз. Бир дә мәнә сөз верин ки, мәктәбә даир китаблар да көндәрәчәксиниз. Мән сизин бу көмәкләринизи һеч вахт јаддан чыхармам. Өмрүмүн сонунадәк сизинлә дост, гардаш олачағам.

Гәзәнфәр, гардашым, мән сизә һансы гәзетләри, китаблары, журналлары истәрсиз көндәрим, һәтмән нә тәзә јахшы китаб чыхса сизә көндәррәм. Бир гач китабча топладым. Бу мәктубун чавабын алдыгдан сонра сизә чатар. «Гардашлыг» надисинә кетдим. Сизин јени үнванынызы дәфтәрләринә јаздылар. Һәр вахт «Гардашлыг» дәркисини көндәрәчәкләр сизә.

Мәним, Хәдичәнин, оғлум Әһмәд вә Бушранын салам вә сајғыларыны Арәстә ханыма чатдырмағынызы рича едирәм.

Бакыда көрүшмәк арзусу илә мәктубума сон верирәм, вәфалы дост.

Сизин Баһәддин».

«Гардашым Баһәддин»!

Бу күн мәктубуну алдыг*. Чох севиндик. Тәәссүфләндик ки, бизә көрә никаран олубсан. Мән сәнә мәктуб јаздым. Мәктубумун сизә чатмамасы мәни тәәччүбләндирди. Гардашым, мән һеч вахт сизин мәктубунузу чаваб-

* Гејд етмәк лазымдыр ки, Бағдадда 18 ијун 1970-чи илдә азәрбајчанча чап олунмаға башлајан «Јурд» гәзетинин 1-чи нөмрәсини дә бизә Баһәддин Салеһи көндәрмишди. Баһәддин гәзетин үстүндә бизим һәрфләрлә јазмышдыр: «Өз ана дилимиздә һөкумәт тәрәфиндән чапына ичазә верилән гәзетин илк нөмрәсини мәмнунијјәтлә сизә һәдијјә едирәм. Һәмишә сизи јад едәјән достунуз Баһәддин»

сыз гојмарам. Сиздән чаваб алмајанда дүшүндүм ки, үнванынызы дәјишибсиниз. Синан Бакыја кәлмишди. Сизи чох сордум өзүндән.

Баһәддин, сизә нә материал лазым олса көндәрәчәјәм. Бурада материал чохдур. Мән сизин елми рәһбәринииз олмаға разыјам. Буну өзүмә борч билирәм. Орада да рәһбәрин олса јахшы олар. Мәнчә ән мүнасиб адам Синан ола биләр.

Гардашым, мән бизим Елмләр Академијасында данышыб сәнә әтрафлы бир мәктуб јазачағам. Бу мәктубу сәнин хаһишинә әмәл едәрәк тә'чили көндәрирәм ки, бәлкә никаранчылығына сон гоја билдим. Кәркүк—Азәрбајчан әдәби әлагәләринә даир. XV әсрдән башламыш көзәл материал вардыр. Көзәл диссертасијалар, китаблар, мәгаләләр вә с. Сәнин мөвзун тајы-бәрабәри олмајан бир мөвзудур.

Хүсуси ишләриниз нечәдир? Хәдичә бачы, Әһмәд, Бушра нечәдирләр? Ишләриндә һансы јениликләр вардыр?

Мән бир аз артыг мәшғулам. Институтда инкилисчә Инкилтәрәнин тарих, чоғрафија вә мәдәнијјәтиндән бәһс едән мүһазирә охујурам. Чох мараглы мөвзудур.

Бу ил Әта бәјин «Арзу-Гәнбәр» китабынын чапына мүјәссәр олдум. Бир нүсхәсини мәнә верибләр. Сатыша бурахылан кими сизә бир нечә нүсхә көндәрәчәјәм. Китаба Әта бәјин һәјат тарихи һагда вә фәалијјәти барәдә бөјүк бир кириш вермишәм. Синанын чох хошуна кетди. Шүбһә етмирәм ки, сизин дә зәвгүнүзә ујғун олачаг. Синан һагда «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә јазы вердим. Сизә көндәрирәм. «Гардашлыг»да бурахсаныз јахшы олар. Сизә даһа ики китаб көндәрирәм. «Азәрбајчан дилчиләри» китабында мәним һаггымда јазы вар. Шәклими дә верибләр. Башга бир китаб исә мәктәб дәрслијидир. Китаблары алсан јазарсан. Билим ки, көндәрдикләрим сәнә чатачаг. Бундан сонра тез-тез сәнә китаб көндәрәчәјәм.

Кәркүк барәдә даһа нәјим чыха биләр? Күман ки, бу ил «Кәркүк аталар сөзләри» китабы чыхды.

Башга елә бир јенилик јохдур. Анчаг сизи үрәјимиз чох истәјир. Арзу едирик ки, сизи бир даһа көрәк. Фәрги јохдур. Бакыда ја Кәркүкдә. Тәки арзумуз јеринә јетсин.

Гардашым, мән Синана да дедим. Мәнә артыг «Гардашлыг» дәркиси көндәрмирләр. Бах, мәндән инчијән

олмаjыб ки! Тәшкил един ки, мәнә дәрки көндәрсинләр..
Биздән Хәдичә бачыjа салам јетирин. Арәстә вә мән Әһмәд вә Бушраны бағрымыза басыр вә өпүрүк.

Сәмими саламларымызы Шакир бәjә, Әта бәjә, Мөвлуд Таһаjа, Мәһәммәд Хуршидә, Әһмәд Отрагчыjа вә башгаларына чатдырмағыны рича едирәм.

Һөрмәтлә: *достун вә гардашын Гәзәнфәр.*

Бакы 14/X. 71.

«Әзиз гардашым, унудулмаз Гәзәнфәр!

Мәнә көндәрдиjин, мәктуб чатды. Чох севиндим. Севинчлә алдым, өпдүм. Чүнки әзиз бир достдан кәлиб. Гонагпәрвәр, севкили Бакыдан кәлиб. Мәктубу охудум. Севинчимин һәдди-һүдуду олмады. Мөвлуд Таһаjа jаздығын мәктубу да биркә охудуг.

Әзизим, сизи һеч jаддан чыхара билмәм. Үрәjим сизи, Бакыjы, Бакыдакы достлары чох истәjир. Бизә Бакыда едилән көмәкләр һәмишә көзүмүз габағындадыр. Бакыдан кәтирдиjимиз китаб вә журналлары охудугча хәjал һәр күн бизи Бакыjа апарыр. Һәр күн јолдашлара Бакыдан данышырам. Филолокиjа елмләри докторанызы (Ирагда елмләр намизәди алимлик дәрәчәси белә адланыр—*Г. П)* тәбрик едирәм. Арзу едәрдим ки, мән дә көзәл Бакыда, мүдафиәниздә һазыр олаjдым. Бөjүк хидмәтләр көстәрдиз. «Гардашлыг» журналы әрәбчә гисминдә һаггынызда бөjүк jазы чап етди. «Улдуз» журналында jаздығыныз «Кәркүк шаирләри» мәгаләнизә даир М. Хуршид «Гардашлыг»да jазы чап едәчәк. Журналы мәндән алды.

Гардашым, сизин әлифбаныздa, өз дилим олан азәри дилиндә охуjуб-jазмаг үчүн чох чалышырам. Бир дә рус дилиндә охуjуб-jазмаг үчүн чох чалышырам. 1971 вә 1972-чи илләри рус дилини вә өз дилимдә охуjуб-jазмаға, дил өjрәнмәк үчүн гоjдум. Билмирәм, мәним Азәрбаjчан әлифбасы илә jазым jахшыдырмы? Охуjа билирсинизми? Рича едирәм ки, мәктубун чавабыны макинәдә jазасыныз. Макинәjдән jазанда jахшы охурам.

Мәнә мәктәбә даир китаблар көндәрсәниз доктора үчүн материал топларам. Мәним сечдиjим мөвзу өз фикримдә бу иди: «Ираг-Азәрбаjчан әдәбиjjат анлашмала-

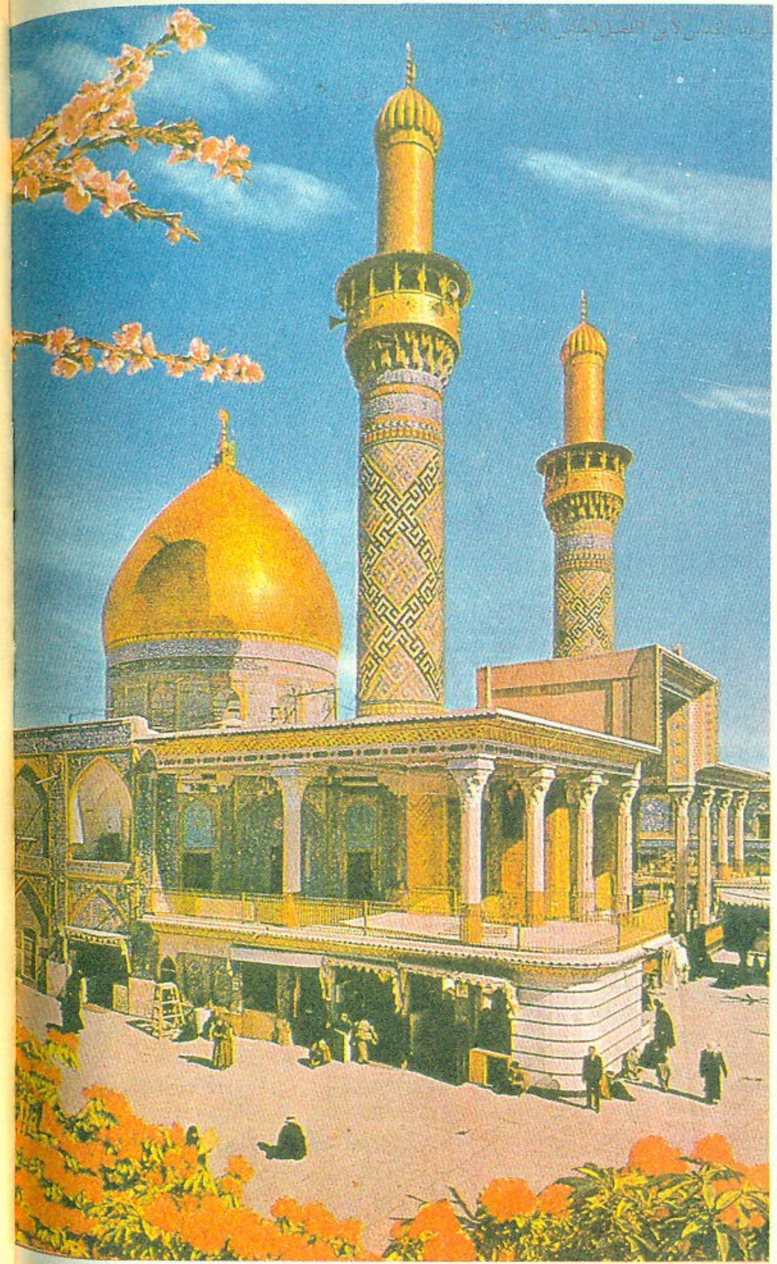

Кәрбәлада тарихи абидә.

ры». Амма сиз мәсләһәт көрдүјүнүз «Кәркүк—Азәрбајчан әдәби әлагәләри» мөвзусуну даһа јахшы көрдүм. Сизин мәним елми рәһбәрим олмаға разылыг вердијиниз үчүн тәшәккүр едирәм.

Әзизим, бизим өлкәдә дил һаггында чох јениликләр вар. Мәктәбләримиздә инди өз дилимиздә охујур, јазырыг. Инди китаблар өз дилимиздә чап олуначаг. Нә чап олунса сизә көндәррәм. Һәр нә истәсәниз тапыб көндәррәм, гуллуғунуздајам.

Мәним бүтүн ишләрим јахшыдыр. Азәрбајчан, рус вә инкилисчә китаблар охурам. Азәрбајчанча китабларын һәпсин охудум. Мәнә өз хошунуза кедән китаблардан көндәрин.

Шакир дајым Кәркүкә кәлмишди. Саламынызы чатдырдым она. Сизә мәктуб јазачаг. Үнванынызы вердим.

Әта Тәрзибашы, Мөвлуд Таһа, Мәһәммәд Хуршид, Көзәтчи оғлу, Мәһәммәд Хәттат, Һәсән Иззәт, Әһмәд Отрагчы оғлу вә башга танышлар салам сөјлүрләр.

Әта Тәрзибашыја јаздығыныз мәктуб чатды. Мәнә билдирди. Мәһәммәд Хуршидин үнваны көндәрирәм. Мәктубунузу көзләјир. Бииздән Аббас Заманова сәмими салам јетир. Сизин ичазәнизлә бу узун мәктубуму сона јетирирәм.

Һәр вахт сәбирсизликлә мәктубун көзлүрәм.

Сизин гардашыныз Баһәддин.

Ираг, Кәркүк».

«Гардашым Синан, саламлар!

Индијә гәдәр сизә мәктуб јазмадығым сизин елми ишинизлә бағлы иди. Гардашым, јенә дә бир дәгиглик јохдур. Билирсән ки, һәр һансы бир әсәрин чап олунмасы үчүн кәрәк әввәлчәдән планлашдырыла. Бәлкә кәләчәкдә бир шеј чыхды. Рәсул Рза вә Аббас Замановла да мәсләһәтләшәчәјәм.

Раида бачы бу барәдә сизә әтрафлы данышмыш олар.

Гардашым, бу күнләрдә сиздә Совет—Ираг мәдәнијјәти күнләри башлајыр. Бизим мәтбуат да бу ишлә әлагәдар бир чох јазылар верәчәк. Белә јазылардан бири дә сизин вә мәним фәалијјәтимә һәср олуначаг. Ајаз Вәфалы бизим диссертасијамызла әлагәдар јазы үзәриндә ишләјир. Билирсән ки, онун намизәдлик диссертасијасы

Фүзули вә фолклорла бағлыдыр. Бир сөзлә, Кәркүк фолклоруна јахшы бәләддир.

Јадымдадыр, онун сизин бајатылара һәср олунмуш «һәсрәт нәғмәси» мәгаләсини јүксәк гијмәтләндирирдиниз.

Әта Тәрзибашы исә һәмин мәгаләни охујараг профессор Аббас Заманова јаздығы мәктубунда ону «кичик јашлы, бөјүк башлы» адландырмышды.

Шүбһәсиз ки, онун бу јазысы да Кәркүк долајларында рәғбәтлә гаршыланачагдыр.

Һәмин јазы чапдан чыхан кими сизә вә башга достлара көндәрәчәјәм. Хаһиш едирәм ки, бир нүсхәсини Рза Дәмирчијә, бирини Ә. Бәндәроғлуна, бирини дә Хејрулла Казыма чатдырасан.

Гардашым, мәнә јенидән әрәб өлкәләринин бириндә тәрчүмәчи ишләмәји тәклиф едирләр. Һәләлик билмирәм нә едим? Бәлкә разылыг вердим. Белә олса Ирага кәләчәјәм.

Ишләрим өз гајдасындадыр. Арәстә Раида ханыма чохлу салам сөјләјир вә хаһиш едир ки, она «Бурда» мода журналы көндәрсин. О ки галды мәнә, хаһиш едирәм «Гардашлыг» журналынын даими көндәрилмәсини тәшкил едәсиниз.

Нијә мәктуб јазмајырсыныз? Бах бу дәфә сиздән күссәм өмүрлүк олачаг (зарафат). Горхудурам. Валлаһ күсә билмәрәм.

Раида бачыја вә ушаглара бииздән салам сөјлә. Раида бачы «Фүзулинин фарс диваны» диссертасијасы үзәриндә ишләјирми?

Бурада мәктубума сон верәрәк сизә уғурлар диләјирәм.

Гардашын Гәзәнфәр Пашајев.»

Бакы, 12 XI. 72.

Тез-тез үстүндә Кәркүк шәһәринин мәнзәрәләри олан тәбрик ачыгламалары да алырдым.

«Гардашым Гәзәнфәр!

Новруз бајрамынызы чандан тәбрик едир, сизә чансағлығы вә мутлулуглар диләјирәм. Гардашым, сизә сајсыз мәктуб јаздым. Чаваб алмадым. Сәбәби нә ола?!.

Көзүм интизарда чавабынызы бәкләјирәм.

18 март 1976.

Гардашын Мөвлуд Таһа Гајачы.»

Кәркүклү Баһәддин Салеһи бүтүн мәктублары кими, тәбрикләрини дә бизим әлифба илә, көзәл хәтлә јазыб:

«Гардашым Гәзәнфәр!

Бу мәнзәрә сизә Ираг—Кәркүк азәриләри шәһриндән, бир заман көрүб-көрүшдүјүнүз достларынызын шәһриндән бир хатирәдир. Мәнзәрәјә бахыб һәр заман бизи хатырлајын. Биз сизи һеч вахт унутмарыг.

Мај 1977.

Гардашын Баһәддин Салеһи.»

Молла Пәнаһ Вагифин анадан олмасынын 250 иллији шәнликләриндә иштирак едән кәркүклү фолклоршүнас алим Шакир Сабирин чыхышлары вә јазылары да бә'зи мәсәләләрин ајдынлашдырылмасына көмәк едир. Онун М. Ф. Ахундов адына Опера вә Балет Театрындакы чыхышы (23 нојабр 1978) бөјүк мараг доғурур:

«Һөрмәтли бөјүкләр вә әзиз гардашларым!

Мән Вагифин доғум тојуна гарышмаг үчүн Ирагдан кәлмишәм. Азәрбајчан сәмасына кирәр-кирмәз, тәјјарә һәлә булудларда икән, биз илә торпаг арасында көрүмә бир манеә вардыса да аб-һава, көзәл сәма бизә чох шејләр ифадә етмәкдә иди. Тәјјарәдә чалышанларын үзләри күлүрдү. Шәкәрләр пајланды (тәјјарә енәркән сәрнишинләрә верилән конфетә ишарә едилир—*Г. П.*). Буну тој, шәнлик, дүјүнә кирмәмизә аз галды ишарәти сандым. Торпаға ајаг басдыг. Көрүнүш вә топланыш, јер, дивар, сәма бизә там ајры. Бунлар биздәкинә бәнзәмир.

Лакин үзләр мәнә гәриб дејил. Елә бил онлары һәр күн Кәркүкдә вә әтраф јерләрдә көрмүшәм. Бу үзләр мәнә танышды. Бу ган гардашларымын үзләри иди.

Јүзләрчә илләр бир-биримиздән ајры дүшдүјүмүз гардашларымызын үзләри. Говушдуг. Үрәкләр бир-биринә чошду. Көз јашлары чағлады. Бу һүзн, сыхынты ағламағы дејил, севинч, һәсрәтдәнди.

Әзиз гардашларым, инди көз јашларыны силиб дә бирликдә данышалым, гонушалым, дәрдләшәлим. Сизләри ији сәадәт вә рифаһда булудм. Көзәл, бәнзәри јох, Бакы шәһрини дүјүнә һазыр бир кәлинә бәнзәтдим.

Тојуна, дүјүнүнә һазыр олдуғумуз Вагиф бу торпагда дүнјаја көз ачды.

Вагифин дили, сөзү, сәси, үзү биз кәркүклүләрин гәлбиндәдир. Онун ганыны һәр вахт дамарларымызда дујмагдајыг.

Милләт бөјүкләрини, бөјүкләр дә милләтини јашадыр. Бөјүкләр дарлыға, унудулмаға, силиниб кетмәјә үз чевирирләрсә, онун милләти, өвладлары, нәвәләри әлиндән тутуб дурдурачаг, танıдачаг, ону лајиг јүксәкликләрә галдырачагдыр.

Милләт дәхи сыхынтылара, фәлакәтләрә уғрарса, онун әлини тутан, јол көстәрән, горујан онун өз өвладлары, өз нәвәләри, өз бөјүкләри олачагдыр. Затән биз бабаларымыздан вә тарихдән анламыш вә өјрәнмишик.

Молла Пәнаһ Вагиф үчүн бу тој, бу шәнлик, бу дүјүн шајантәгдир бир ишдир. Бу көзәл ишинизи үрәкдән алгышлајырам.

Әзиз гардашларым, сизин әдәбијјатынызы өз әдәбијјатымыз дејә севмишик. Биз Низамини, Нәсимини, Фүзулини, Вагифи, Сабири, Сәмәд Вурғуну, Рәсул Рзајы, Б. Ваһабзадәји, Әлиаға Ваһиди, Ашыг Әләскәр вә башгаларыны јахшы танырых.

Биз гәзат вә журналларымызда бу шаирләрдән јазмышыг. Сиз дә биздән аз јазмамышсыныз. Һәмид Араслы, Рәсул Рза, Аббас Заманов, Гәзәнфәр Пашајев сизи бизә вә бизи сизә танытмышларды. Онлара миннәтдарыг. Арзум бу чалышмаларын артмасы, чохалмасы, арада әдәби бир көрпү јарадылмасыдыр.

Мән Ирага дөнүшүмдә көрдүкләрими, ешитдикләрими, Вагифин тој вә дүјүнүнү бол-бол данышачағам. Гәзетләримиздә јазачағам. Сөзүмә сон верәркән сизи вә Бакыјы вәсф вә тәбрик етмәк үчүн сөз тапмагда, нә чешид сөз гулланмагда ачиз олдуғуму билдирирәм. Чох шадам ки, сизи, Вагифин нәвәләрини, тарихин чешидли сәбәбләриндән ајры дүшмүш ган гардашларымы көрдүм. Биринчи вә сон сөзүм будур:

— Јашасын Низамиләр, Фүзулиләр, Вагифләр, Сәмәдләр јетирән уча милләт!

Ираг түркманларынын, кәркүклүләрин, әкиз гардашларымызын саламларыны сизә сонмаг, сон сөз оларак демәкдәјәм».

Бакы, 23 нојабр 1968-чи ил.

Шакир Сабир.

Бакы. 25 нојабр 1968-чи ил.

«Гардашымыз Гәзәнфәр Пашајев үч илә гәдәр узун бир заман Ирагда галыб Ираг түркманларынын јашадыглары шәһәр вә гәсәбәләри кәзәрәк халг илә јахындан тәмас едирди. Јазмагда олдуғу әсәр үчүн лүзумлу билки топлајыр вә әлагәдар кимсәләр тәрәфиндән јардым көрүрдү. Она јардым едәнләрдән бири дә мән идим. 1968-чи ил нојабрын 19—25-и арасы Бакыда Вагифин 250 иллик доғум шәнликләриндә һазыр оларкән Гәзәнфәр гардашымызын «Азәрбајчан дилинин Кәркүк диалектинин фонетикасы» адлы әсәрини битирдикини көрдүм. Икирми беш илдән бәри Ираг түркманларынын тарихи, фолклору, дили үзәриндә чалышараг китаблар јаздығыма кувәнәрәк гардашымызын һазырладығы әсәрлә танyш олдум. Әсәрин илк тарих гисминдә (киришиндә—*Г. П.*) көрдүкүм јанлышлыгларын дүзәлмәсини анлатдым. Гәзәнфәр Пашајев әсәрдә јапдығы дүзәлтмәдән сонра ону бир даһа мәнә охуду. Бәкәндим.

Һөрмәтлә демәк истәрдим ки, дил бахымындан чох доғру олан, Кәркүк диалектини әһатә едән бу әсәрин тарих гисми дә биздәки вә тарих китабларындакы билкијә мүвафигдир. Әкәр мүмкүн исә вә лүзум көрүлүрсә, әсәр мүдафиә олунаркән алим гардашларымдан бу сөзләримин нәзәр-е'тибара алынмасы рича олунур».

Шакир Сабир Забит

АДӘТИМ МӘНИМ, ҺӘЈАТЫМ МӘНИМ

Вәтәнинә, халгына дост мүнасибәти бәсләнән әҹнәби өлкәдә чох вахт јад олдуғуну унудур, халгын севинҹинә севинир, кәдәринә кәдәрләнирсән. Ирагда олдуғум нечә ил әрзиндә бу гәдим мәдәнијјәт мәркәзинә, онун әһалисинә достлуг һиссләри илә јашадым. Хејирләриндә, шәрләриндә олдум. Тој-дүјүнләриндә, бајрамларында да иштирак етдим. Адәт-ән'әнәләри илә јахындан таныш олдум. Ираглыларын адәт-ән'әнәләри рәнкарәнкдир. Онларын арасында халгын истәк, арзу вә тәләбләринә ҹаваб верә билмәјәнләринин дә, дүнән ҹәмијјәтин инкишафына тәкан вердији һалда, бу күн она артыг јүк оланларынын да шаһиди олдум. Онларын арасында тәбәссүм доғураны да, кәдәр кәтирәни дә чохдур. Онларын аҹысы вар, ширини вар. Јахшысы вар, јаманы вар...

Ираглыларын севкиләри, мәһәббәтләри, һиддәтләри, нифрәтләри кими, гонагпәрвәрликләри дә нәһајәтсиздир. Бир-биринә гонаг кетмәк көзәл ән'әнәјә чеврилмишдир. Һеч бир мүнасибәт олмадан белә, хәбәрсиз-әтәрсиз бир-биринин евинә кедирләр. Ев саһиби белә кәлишә чох севинир. Әкәр евин кишиси евдә јохдурса, гонаг евә кирмәз. Онларда гонаг гәбул едиб, гонаг јола салмагдан шәрәфли бир шеј јохдур. Ираглылар бунунла фәхр едирләр.

Бөјүк Шекспирин вахтында, 1605-ҹи илдә Авропа өлкәләрини кәзәндән сонра: «Гәми, гүссәни, кәдәри унутмаг үчүн италјанлар јатырлар, франсызлар маһны охујурлар, алманлар ички ичирләр, инкилисләр театра кедирләр»—дејән инкилис сәјјаһы Шәргә—Месопотамијаја кәлсәјди, онларын гонагпәрвәрлијинә гибтә илә јазарды ки, бу өлкәдә гәми, гүссәни, кәдәри унутмаг үчүн бир-биринә гонаг кедир, дејир, күлүр, шадланырлар.

Ираглыларын гонагпәрвәрлији бә'зән әҹнәбиләри мат

гојур. Танымадығын бир адам сәнә салам верир, јүз илин танышы кими сәнинлә сөһбәт едир, дәрдиндән-сәриндән данышыр. Сәнә спиртсиз ичкиләр—чај, гәһвә, һамуз, кока-кола, пепси-кола, шааби тәклиф едир. Ичмәсән инҹиҹир, өзүнү тәһгир олунмуш һесаб едир. «Демәк мәни сајмырлар»,—дејир. Гәрибәдир ки, бүтүн әрәб өлкәләриндә олдуғу кими, Ирагда да гонагпәрвәрлик мәсәләсиндә әрәбләрин гәлбиндә авропалылара гаршы бир нискил галыр. Доғрудур, онлар авропалынын гајда-гануна даһа чох риајәт етмәсини үстүн ҹәһәт кими гејд едирләр. Авропалынын чатышмајан ҹәһәти исә шәргилиләрә көрә одур ки, авропалы јалныз өз мадди кәлири барәдә дүшүнүр.

Мараглыдыр ки, Ирагда нә сүдлә, нә дә лимонла чај ичирләр. Лакин лимон бурада чох ишләнир. Јемәји чох вахт лимонла јејирләр. Бундан әлавә көј лимонлары әл арабаларына, гутулара долдуруб күчәләрдә сатырлар. Өзләринин бычағы вә дузу да олур. Адамлар лимону кәсир, үстүнә дуз төкүб ләззәтлә јејирләр.

Лимон мөвсүмү олмајанда лимон ширәси сатылыр. Јемәк вахты ондан истифадә едирләр. Бунун бөјүк хејри вар. Чүнки јај вахты көлкәдә 42—48 дәрәҹә исти олан бир јердә бәдәндәки бүтүн витаминләр, дузлар тәрлә чыхыр. Елә буна көрәдир ки, орада бүтүн ширнијјат да дузлу олур. Печенје, конфет вә с. Бурада һәтта гатығын да үстүнә дуз төкүб јејирләр.

Кәнд јерләриндә кишиләр башларына шал бағлајырлар. Ағ, гара золаглы шал «шмаг» адланыр. Ағ рәнкдә олан шала «готра» дејирләр. Гышда күләк вә тоз-торпагдан, јајда исә адамын үз-көзүнү гарсыдан исти «сәмум» күләкләриндән горунмаг үчүн бу чох раһатдыр. Бундан башга кишиләр «дишдашә» адланан ағ дон да кејирләр. Дишдашә чох мүнасибдир, јајда ағчаганад вә милчәкдән адамы хилас едир. Бурада милчәк дә елә бил гәрибәдир: сән говурсан, учуб кәлир, јенә дә әввәлки јерә гонур. Јәгин буна көрәдир ки, халг арасында «Бағдад милчәји кими тутдуғу јери бурахмыр»—дејирләр. Кәнд јерләриндә варлы адамлар «дишдашә»ни баһалы пенчәк, Кәнд парчасындан тикдирирләр. Ашағыдан—гычларын чөл тәрәфиндән икитәрәфли кәсик олур ки, јејәндә мане олмасын. Бу донун үстүндән пенчәк кејирләр. Ирагда бу кејим әрәбләр арасында кениш јајылмышдыр.

Кәнд јерләриндә отурмуш адама салам верәндә саламыны ајаға галхараг алыр.

Јолда кәнар адамдан папирос истәмәк онларда һәгарәт иш сајылыр.

Кәнд јерләриндә ојнајаркән хәнчәр чыхарыр, бир-биринин хәнчәринә вура-вура атылыб-дүшүрләр.

Истәр бөјүк олсун, истәр кичик—јолла тәк кедәндә өз-өзләринә зүмзүмә едир, бә'зән дә учадан муғамат охујурлар. Бир дә көрүрсән ки, дәриндән көкс өтүрүб: «Аллаһ, сән өзүн көмәк ет!»—дејирләр.

Кәнд јерләриндә шакирдләр дәрсә ајаг үстә, јол боју кәзә-кәзә һазырлашырлар. Сонралар тәләбәлик дөврүндә дә бу тә'сир галыр. Бу адәт јәгин вахтилә евләрдә мүнасиб шәраитин олмамасы илә бағлы јараныб.

Биздә ишләнән «Ајағыны исти сахла, башыны сәрин» мәсәли елә бил онларда тәрсинәдир. Гышда башы, үзкөзү шалла мөһкәм бағлы, ајағы исә јалын «фәллаһ»—кәндли вә ја чобана раст кәлмәк олур.

Сәһрада шејхләр бир јердән башга јерә көчәндә габагда кедән дәвәнин үстүнә парылдајан парча атдырырлар ки, гаршыдан кәлән билсин ки, көчдә гадын вар, аралы кетсин. Јери кәлмишкән дејәк ки, кәнд јерләриндә гадынлар гәрибә бәзәк-дүзәк шејләри кәздирирләр. Онлар мүхтәлиф чүр олур. Гызылдан дүзәлдилиб бурнун учуна тахылан «әранә» дејирләр. Бурнун јанына тахылан гызыл бәзәјә «хәззамә» вә ја «вүәрдә мал хәшм»—«бурун күлү» дејирләр. Топугларына гызыл, һалга тахырлар. Буна «һәчил» дејирләр. Чадар-чадар олмуш јалын ајағында һалга, архасында шәлә вә ја башында ағыр јүк олан гадынлара 60-чы илләрдә кәнд јерләриндә тез-тез раст кәлмәк оларды.

Ирагда гијмәтли дашлардан ән севимлиси фүрузәдир. Чүнки бурада, еләчә дә бир чох Шәрг өлкәләриндә фүрузә хошбәхтлик вә әмин-аманлыг рәмзи һесаб едилир.

Ирагда кәнд гадынлары лә'л-чаваһиратдан дүзәлдилмиш зинәти севмирләр. Онларда белә бир инам вардыр ки, лә'л балығын көз јашындан јараныб. Ән чох јајылмыш гадын зинәти «тәрчијә»—сырға, «әшг бәнд»—биләрзик, «әл-әфса»—јахаја тахылан гызыл бәзәк, «сингистара»—бојунбағы, «машаллаһ»—гызларын јахасына тахылан гызыл бәзәк, «маазыт» вә ја «мүнтәшә» адланан голбәнд вә «һаббасијјат» вә ја «мәһбәс» адланан үзүкләрдир.

Идарәләрдә бә'зән бир отагда бир нечә нәфәр отурур. Һәр ишчинин столунун үстүндә хүсуси лөвһәдә онун ады

вә фамилијасы јазылыр. Кәнар адам отаға кирәндә она лазым олан адамын столуна јахынлашыр. Башгаларыны ишдән ајырмыр, ад вә фамилијасы илә һәмин ишчијә мүрачиәт едир.

Ирагда бир гајда олараг идарәләрә, мүәссисәләрә даһа јүксәк вәзифәли шәхсләр кәләндә мүәссисә рәһбәрләри ади палтарларыны кејирләр. Чох вахт бојунбағы да бағламырлар. Үмумијјәтлә, Ирагда садә кејинирләр. Чох баһалы палтар кејмәјә чан атмырлар.

Һара кетсән—идарә, назирлик вә с.—һөрмәт әламәти олараг:

— Нә ичәчәксиниз?—дејә сорушурлар.

Чај, гәһвә, ја да һамуздан биринин адыны чәкирсән. Адәтән сорушан адам өзүнә дә бир ички сифариш верир. Шәрт дејил сән ичәндән олсун; шәрт одур ки, гонаға һөрмәт үчүн өзү дә бир шеј ичир.

Ирагда бир ил әрзиндә хәстәләнән шәхсә јалныз сәккиз күнүн әмәк һаггы бүтөв верилир. Сонра исә хәстәлик кағызына әсасән хәстәни өз һесабына мә'зунијјәтдә һесаб едирләр. Јәгин буна көрәдир ки, һамы сағламлығына фикир верир. Әмәк һаггына даир бу чүр ганун хәстәлијә вәрдиш етмиш адамларын «мүаличәси үчүн» јахшы әлач кими дә диггәти чәлб едир.

Идарә рәһбәрләри сүрүчүнүн јанында јох, һәмишә архада отурурлар.

Ирагда мүәјјән сәнәди имзалајаркән һәрә өз тутдуғу вәзифәдән асылы олараг мүрәккәб сечир. Өлкәнин президенти түнд мави мүрәккәблә гол чәкир. Президентдән башга һеч ким бу рәнкдә мүрәккәблә гол чәкә билмәз. Назирләр гырмызы мүрәккәб вә ја гәләмлә, назир мүавинләри вә бөјүк мүәссисә рәһбәрләри исә мави рәнк мүрәккәблә имза едирләр. Бир гајда олараг һансы сәнәдин үстүндә гырмызы гәләмлә «тә'чилидир» јазылса о сәнәдә, доғрудан да, тә'чили гол чәкилир. Идарә рәһбәрләри дәфтәрханадан говлуғу алан кими белә сәнәдләри сечиб нөвбәсиз јола салырлар.

Дөвләт идарәләрини бүтүн јазы ләвазиматы илә тә'мин едирләр, јалныз мүрәккәбдән башга.

Ирагда силаһ кәздирмәк, евдә түфәнк, тапанча сахламаг олар, лакин јазы макинасы јох. Дөвләт гадаған едиб. Зарафатла дејирләр ки, јазы макинасы «силаһларын» ән тәһлүкәлисидир.

Әрәб өлкәләринә, о чүмләдән дә Ираг республика-

сына дүнјанын һәр јериндән һәр чүр гәзет вә журналлар кәлир.

О јердә ки һәмин өлкәјә вә онун достларына тохунаҹаг шеј олур, о сәһифәјә дамға вурурлар. Дамғада јазылыр: «Дүшмәнини таны!».

О јазыларда ки бир һәгигәт вардыр, ону јерли гәзетләрдә дә чап етдирирләр. Белә јазылар мараг доғурур. Мәс: Бејнәлхалг сығорта ширкәти узун илләрин тәдгигатындан сонра белә гәнаәтә кәлмишдир ки, ән горхулу иш вә вәзифә гәвваслыг, сиркдә акробат олмаг, мотосикл јарышларында иштирак етмәк, шахтада ишләмәк, АБШ президенти олмагдыр. АБШ президенти олмаг даһа горхулу һесаб олунур. Чүнки АБШ президенти ја өзү чәмааты өлүмә апарыр, ја да онун өзүнү өлдүрүрләр.

Ирагда јахшы бир адәт дә вардыр. Шәкил чәкдирәндә архасына нөмрә вururлар. Бу нөмрә шәклин студијада сахланылан негативинин нөмрәсидир. Үч ил әрзиндә нә вахт истәсән илк дәфә вердијин пулун онда бири гәдәр һагг вермәклә алты шәкил сифариш едә биләрсән.

Һәр мағаза саһибинин даими мүштәриләри олур. Малы башгаларына нисбәтән она учуз сатырлар. Мағазаја азтапылан мал кәләндә өз мүштәриләрини тә'мин етмәмиш башгаларына сатмырлар.

Мүсәлманлар ички мағазаларында ишләјә билмәзләр. Бурада јалныз гејри-мүсәлманлар ишләјирләр.

Демәк олар ки, бүтүн мағазаларын ичиндә вә ја гапынын ағзында тәрәзи гојурлар. 5 филс атыб чәкини өјрәнә биләрсән. Әкәр талејини дә билмәк истәјирсәнсә, кәрәк 10 филс атасан. О дәгигә үстүндә сәнин талејин һаггында «јағлы чүмләләр» јазылан кағыз чыхыр.

Ирагда дөвләтин мүәјјән етдији мигдардан артыг телефон зәнки үчүн пул вермәлисән. Она көрә дә бүтүн јерләрдә телефон апаратынын јанында гуту гојулуб; зәнк еләмәк истәјирсәнсә—бујур. Лакин әввәлчә гутуја он филс ат.

Играглылар өз араларында чох нәзакәтлә данышыр, лакин сөзләри чәп дүшәндә бир-бирини ашағыдакы сөзләрлә һәдәләјирләр: Сәни ики парчаларам; Јерә вуруб партладарам; Башыны јарарам; Көзүнү чыхардарам; Вурарам, јерә јыхылыб јуварланарсан; Башыны кәсәрәм; Дилини кәсәрәм; Сәни доғрам-доғрам едәрәм; Ајағыны сындырарам; Голуну гырарам; Белини гырарам; Сәни јашыг үзүнә һәсрәт гојарам вә с.

Бүтүн Шәрг аләминнә мәхсус олан данышанда әл-гол атмаг, башыны ојнатмаг, мимикалардан истифадә етмәк играглылар арасында да кениш јајылмышдыр. Америка алими Мајкл Агли тәдгигат апарараг бу гәнаәтә кәлмишдир ки, инкилисләр вә финләр данышаркән һәрәкәтләрдән вә мимикалардан, демәк олар ки, истифадә етмирләр. Лакин бир саат әрзиндә италијалы—80, франсыз—120, мексикалы исә 180 һәрәкәтә јол верир.

Тәдгигатчы, әрәбләр үзәриндә мүшаһидә апарсајды, һеч шүбһәсиз ки, бу чәһәтдән онларын өн јерләрдән бирини тутдуғуну гејд едәрди. Доғрудан да, әрәбләр данышыг заманы һәрәкәт вә мимикалардан нәһајәтсиз истифадә едирләр.

Бурада бә'зән үзүнү гәрибә шәкилдә тараш етдирәнләрә дә раст кәлинир. Јанагларын ашағысы вә јухарысы гырхылыр, орта галыр. Саггалын да чәнәнин ашағысында олан һиссәсини гырхырлар. Чәнәдән додаға гәдәр бир хәтт гојулур, дөрд јаны гырхылыр.

Адәтән әрәбләр орта јашы кечәндән сонра чох көк олурлар. Буна сәбәб әсасән иглим шәраитидир. Әкәр башга өлкәләрдә ахшамлар аз јејирләрсә, әрәб өлкәләриндә әксинә, ахшамлар чох јемәли олурлар. Мај ајындан нојабр ајына гәдәр һәрарәт 40 дәрәчәдән артыг олан заман күндүзләр јемәк чәтин олур. Она көрә дә онлар күндүз аз, ахшамлар саат сәккиздән сонра исә дојунча јејирләр. Јемәкләринин әсасыны исә әт јемәкләри тәшкил едир. Мараглыдыр ки, тәзә-тәр турпун зоғуну вә кичик јарпагларыны јејир вә онун сағламлыг үчүн әһәмијјәтли олдуғуну көстәрирләр.

Ирагда һәрби хидмәт әввәлләр мәчбури дејилди. «Бәдәл»—«әвәз» вермәклә, јә'ни дөвләтә мүәјјән мигдарда пул вермәклә һәрби хидмәтдән јајынырдылар. Сонралар бу ләғв олунду. Иран—Ираг мүһарибәси башланана гәдәр һәр гырх беш күн хидмәтә көрә әскәрә ичазә верилирди ки, једди күн евләринә кетсин. Әкәр әскәр јахында гуллуг едирдисә чүмә ахшамы хидмәтдән сонра евә кедир, чүмә күнү евдә галыр, шәнбә күнү исә һәрби хидмәтә гајыдырды.

Ингилаба гәдәр (1958) варлы адамын бир һадисә нәтичәсиндә һәбсханаја дүшәркән пул вериб башгасыны өз јеринә гојмасына тәсадүф едилирди. Һәмин адамын аиләсинә мүәјјән мигдар пул верилир, о исә илләрлә һәбсханада отурармыш.

Ирагда гара рәнкли ајаггабы кејмәји чох севирләр. Одур ки, чох тоз-торпаг олдуғундан ајаггабыны тез-тез тәмизләмәк лазым кәлир. Ајаггабы тәмизләјәнләрин үзүнә бүтүн гапылар ачыгдыр. Һәтта назирликләрә, банклара, ширкәтләрә кириб мәс'ул ишчиләрин ајаггабыларыны тәмизләјирләр. Күчәләрдә исә чәркә илә дүзүлүб мүштәри көзләјирләр. Ајаггабыны тәмизләмә гијмәти чох учуздур.

Ираглылар күчә гапысына ја зәнк асырлар, ја да һалга вә кичик чәкич. Онунла гапыны дөјүрсән, ешидиб о үздән: «Ким лазымдыр?»—дејә сорушурлар.

Ики нәфәр сөһбәт едәндә башгасы, һеч она дәхли олмаса да, сөһбәтә гарышыр. Сөһбәт едәркән, телефонда данышаркән вә с. «бәли», «бәли», «бәли» дејәрәк сөһбәтә диггәтлә гулаг асдығыны көстәрмәлисән. Бу бир адәтдир.

Инкилтәрәдә тәсадүфи адамла һава һаггында, ләјагәтли адамла сијасәтдән данышдыглары кими, Ирагда тәсадүфи адамла диндән, ләјагәтли адамла дүнјанын кедишиндән, вар-дөвләтдән данышырлар.

Бир шеј һаггында, нәјисә јеринә јетирмәк һаггында фикирләри гәти оланда дејирләр: «Мән Һәсән едәчәјәм буну!» «Мән Чабир данышачағам онунла!»

Кичик гәсәбә вә шәһәрләрдә јерли адамлар һәтта јај вахты белә јолун ортасы илә кедирләр. Илк вахтлар тәәччүбләнирдик. Сонралар биз дә гыш ајларында онлар кими етмәли олурдуг. Чүнки евләрин мәтбәхләриндән вә һамамдан чыхан су күчә боју архада јығылыр вә палчыг-чиркаб олур. Одур ки, адамлар күчәнин ортасы илә кедирләр. Адәт етдикләринә көрәдир ки, бә'зән башга фәсилләрдә дә јолун ортасы илә кедирләр.

Һәр һансы сәбәбдән бир әширәтдә адамын өлүмүнә сәбәб кәс о бири әширәтә пәнаһ апарса, дөвләт нүмајәндәси кәлиб апарынча һәмин әширәт ону әлә вермәз. О бири әширәт зор ишләтсә ган дүшәр.

Әрәбләр арасында белә бир адәт дә вар: әкәр бириндә көзәл бир шеј көрүб сидг-гәлб илә ону тә'рифләсән мүтләг дејәчәк: «Бујур, сәнә вердим. Гурбанды сәнә». Бә'зиси исә сәни мәчбур едәчәк ки, онун «һәдијјәсини» гәбул едәсән. Бу инди эн чох кәнд јерләриндә галыр. Шәһәр јериндә һәр чүр «бичлији» билирләр.

Бир дәфә Бағдад университетини битирмиш достум Һәмид Абдулланын әлиндә, доғрудан да, көзәл бир бычаг көрдүм. О бири әрәб мүтәхәссисләринә зарафатла дедим ки, тә'рифләјиб, әлиндән алачағам. Бизә јахынлашанда дедим: «Һәмид, сәнин нә көзәл зөвгүн вар, нә ә'ла бычагдыр». Чох тә'рифләдим. Бир шеј чыхмады. Һәмид өзүндән разы һалда деди: «Бәс нә билмишдин, гардашын пис шеј алар?!».

Өлкәнин һәр јериндә белә бир адәт дәрин көк салыб: мәчлисә кәлиб әјләшән шәхслә һамы нөвбә илә саламлашыр—«әлла бил-хеер» (һәр вахтын хејир олсун). Һәмин адам исә отурдуғу јердән бир аз галхыб һамыја бир-бир «әлла бил-хеер» чавабыны верир. Сәһәр вахты «Сабаһ әлла бил-хеер», ахшам вахты исә «Месаһ әлла бил хеер» дејирләр. Бу адәт илк вахтлар мәнә күрчүләрин ејни сағлыг әтрафында бир-бир чыхыш етмәләрини хатырладыр вә тәбәссүмүмә сәбәб олурду.

Ирагда кишијә «Абу филанкәс»—«филанкәс атасы», гадына «Умм филанкәс»—«филанкәс анасы» дејә мүрачиәт едирләр. Әкәр гадын вә ја кишинин бир нечә оғлу варса, ону бөјүк оғлунун адыјла чағырырлар. Әкәр бир нечә гызы вә һәтта бешикдә олан бирчә оғлу олса белә, јенә оғлунун адыјла чағырырлар. Мән һәмишә оғлан вә гыз өвлады барәдә мүбаһисә едәндә, американыларын «Оғлан оғлундур—евләнәнә гәдәр, гыз гызындыр—өмрүнүн ахырына гәдәр» аталар сөзүнү мисал чәкәндә күлүмсәјир, чијинләрини чәкир, «Әтимизә-ганымыза ишләмиш адәтдән нечә әл чәкәк»—дејирдиләр.

«Абу» сөзү Ираг диалектиндә чохмә'налы сөзләрдәндир. Тарихән Мәһәммәд-Абу Часим, Әли-Абу Һүсејн, Әһмәд-Абу Шаһаб, Әбид-Абу Самир, Талиб-Абу Муштаг, Хәләф-Абу Зејдән, Һәмид-Абу Мәчид, Чавад-Абу Казым, Маһмуд-Абу Шакир, Абдулла-Абу Нәчим, Фазил-Абу Аббас, Салеһ-Абу Меһти вә с. гәбул олунмушдур. Тәртәр-Фәрат каналы тикинтисинин баш директору Мәһәммәд Һәбуби һәлә евләнмәдијиндән һамы она «Абу Часим» дејә мүрачиәт едирди. Евләнәндән сонра онун оғлу олду. Адыны Саад гојду. Ондан сонра һамы она хитаб едәндә «Абу Саад» дејирди. Мәһәммәд Һәбуби оғлунун адыны Часим дә гоја биләрди. Лакин бу шәрт дејил.

«Абу» сөзү «саһиб» мә'насында да ишләнир. Мәс.: абул сәјјарә—машын саһиби; абул мәхзин—мағаза саһиби; абул бет—ев саһиби; абул чигаир—сигарет саһиби, сигарет сатан; абул ләһәм—әт сатан; абул баарид—сәринләдичи ичкиләр сатан. Бу сөзә ајама вә ләгәбләрдә дә чох тәсадүф едилир.

Ајамалардакы «абу» сөзү дә «саһиб» мә'насында ишләнир. Мәс.: Абу әзан—палазгулаг (адам), Абу рас—тохмагбаш (адам), Абу таһиб—гарынгулу (адам) вә с.

Ирага јолунуз дүшсә күчәдә полис нәфәринә «Салам, абу Исмаил!» дејилдијини ешитсәниз зәнн етмәјин ки, доғрудан да, онун оғлунун ады Исмајылдыр. Орада полис нәфәринә адәтән «Абу Исмаил», әскәрә исә «Абу Хәлил» дејирләр.

Ирагда кинотеатрларда партер учуз олур вә орада адәтән касыблар отурурлар. Харичиләрин, јерли зијалыларын вә варлыларын орада отурмасы һәгарәт сајылыр. Онлар амфитеатрда вә ја ложада отурурлар. Филм арада ики дәфә кәсилир вә 10—15 дәгигәлик фасилә олур. Бу вахт фоједә сәринләдичи ичкиләр, дондурма, ширнијјат, фындыг, пүстә, бадам, гоз вә башга чәрәзләр алмаг олур.

Филмин әввәлиндә јахын кәләчәкдә көстәриләчәк лентләрдән парчалар верирләр. Бу, јарым саат вахт апарыр. Сигарет, мүхтәлиф ичкиләр, јемәкләр, кејимкечим вә с. һаггында чохлу рекламлар да верирләр.

Филмләри адәтән һәфтәдә бир дәфә, тамашачы аз оланда исә үч күндән сонра дәјиширләр. Филмләр күндә дөрд дәфә нүмајиш етдирилир. Әввәлләр әсасән ишкәнчә, ковбој вә с. филмләри көстәрирдиләр. Кинотеатрларын габағында филмләр һаггында мә'лумат вә онун сүжетини әкс етдирән шәкилләр вурулур. Бә'зән чылпаг гадын вә ја киши шәкилләринә дә раст кәлинир. Анчаг филмдә бу јерләр үмумијјәтлә олмурду. Бир дәфә «Ерика» адлы чох ачыг-сачыг парнографик филм көстәрирдиләр. Филм бөјүк сәс-күјә, һаглы наразылыға сәбәб олду. Гәзетләрдә тәнгиди јазылар вердиләр. Радио вә телевизија илә зијалылар чыхыш етдиләр. Дөвләтин гәрары илә белә филмләрин көстәрилмәсинин гаршысы, демәк олар ки, алынды.

Әввәлләр динпәрәст адамлар киноја кетмәздиләр—күнаһ сајылырды. Лакин сонралар бә'зи филмләр, о чүмләдән дә совет филмләри «Аршын мал алан», «О олмасын, бу олсун» (онлар бу филмә «Зәвач Күлназ»,—«Күлназын әрә кетмәси» дејирләр), «Әскәр атасы», «Һамлет» көстәриләркән бир чох диндар киши вә чадралы гадынлар да киноја кәлирдиләр.

Бир чох Шәрг халгларында олдуғу кими, Ирагда да бирдән-бирә иш барәдә сөһбәтә башламаг гәбул олунмаз.

ыб. Кәрәк һал-әһвал тутасан, о јандан-бу јандан данышасан, бир-ики кәлмә үрәјәјатан сөз дејәсән, сонра мәтләбә кечәсән. Бу әсас шәртдир. Дикәр мүһүм шәртләрдән бири дә будур ки, ашағы вәзифәли шәхсин һәлл едә биләчәји бир иш үчүн јухары вәзифәлинин јанына кетмәјәсән. Белә оланда бә'зән дүзәләси иш дә дүзәлмир. Ашағы вәзифәли шәхс инчијир, хәтринә дәјир. Јәгин ки, бәрк истиләрдәндир—әрәбләр чох *«дәјмәдүшәр»* олур, асанлыгла инчијә билирләр. Күн әрзиндә доггуз дәфә көрүб саламлашдығын, «шлјонок?—нечәсән?, бәәд шлјонок?—сонра нечәсән?»—дедијин адамла кәрәк онунчу дәфә көрүшәндә дә саламлаша, һал-әһвал тутасан. Јохса дүшүнә биләр ки, көрәсән нә олуб ки, филанкәс мәнимлә саламлашмады.

Ишин кедиши, мүвәффәгијјәти бә'зән белә хырда мүнасибәтләрдән, гәбул олунмуш адәт-ән'әнәјә һөрмәтдән асылы олурду. Мәнә елә кәлир ки, бу мәсәләләрдә ихтисасча мүәллим олан тәрчүмәчиләр—мүәллимлик сәнәти онлара сәбирли, дөзүмлү вә тәмкинли олмаг кими кејфијјәтләр ашыладығындан—үстүнлүк газанырдылар.

Тәртәр—Фәрат каналы тикинтисиндә иштирак едән совет мүтәхәссисләри машын сүрмәк үчүн Ирагын сүрүчүлүк вәсигәсини алмалы идиләр. Белорусијалы тәрчүмәчимиз Виктор Волошенкону мүтәхәссисләрә гошуб сағламлыг кағызы алмаг үчүн Рамадијә көндәрдик. Ону дејим ки, харичиләрә һөрмәт әламәти олараг онлары Ирагда идарәләрә нөвбәсиз бурахырлар. Лакин мүәссисә рәһбәринин јанында адам оланда кәрәк ичәри кирмәјәсән, көзләјәсән. Тәрчүмәчимиз бу ади етиканы көзләмәмиш, бирбаша ичәри кирмиш, «сағламлыг кағызы верән һәким үч күндән сонра кәләчәк» чавабыны алмышды.

Сәһәриси күн баш һәкимин мүавининин јанына кетдик. Онун чаван бир адам олмасы мәни, доғрудан да, тәәччүбләндирди, севиндирди. Һәким буну һисс етди. Ону үрәкдән тәбрик етдик. Мә'лум олду ки, һәлә субајдыр. Хаһиш етдим ки, биз вәтәнә дөнәнә гәдәр евләнсә мүтләг бизи дә тоја дә'вәт етсин. Зарафатла дедим ки, гохмасын, јејиб-ичиб гачан дејилик. Онларда тојларда сијаһы тутмаг адәти биздә дә олуб.—Тез евлән,—дедим.—Бу дәјишикликләри ки мән Ирагда көрүрәм, бу адәт тезликлә арадан чыхачаг.—Һамы күлдү.

Сонра сәһијјәнин он ил әввәлки вәзијјәти, индики бөјүк ирәлиләјишиндән сөһбәт ачдыг. Тәртәр—Фәрат

каналы тикинтисиндән, онун чәкилиши баша чатдыгдан сонра халгын күзәранынын даһа да јахшылашмасына көмәк олачағындан данышдыг. Елә бурадача каналда ишләјән мүтәхәссисләрә сүрүчүлүк вәсигәси алмаг үчүн сағламлыг кағызы лазым олдуғуну билдирдик. Кәнч һаким көстәриш верди ки, мәктубда адлары көстәриләнләрә сағламлыг кағызы һазырлајыб, гол чәкмәк үчүн она кәтирсинләр.

Әввәлчә чај ичмишдик. Һаким бизи јенидән һамуза вә гәһвәјә гонаг етди. Мүтәхәссисләр мат галмышдылар. Кимсә өзүнү сахлаја билмәди:

—Бәс бизи муајинәдән кечирмәјәчәкләр?

Һаким күлә-күлә деди:

— Биз јахшы билирик ки, сағлам олмајан адамы Советләр харичә ишә көндәрмәзләр.

Бу кәнч һакимин ағлы, дәрракәси, мәдәнијјәти бизи валеһ етмишди.

Ираглыларын адәт-ән'әнәләринә әмәл етдикдә ишләмәк чох асан олурду. Тәртәр—Фәрат каналы тикинтисиндә техника үзрә Баш совет мүтәхәссисини мүавини, әрәб өлкәләриндә әввәлләр дә ишләмиш москвалы Владимир Фоменко бу чәһәтдән хүсусилә фәргләнирди. О—«Ромада оланда өзүнү ромалылар кими апар»—аталар сөзүнү елә бил сырға едиб гулағындан асмышды; әрәбләрин адәт-ән'әнәләринә там әмәл едирди. Әрәбләрин онун һансы хаһишинисә јеринә јетирмәдикләрини көрмәдим. Ону да дејим ки, һөрмәт гаршылыглы иди. Бир дәфә деди ки, сабаһ чүмә күнүдүр, ушаглары Бағдада екскурсијаја апармаг истәјирләр. Мүәссисәнин баш директорунун әмри илә чүмә күнү автобуслары гараждан бурахмырлар. Кедәк баш директорун мүавининдән сабаһа бир автобус алаг.

Чавад Әлваш бизи һәмишәки кими јахшы гаршылады. Армуду стәканда адама бир чај ичдик. Сонра Фоменко деди:

— Мәни тәбрик един, Баш Совет мүтәхәссиси мәнә јени вәзифә тапшырыб. Мәни мәктәбә һами тә'јин едиб...

— Тәбрик едирәм, тәбрик едирәм!

Фоменко елә-белә, куја сөзарасы дејир:

— Сабаһ ушаглары Бағдада апарыб музејләрдә онлара әрәб тарихи дәрси кечмәк истәјирләр. Автобус исә јохдур.

Күлүш сәсләри отағы башына көтүрүр.

— Бир һалда ки, сизә јени вәзифә һәвалә едибләр вә сиз бу ишә бизим тарихимизи кәнч нәслә өјрәтмәклә башлајырсыныз, автобус сизин гуллуғунузда һазырдыр.

Јенидән күлүшүрүк. Адәт үзрә сәмимијјәтлә бир-биримизин әлини сыхыб ајрылырыг.

Адәтә көрә јүксәк сәвијјәли нүмајәндә һеј'әти өлкәни тәрк етмәздән әввәл вида мәчлиси гурулур. Вида мәчлисини ән јахшы ресторанда—«варите» олан јердә тәшкил едирләр.

Јетмишинчи илләрдә ики ај су тәсәррүфаты, торпагшүнаслыг, балыгчылыг вә електрикләшмә үзрә Совет дөвләт нүмајәндә һеј'әтинин тәркибиндә ишләјәндән сонра бу јүксәк гәбулда иштирак етмәк мәнә дә гисмәт олду. Гејд едим ки, електрикләшмә үзрә данышыглары вахтилә Минкәчевир Су-Електрик Стансијасыны тикәнләрдән бири, инди ССРИ Баш Електрикләшдирмә Идарәси рәисинин биринчи мүавини Ислам Исламзадә апарырды. Гәбул ахшам саат 10-да башланды. Бизим үчүн столу сәһнәнин гаршысында ачмышдылар. Консертдә дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндән кәлмиш мүғәнни вә рәггасәләр иштирак едирдиләр. Консерт саат 12-дән сонра башланды. Ән мараглы нөмрәләрдән бири, һамынын интизарла көзләдији—әрәбләрин мәшһур «Көбәкатды» рәгси иди. Дејирдиләр ки, һәмин кечә дүнјанын бу рәгс үзрә ән көзәл ифачысы—Мисир рәггасәси чыхыш едәчәк. Рәггасә сәһнәдә көрүнән кими сүрәкли алгышлар гопду. О, чох көзәл ојнајырды. Бирдән бизим стола јахынлашды. Јенидән сүрәкли алгышлар гопду. Сән демә адәтә көрә рәггасә мәһарәтини гонагларын—нүмајәндә һеј'әтинин столунун үстүндә дә көстәрмәли имиш. Өмрүмдә белә шеј көрмәмишдим. О, столун үстүндә дә мәһарәтлә рәгс едирди. Нә бир бошгаб, нә бир пијалә сындырды. Онун ојуну һәрарәтлә гаршыланды. Ону да дејим ки, рәггасәләр рәгс едәндә јерли адамлар да онлара гарышыб ојнајырдылар. Һәмин ахшам Украјна рәгси «Казачок» вә рус рәгси «Калинка» да мәһарәтлә ифа олунду. Залдакыларын тә'киди вә сүрәкли алгышлары алтында «Калинка»ны тәкрар етдиләр.

Гадынлара мүнасибәтдә әрәбләр бир чох халглардан фәргләнирләр. Әрәб гадынлары әрләриндән ичазәсиз евдән чыхыб бир јана кедә билмәзләр. Гәрибәдир ки, гадынларыны чадрада, дөрд дивар арасында сахламалары илә фәхр едән бә'зи кишиләр мәмнунијјәтлә парнографик филмләрә бахыр «варите»ләрдән һәзз алырлар. Өзкә

вахт евдә әлини ағдан-гараја, исти судан сојуг суја вурмадыглары һалда, гонаг оланда һәр шеји мәтбәхдән өзләри кәтирир, гуллуг едирләр. Гадынлар «пәрдә архасы фәалијјәтлә» кифајәтләнмәли олурлар. Онлары үзә чыхмаға гојмурлар.

Гадынлара һәгарәтлә баханлар да вардыр. Әрәб дәнизчиләри онлары кәмидә апармаг истәмирләр. Дејирләр ки, гадын кәмидә бәдбәхтлијә сәбәб олур. Буна көрәдир ки, бә'зи әрәб өлкәләриндә кәмидә кедән гадынлар кишиләрә нисбәтән ики дәфә чох пул вермәли олурлар. Бундан башга, кишиләр көјәртәдә кедә билдикләри һалда, гадынлар кечә белә көјәртәјә чыха билмәзләр.

Әринә хәјанәт едән, онун намусуна ләкә кәтирән гадынларын һәјаты сон вахтлара гәдәр фачиәли өлүмлә нәтичәләнирмиш. Индинин өзүндә белә өлкәнин чәнубунда—көлләрдә јашајан әрәбләр арасында намуссузлуға көрә гадыны өлдүрүрләр.

Ирагда гәрәзлә адам өлдүрәни ән ағыр чәзаја мәһкум етдикләри һалда, 50-чи илләрдә намус үстүндә адам өлдүрәни көлләр дијарында чәмиси үччә ил азадлыгдан мәһрум едирдиләр. Көрүндүјү кими, гадынларын намусу мәсәләсинә бу өлкәдә чох чидди бахырлар. Мараглыдыр ки, М. Горкинин «халг тәфәккүрүнүн ән көзәл абидәләри арасында ән биткини, ән әсаслысы» адландырдығы, бәдии күчү, тәрбијәви әһәмијјәти, характерләринин камиллији вә рәнкарәнклији илә мин бир дијарда үнван тапмыш «Мин бир кечә» нағылларынын мејдана кәлмәси дә бунунла әлагәдар олмушдур.

...Белә нәгл едирләр ки, Шәһријарын көзәллији аләмә сәс салан кәнч арвады варды. Шәһријар ону һәддән артыг севир вә арвадынын да ону чох севдијини дүшүнүрдү. Лакин бир күн арвадынын онун намусуна ләкә кәтирдијини өз көзләри илә көрүр вә өлүмүнә һөкм верир. Бундан сонра белә гәрара кәлир ки, ким онун арвады олса никаһ кечәсинин сәһәри күнү тездән өлдүрүләчәкдир. Беләликлә, о, бир чох кәнч гызын өлүмүнә баис олур. Вәзир чох әлләшир, Шәһријары бу јолдан дөндәрә билмир. Мәсәләдән һали олан чамаат өлкәдән баш көтүрүб гүрбәтә пәнаһ апарыр. Күнләрин бириндә Шәһријар билдирир ки, вәзирин көзәл гызы Шәһрәзадла евләнмәк фикриндәдир. Вәзир онун әл-ајағына дүшүр, јалварыр ки, көзүнүн ағы-гарасы бирчә баласыны мәһв етмәсин. Әввәлчә өз әли илә илләрлә онун атасына вә өзүнә сәдагәтли гуллуг етмиш гоча вәзирини өлдүрсүн, сонра белә бир никаһа јол версин. Лакин нә онун јалварышлары, нә дә көз јашлары бир фајда верир. Вәзир евә чох пәришан кәлир. Гызы чох тә'кид етдикдән сонра һәгигәти она данышыр. Ата-бала ганлы көз јашы төкүрләр. Toj ахшамы гара-горху јазыг Шәһрәзады чулғаламышды. Онун башында бирчә фикир туғјан едирди: һәјатыны нечә хилас едә биләр?!. Онун дадына нә чата биләр?.. Бирдән онун үзү күлмәјә башлады. Елә бил үстүндән ағыр бир дағ көтүрмүшдүләр. Һараданса јадына дүшдү ки, атасы һөкмдарын нағыла чох һәвәскар олдуғуну сөјләмишди. Хошбәхтликдән Шәһрәзад мәһарәтли нағыл сөјләјән иди. «Бәлкә она нағыл данышмагла һәјатымы хилас едә билдим». Фикирләшиб мараглы нағыллардан бир нечәсини үрәјиндә көтүр-гој етди. Бир аз сакитләшди. Бу, дүнјакөрмүш гоча вәзирин нәзәриндән јајынмады. Гызындан гаш-көзлә бир шеј өјрәнмәк истәди. Шәһрәзад тәбәссүмлә, чох мәлаһәтли сәслә пычылдады ки, һәјат нағыл кими ширидир. Гој мәнимки елә нағылла битсин.

Гоча вәзир бармағыны дишләди. Мәсәләдән һали олду. Шәһрәзад өзүнү чох шух, әсл шаһзадә кими апарырды. Шәһријар өмрүндә белә мәлаһәтли сәсә малик бир гадын көрмәмишди. Онун данышығы, гәмзәли бахышлары, шух күлүшү Шәһријары мәфтун етмишди.

О кечә Шәһрәзад ән севимли нағылыны данышды. Нағыл о гәдәр мараглы, о гәдәр мәфтунедичи, о гәдәр ибрәтамиз иди ки, һөкмдар сәһәрин нә вахт ачылдығыны билмәди. Лакин нағыл һәлә битмәмишди. Нағыл, һөкмдары о гәдәр тутмуш, о гәдәр дүшүндүрмүш, о гәдәр тә'сирләндирмишди ки, о, өлүм һөкмүнү бир күн тә'хирә салды.

Икинчи кечә шаһзадә, нағылын давамыны данышды. Анчаг нағыл башга нағыла чаланды вә сәһәр ачылана кими битмәди. Һөкмдар јенә дә өлүм һөкмүнү тә'хирә салды. Шәһрәзадын овсунлајычы нағыллары мин бир кечә давам етди. Һөкмдар өлүм һөкмүнү унутмушду. Нағыллар битәндә о, өлүм һөкмүнү ләғв етди.

Беләликлә, «Мин бир кечә» нағыллары мејдана кәлди.

«Мин бир кечә» нағылларынын јарандығы Дәчлә—Фәрат саһилләриндә бу күн дә аилә, никаһ вә тојла әлагәдар бир чох мараг доғуран адәтләр вардыр.

Дејәк ки, күнләрин бириндә һәдди-булуға чатмыш Мәһәммәд билдирир: «Евләнмәк истәјирәм». Әлбәттә, ачыг шәкилдә сөјләмир. О, буну отурушу-дурушу, евдә ушагларла габа рәфтары вә данышығы, евә кеч кәлмәси вә с. илә билдирир. Мәһәммәдин анасы үрәјиндә оғлунун боја-баша чатдығына севинир. Әринин јанына кедир. «Абу Мәһәммәд, оғлун евләнмәк истәјир»—дејир.

— Евләнсин дә. Гоһумларымызда азмы гыз вар?

Беләликлә, евдә һамынын интизарла көзләдији ан кәлиб чатыр. Бачысы, ја да бибиси Мәһәммәдлә данышыр:

— Бәсдир авара-авара кәздијин. Атан сәнә тој етмәк истәјир. Гоһумларымыздан кими истәсән ону алачаг.

Сонра бир-бир гоһум гызларын адыны чәкир. Мәһәммәд истәдији гызын ады чәкиләнә гәдәр «истәмирәм, истәмирәм» дејир, онун ады кәләндә исә дилләнмир. Мәсәлә ајдын олур.

Әкәр о, гоһумларындан јох, башга бир јердән гыз истәјирсә, күнүнү гара едирләр. Кәнд јериндә мүтләг гоһум гызларындан бирини алмаг мәчбуријјәти гаршысында галыр. Шәһәр јериндә һәр шеј Мәһәммәдин дәјанәтиндән асылыдыр.

Гоһум гызыны аланда Мәһәммәдин анасы гызкилә кедир вә анасына дејир: «Оғлум гызыны истәјир. Соруш, гызыныз разыдырса, верин, разы дејилсә, лазым дејил». Сонра сөвдәләшмә башланыр. Адәтән гоһум гызына «сыјаг»—«башлыг» јад гызына верилән башлыгдан беш-он дәфә аз олур. Әсасән елә буна көрәдир ки, гоһум гызы алмаға чалышырлар. Башлығын бир һиссәсини гыза хәрчләјирләр. Бәр-бәзәк, зинәт, габ-гачаг, бархана, мебел вә с. алырлар.

Әкәр башга јердән гыз алырларса әввәлчә таныш-билишдән онлары јахшыча өјрәнирләр. Сонра «Умм Мәһәммәд» бир бәһанә илә гызкилә кедир вә «Умм Лејла»-ја дејир ки, Мәһәммәдин атасы сизинлә гоһум олмаг истәјир.

«Умм Лејла» әри илә данышыр. Гыза «Филанкәсин оғлу сәнин адыны чәкиб»—дејир. Гыз: «Атам билән јахшыдыр»—дејир. Онлар дә Мәһәммәдкили һәртәрәфли јохлајырлар.

Бир нечә күн сонра «Умм Мәһәммәд» тәсадүфән Лејлакилин евинин јанындан кечәндә су ичмәк истәјир. Су ичәндән сонра «елә-белә» әввәлчә олан сөһбәти јада салыр. Лејланын анасы дејир ки, белә сөһбәтләр үчүн евин кишиси вар. Мәһәммәдин анасы севинә-севинә евә кедир: Сонра «Абу Мәһәммәд» күчәдә «тәсадүфән» Лејланын атасыны көрүр вә кичик бир мәсәлә үчүн онлара кәлмәк истәдијини билдирир. Вахт тә'јин едирләр.

Тә'јин олунмуш вахт, о, ики-үч ағсаггалла Лејлакилә кедир. Орада да үч-дөрд ағсаггал гоһум олур. Узун-узады «шлјонок?»—нечәсән?», «бәәд шлјонок?»—«даһа нечәсән?», «шлјонок, зен?»—«јахшысанмы?», «шааку маку?»—«нә вар, нә јох?»дан сонра вахтын һисс олунмадан кечиб кетдијиндән, чаванлыгларындан сөз салыр, мәтләбә кечирләр. Башлығын мигдары барәдә дә сөвдәләширләр. Башлыға кәнд јерләриндә «сыјаг», шәһәр јерләриндә исә «мүгәддәм» дејирләр. Бир чохлары белә күман едирләр ки, башлыг нә гәдәр чох алынса, кәләчәкдә киши «гијмәтли» арвадыны о гәдәр чох севәчәкдир.

Бундан сонра «мүәххәр»ин—јә'ни кәләчәкдә аиләнин башчысы арвадыны бошајачағы тәгдирдә гадына вериләчәк пулун мигдары барәдә разылыға кәлирләр. Бу мәсәлә һәлл олундугдан вә гыз еви «мүгәддәм» алдыгдан сонра кәбин кәсилә биләр. Кәбинкәсмә мәрасими белә олур: оғланын атасы һәр ики кәнчи көтүрүб ики шаһидлә һакимин јанына кәлир. Һаким сорушур: «Оғлум, сән бу гызы истәјирсәнми? Гызым, сән бу оғланы истәјирсәнми?» Мүвафиг чаваб алындыгдан сонра евләнмәк һагтында шәһадәтнамә һазырланыр. Шаһидләр дә гол чәкирләр. Сонра һаким сорушур: «Гызым, «мүгәддәм» чатыбмы?» Мүсбәт чаваб алдыгдан сонра һаким «мүәххәр»ин сәнәдини һазырлајыр. «Мүгәддәм» гоһумлар арасында һеч бир сәнәдсиз-филансыз һәлл олундуғу һалда, «мүәххәр»ә даир сәнәд һазырланыр. Сәнәддә көстәрилир ки, әкәр кәләчәкдә киши арвадыны бошаса, филан мәбләғ пул верәчәкләр. Әкәр гадын бошанса, һеч нә алмајачагдыр.

Доғрудан да, белә олан һалда гадын јалныз палтарыны кејиниб евдән чыхыр. Кәнд јериндә исә гадын әриндән ајрылмаг истәсә, кәрәк атасы «башлыг» алдығы пулу гајтарсын. Пул гајтарылмамыш гадын «талаг» ала билмәз, јә'ни бошана билмәз. Киши арвадыны бошајанда алынан «мүәххәр» әрсиз галан гадынын өзүнү доландырмасы, башгасынын әлинә бахмамасы, пис јола дүшмәмәси үчүн едилир.

Сонра исә тој олур. Тоја бир күн галмыш бәј достлары илә шәһәрин күчәләрини кәзир. Таныш-билишләр

ону тәбрик едир. Бу вахт о, гара гумашдан костјум кејир. Тојдан сонра исә һансы рәнкдә десән костјум кејирләр. Тој вахты кәлини вә онун чеһизини шәһәрдә кәздирир, сигнал верир, мусиги чалырлар. Гадынлар әлләрини ағызларына гојуб нәфәсләри кәлдикчә «улу-лу-лу-лу-лу-лу-лу-лу» дејә гышгырырлар. Тојда нағара, гара зурна чалыныр. Јаллы ојнајырлар. Хүсуси нишанкаһ гојуб күллә атыр, мәһарәтләрини көстәрирләр.

Тојлар адәтән јај ајларында, кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын бол вахты олур. Чамаат тоја «бәтагә»—«дә'вәтнамә» илә чағырырлар. Јемәк гыз оғлан евинә кәлмәздән әввәл верилир. Тојда пул јығырлар. Бу «сичил»—«сијаһыјаалма» адланыр. Пул јығыларкән учадан дејирләр: «Филанкәсин чаны сағ олсун, бу гәдәр јазылды! Филанкәсин оғланларынын тојунда хәрчләјәк, о да бу гәдәр пул верди!» вә с.

Бә'зи тојларда арзу едәнләрә хәлвәти ички верирләр. Тој јемәји әтли пловдур. Буна «Гузи әла тиммен» дејирләр.

Чамаат дағыландан сонра бәј тај-тушлары илә кәлинин отағына кедир вә кәлинин рәфигәләринә дејир:

— Гызлар, сиз чыхын!

Достлары бәјлә бир аз отурур, сонра ону тәбрик едир вә чыхырлар.

Тојдан сонра гыз еви онлары гонаг чағырыр. Бу, тојдан ән азы једди күн сонра олур. Бә'зән бир илдән сонра да чағырырлар. Кәнд јерләриндә кәлинә бир инәк, ја чамыш, ја дәвә, ја ат бағышлајыр, бә'зән дә пул верирләр. Бәјә исә һеч нә верилмир. Бир гајда олараг гыз тәрәфин адамлары оғлан евинә јалныз бәјлә-кәлини гонаг чағырдыгдан сонра кәлирләр.

Чох вахт гардашлар евләндикдән сонра ајрылмыр, әввәлки кими ата-аналары илә бир јердә јашајырлар.

Әлли-алтмышынчы илләрдә кәнд јерләриндә кәлини ја атла, ја да дәвә илә—дәвәнин үстүндә бәзәдилмиш «һодәч»дә—«кәчавә»дә кәтирирдиләр.

Касыблар, ән чох да кәнд адамлары оғланларына јахын гоһумдан—гардаш-бачы гызыны, әмигызыны, дајыгызыны алдыглары һалда, зијалы мүсәлманлар вә христианлар јад јердән гыз алырлар. Бундан әлавә, христианлар оғланла гызын ганыны јохладыр, ган резусу ујғун кәлмәзсә онларын евләнмәсинә јол вермирләр. Тәбабәтин сәсинә гулаг асыр, кәнчләрин кәләчәкдә бөјүк әзаб-әзијјәт чәкмәләрини, ағыр чәтинликләрлә гаршылашмаларынын гаршысыны вахтында алырлар.

Ирагда аз да олса никаһын позулмасы һалларына тәсадүф едилир. Әри бошамыш гадын үч ај көзләмәлидир. Ола билсин ки, сабиг әри фикрини дәјишди, ону гајтарды. Никаһын позулмасында шиәләрлә сүннүләрин адәтләри фәргләнир. Шиәләрдә бошанма ики чүр олур: бирдәфәлик бошанма вә бошанма. Икинчи һалда бир ил әрзиндә јенидән говушмаг олар. Бир ил тамам оландан сонра исә никаһ бирдәфәлик позулур вә сабиг әр «мүәххәр»и өдәјир.

Сүннүләрдә исә никаһын позулмасы даһа асандыр. Киши үч дәфә «әна талик»—«бошајырам» десә никаһ ләғв олур. Лакин киши бу кәлмәни бир дәфә дејәндән сонра тәкрар етмәјә биләр. Мүәјјән вахт кечәндән, дејәк ки, бир ил, ики ил сонра о, бу сөзү бир дәфә дә тәкрар едә биләр. Анчаг киши «әна талик» сөзүнү үчүнчү дәфә демәсә никаһ позулмур. Шиәләрдә дә, сүннүләрдә дә никаһ позуландан сонра јүз күн гадын кишинин евиндә галмалыдыр. Бу мүддәт «уда» адланыр. Әкәр мә'лум олса ки, гадын һамиләдир, никаһ ушаг анадан олана гәдәр позулмур. Дин хадимләри бу ән'әнәни гәдим адәтләрин һуманистлији илә изаһ едирләр. Лакин бурада инчә бир мәтләб вардыр: ушаг ана бәтниндә оланда ананын, дүнјаја кәлдикдән сонра исә атанынкы һесаб едилир.

Сүннүләрдә гәрибә бир адәт дә олуб. Арвадыны бошајан киши сонрадан пешман олуб фикрини дәјишәрсә кәрәк кимәсә пул вериб һәмин арвадын кәбинини она кәсдирә, сонра евинә кәтирәјмиш. Кәбин кәсиләркән, шәрт дејил, гадын кәбини кәсилән кишинин евинә кетсин. Елә һал да олуб ки, о адам кәбин кәсиләндән сонра арвады евинә апарыб вә сонра да бошамајыб. Бу һалда сабиг әр һәмин адамдан инчисә дә, она һеч нә едә билмәзмиш. Чамаат ону гынајар, дејәрмиш: «Сән бошајыбсан, о кишинин оғлу да гајда-ганунла ону өзүнә арвад едиб». Белә олан һалда сабиг әр јалныз кәбин кәсдирмәк үчүн вердији пулу кери ала биләрмиш.

Мә'лумдур ки, Гур'анда чохарвадлылыг гадаған олунмур. Бу өз тә'сирини 50—60-чы илләрдә Ирагда да көстәрирди. О вахт Ирагда ики-үч вә даһа артыг арвады олан кишиләрә раст кәлинирди.

...1963-чү илдә Насиријјә шәһәриндә, «Ур» меһманханасында кечәләдик вә сәһәр обашдан көлләр дијарына кетмәк үчүн Суг-әш-Шујуха јолландыг. Һава јеничә ишыглашырды. Әтрафына палчыг һасар чәкилмиш бирмәртәбәли бөјүк евин јанындан кечәндә Совет мүтәхәссисләринин баш мүһәндиси, москвалы А. Волынов отаглардан биринин габағында бајраг асылдығыны көрдү вә Насиријјә Су Тәсәррүфаты шө'бәсинин мүдириндән бунун сәбәбини сорушду. О күлдү вә деди ки, көрдүјүнүз ев шејхин—мүлкәдарын евидир. Шејхин 12 арвады вар. Онун әсас арвадынын планына көрә шејх нөвбә илә габағында бајраг асылмыш евдә кечәләјир.

О вахтлар Бағдадын јахынлығында јерләшән Фәллучә шәһәриндә 14 арвадлы чох әсәби Јусиф әл-Әрслан адлы јашлы бир кишини дә көрдүк.

Ирага 1972—75-чи илләрдә сәфәрим заманы нәинки чохарвадлылара, һәтта ики-үч арвады оланлара да раст кәлмәдим. Чүнки ингилабдан сонра јарадылмыш университетләр вә башга тәдрис очаглары халгын савадланмасына, шүурунун дәјишмәсинә сәбәб олмушду. Бунунла белә, инди шәһәрләрдә евләнмәк бөјүк проблемә чеврилмишдир. Чүнки һамынын охумасы үчүн бөјүк имканлар јаранмыш, валидејнләр али тәһсил алмыш гызларыны әрә верәркән оғлан гаршысында ағыр шәртләр гојурлар. Доғрудур, мәтбуат бу хошакәлмәз һалла мүбаризә апарыр. Бу бахымдан Б. Камалын мәгаләси мараг доғурур: «Бизим кәнчләр бөјүк проблемләрлә гаршылашыблар. Онлар ја һеч евләнә билмирләр, ја да буна јаш кечәндән сонра наил ола билирләр. Тәәссүфлә демәк лазымдыр ки, чаванларымызын бу проблеминин архасында кәнч гызларымыз дурурлар. Бизим гызларын вахтында, дејәк ки, институту битирән кими өз тај-тушларына әрә кетмәси чох чәтин олуб. Оғланын габағына бир нечә шәрт гојулур: кәрәк өзүнүн машыны, еви вә јахшы иш јери олсун. Әлбәттә, 21—22 јашлы кәнчин бу тәләбләрә чаваб вермәјә имканы олмајачагдыр. Беләликлә, бир-бирини дәриндән севән ики кәнч евләнә билмир. О бу тәләбләрә өз зәһмәти илә 45 јашында чаваб верә билир. Бу јашда исә о, адәт етдији һәјат тәрзини дәјишмәјә, евләнмәјә о гәдәр дә чалышмыр. Беләликлә, нечә-нечә оғланларымыз, гызларымыз аилә гура билмир. Чәмијјәтдә анлашылмазлыг баш верир. Аилә һәјаты чәмијјәтин сағламлығына хидмәт едә билмир. Буну бизим валидејнләримиз билдији һалда көһнә адәт-ән'әнәләрдән ајрылмаг истәмирләр.

Пул һеч вахт хошбәхт һәјатын ме'јары олмамышдыр. Бир-бирини севән кәнчләр машынсыз да кечинә биләрләр».

Јери кәлмишкән дејим ки, дөвләт евләнмәк истәјән кәнчләрә һәртәрәфли көмәк едир. Кәбин кәсиләндән сонра чаван оғланын дөрд ајлыг маашы һәчминдә она јардым көстәрилир. «Силфә» адланан бу пул сонра онун маашындан чыхылыр. Јени евләнәнләр ев тикдирмәк истәјәндә дә, сонралар гајтармаг шәртилә, дөвләт јардым көстәрир.

БӨЈҮК КҮНАҺ, КИЧИК КҮНАҺ

Һәр халгын өз адәти вар. Јапонларда ән јахын адамы өлән шәхс ишә ән јахшы палтарда чыхыр. Һамы илә күлүмсәјә-күлүмсәјә көрүшүр, сөһбәт едир. «Гәм, гүссә, кәдәр, һүзн мәнимдир. Башгалары нә үчүн гәм-гүссәјә бүрүнмәлидир»—дејир. Әрәбләрдә бу әксинәдир. Әкәр биринин ән узаг гоһуму белә өлүбсә, кәрәк өзүнү елә көстәрсин ки, куја ән јахын, ән әзиз адамыны итирибдир. Бунунла белә, өлүнү «мурдар» адландырыр, өлүмлә әлагәдар ишләри чох тез, артыг сөз-сөһбәтсиз көрүр, тәмтәраға јол вермирләр. Ону тез апарыб басдырырлар. Күнүн биринчи јарысы вәфат едән адамы елә һәмин күн дәфн едирләр. Бу, көрүнүр иглим шәраити вә һаванын чох исти олмасы илә әлагәдардыр.

Кәнд јерләриндә вә кичик гәсәбәләрдә мејит евдән көтүрүлүб басдырылана гәдәр, тојда олдуғу кими түфәнк вә тапанчадан атәш ачырлар. Чәназәни чијинләриндә апаранда чох сүр'әтлә, бә'зән гача-гача кедирләр. Гадынлар гәбиристанлыға кедиб ән јахын адамыны, әзиз баласыны белә сон мәнзилә јола сала билмәзләр.

Чәназәни табутда апарыр, кәфәндә басдырырлар. Чәназәни үч дәфә гәбрә гојуб-чыхарыр, сонра басдырырлар. Һәрә гәбрә бир овуч торпаг атыр. Сонра һәмин евә гајыдыр, башсағлығы верирләр. Еһсан вермәк мәчбури дејилдир. Мәрһумун «үчү», «једдиси», «гырхы» вә «или» јад едилир. Мәрһумун «једдиси»ндә һалва биширирләр. Буна «аша әл-мејт»—«еһсан» дејирләр. Еһсан вериләндә адәтән пул јығырлар. Јығылан пул «фазал» адланыр. Бу бир борч һесаб олунур. Кәләчәкдә «фазал» верәнин евиндә өлү дүшәндә кәрәк сән дә о гәдәр пул верәсән.

Вәфат едән гадынын әри, һәтта евдә көрпә ушаглары на бахан олмаса белә, арвадынын или чыхана гәдәр евләнмәз. Мәрһумун «үчү»нә гәдәр моллалар магнитофон гојур, учадан гур'ан охујурлар. Гоһум-гоншу нараһат олур, јухуларына һарам гатылыр. Бир вахт «шејтан әмәли» адландырдыглары техникадан истифадә едәнләрин бөјүк күнаһа батдығыны сөјләјән моллалар инди азан вахты мәсчидләрин минбәриндә дә магнитофондан истифадә едирләр. Нәдәнсә өлү јериндә вә мәсчидләрдә магнитофондан истифадә «будаа хәфифә»—«кичик күнаһ», «чүзи күнаһ» һесаб едилир.

Ирага биринчи сәфәрим заманы гызмар күнәши, дөзүлмәз истилији илә мәшһур олан бу өлкәдә јүзиллик «сојуглуг» дујурдум. Бурада ән кичик дашдан узаг улдуза гәдәр һәр шеј динлә бағлы иди. Динин бөјүк тә'сири һәр аддымбашы өзүнү көстәрирди. О дөврдә Ирагда милли ингилабын илк илләри иди. Лакин бу өлкәјә үчүнчү сәфәрим заманы башга мәнзәрәнин шаһиди олдум. Әввәлләр бајрам вахты мәсчидләрин өзүл дашыны гојан ираглылар инди бөјүк тикинти објектинин әсасыны гојурдулар. Әввәлләр Имам Һүсејнин өлүмү күнүнү кечиш гејд едир, буна хүсуси һазырлашырдылар. Күчәләрдә јарычылпаг адамлар зәнчирлә өзләрини дөјүр, әлләриндә хәнчәр дәстә-дәстә күчәләрдән кечирдиләр. Бир нәфәр башчы олурду. Он беш-ијирми метр кедәндән сонра дизләрини јерә гојур, хәнчәри башларына јахынлашдырараг «Ја Әли!», «Ја Һүсејн!» дејә гышгырырдылар. Ашура күнү исә Имам Һүсејн мәсчидинин һәјәтиндә елә һадисәләр олурду ки, әсл Һүсејн «мүсибәти»нә бәрабәр: хәнчәрлә башларыны јарардылар. Бу хәсарәтдән өләнләр дә олурду. Бу күнләрдә гејри-мүсәлманларын Кәрбәла вә Нәчәф шәһәрләринә кетмәси мәсләһәт көрүлмүрдү. Доғрудан да, гызышмыш фанатикләр гејри-мүсәлманлара асанлыгла хәсарәт јетирә биләрдиләр.

1975-чи ил јанварын 23-дә дөвләт «ашура» дини мәрасимини гадаған етди.

1963-чү илдә Һиллә шәһәриндә ишләјирдик. «Ашура» күнү јашадығымыз «Хәјјам» меһманханасынын алтындакы мағаза саһиби Хәлилллә мән дә Кәрбәлаја кетмишдим. Арадан илләр кечсә дә шаһиди олдуғум о дәһшәтли мәнзәрә көзләрим өнүндән кетмир. Гара булудлар сәманы бүрүјән кими, инсан дәнизи шәһәрин күчәләрини

бүрүмүшдү. Дәстә-дәстә Имам Һүсејнин мәсчидинә тәрәф ахышырдылар. Адамлар гангара тулуглашмыш күрәкләрини, синәләрини дөјәрәк «Ја Һүсејн» дејә-дејә мәсчидә јахынлашырдылар. Әли хәнчәрли дәстәләр хүсуси кејимдәјдиләр. О јандан исә бөјүк бир издиһам ирәлиләјирди. Ортада јәһәрли бир ат варды. Атын үстүндә гана булашмыш палтар, чанлы инсан әлинә охшар ики дүзәлтмә гол варды. Һөнкүртү илә ағлајан кишиләр, үз-көзүнү чыран, сачыны јолан гадынлар чан атыр, палтара әл вурур, ону өпүр, өзләрини шаһид едирдиләр. Елә бил Имам Һүсејн он дөрд әср бундан әввәл дејил, елә индичә өлдүрүлмүшдү. Ән дәһшәтли мәнзәрә аз сонра мәсчидин һәјәтиндә «башјарма» мәрасими илә башланды. Хәнчәрин зәрбәсиндән сонра елә бил јухудан ајылан бу адамлар һәјат ешгинә «Һүсејнин мүсибәти»ни унудуб һакимин јанына имдада гачырдылар. Өзүнү кетмәјә һалы олмајанлары гоһум-әгрәба апарырды.

«Ашура» мәрасими сәһәр тездән башланырды. «Әза» адланан бу мәрасим үч һиссәдән ибарәт олурду. Биринчи һиссәдә күчә илә бөјүк бир дәстә әлләрини синәләринә дөјә-дөјә кедирди. Һамынын гара палтарда олдуғу бу дәстәјә «һади» рәһбәрлик едирди. О, Кәрбәланын фачиәсиндән, Һүсејнин өлүмүндән сөз ачыр, чамаат исә ағлајырды. Мәрасимин икинчи һиссәси «әза зәнчил»—«зәнчир әзасы» адланыр. Гара палтар кејмиш адамлар зәнчирлә чијинләринә вә күрәкләринә дөјүрдүләр. Бурада да дәстәјә һадиләр рәһбәрлик едирдиләр.

Мәрасимин үчүнчү, дәһшәтли һиссәси исә «әза камат»—«хәнчәр әзасы» адланыр. Имам Һүсејнин фачиәсини јад едән фанатикләр хәнчәрлә башларыны јарырдылар. Бә'зиләри исә әһд едиб башларыны јарырдылар: «Гој оғлум олсун, ики дәфә «әза камат»да иштирак едәчәјәм»—дејирдиләр. Лакин бу мәрасим сүннүләрә аид дејил.

Адам мат галыр. Ејни халг, ејни дин, ејни мәдәнијјәт. Халгын јарысы өз башына мүсибәт ачыр, јарысы исә буну кәскин тәнгид едир, бөјүк күнаһ олдуғуну көстәрир. Фәллучә шәһәринин сакини, диндар, намазгылан Турад киши «ашура»нын Ирандан кечдијини, динлә һеч бир әлагәси олмадығыны, гондарма олдуғуну үрәкағрысы илә изаһ едирди.

Тәртәр—Фәрат каналы тикинтисиндә Баш Совет мүтәхәссисинин машынынын сүрүчүсү Абдулла илә сөһбәтим јахшы јадымдадыр. «—Мән динә инанырам. Чүнки

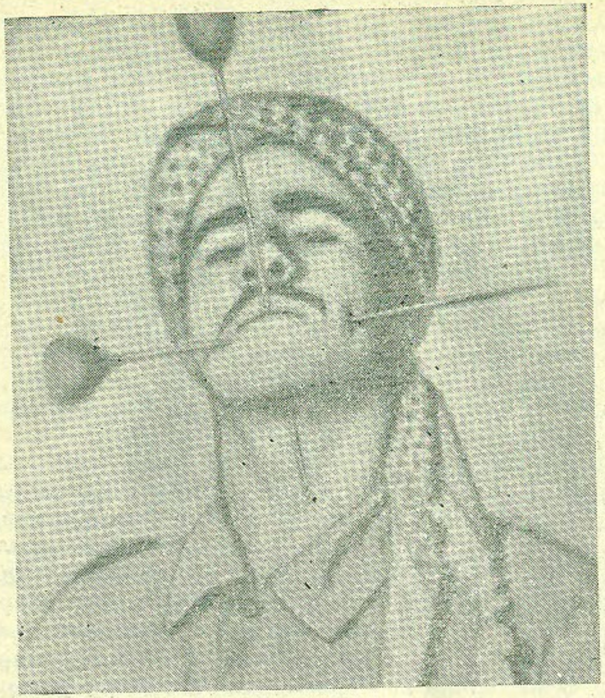

Мүфид Һәмид Хәјјал.

горхурам. Она көрә горхурам ки, касыбам. Варлы инанмыр. Чүнки пулу вар, вары вар. Варым олса мән дә инанмарам»—дејән Абдулланын сәмимилијинә инанырдым.

Иргагда дини бајрамлар һичри тәгвими илә гејд едилир. Бу тәгвимә көрә илин алты ајы 30, алты ајы исә 29 күндән ибарәт олур. Беләликлә, илдә 354 күн, узун илдә исә 355 күн олур. Һичри тәгвими милади тәгвиминдән 11 күн гыса олдуғундан елә олур ки, бир бајрама ејни илдә ики дәфә тәсадүф едилир. Мәс.: 1974-чү илдә Гурбан бајрамыны јанварын 2—5-дә вә декабрын 10—13-дә гејд етдиләр. Ирагда рәсми иш күнү олмајан 21 бајрам күнүнүн 14-ү дини бајрамларын пајына дүшүр.

Ирагда дини бајрамларын башлама вахты ајын вәзијјәтинә әсасән тә'јин олунур. Белә ки, кечә ајы мүшаһидә едиб, бајрамын башландығыны радио вә телевизија

васитәсилә халга билдирирләр. Одур ки, адамлар бир-бирини јалныз бајрамдан сонра тәбрик едирләр.

Оручлуг вахты әксәр ресторан вә јемәкханалар ахшам саат алтыја кими бағлы олур. Ишләјәнләринин дә гапысы ачыг олмур. Гапынын үзәринә ағ парча салырлар. Бу о демәкдир ки, јол арха гапыдандыр. Јемәкханаларын пәнчәрәләрини дә пәрдәјлә өртүрләр. Ахшам саат алтыда бүтүн күнү ары пәтәји кими гајнајан шәһәр бошалыр. Һамы евә вә ја јемәкханалара тәләсир, «фүтур»уну—оручуну» гылмаг үчүн отуруб көзләјир, радио илә јемәк вахтынын чатдығыны хәбәр верирләр. Саат үч дәфә вурур. Үчүнчү сигналдан сонра јемәјә башлајырлар.

Оручлугда иш зәифләјир. Өзләри дејирләр: «Иза интә матакул, вен ичи гүввә вә иза гүввә маку, интач һәм маку»—«әкәр јемирсәнсә күч һардан кәлир? Әкәр күч јохдурса, демәк мәһсулдарлыг да јохдур».

Кәнд јерләриндә дини бајрамлар заманы мәсчидләрин вә бир чох евләрин үстүндән јашыл вә гара бајраглар асырлар. Дини бајрамлар вахты варлылар мүәјјән мәрасимләр тәшкил едир, мәрасимдә иштирак едәнләрә јемәк верирләр. Белә мәчлисләрдә сеһрбазлар, көзбағлајычылар да иштирак едир, мүхтәлиф ојунлар чыхарыр, чамааты алдадырлар.

1973-чү ил мартын 24-дә ахшам Фәллучәдә пејғәмбәрин доғум күнү бајрамы кечирилирди. Гоншулугда јашајан Мәһәммәд деди ки, бу ахшам дәрвишләр хәнчәрлә өзләрини вурачаглар; буну аллаһ јолунда едирләр.

Мән онларын көзбағлајычы олдугларыны билдирдим, һисс етдим ки, гоншум үрәјиндә инамсызлығыма көрә мәндән инчиди. Ики күн сонра гоншум бир шәкил кәтириб шәстлә деди: «Буна нәдир сөзүн? Истәјирсән бу саат кедәк Мүфид Һәмид Хәјјады Фәллучәдә сәнә көстәрим». Дедим: «Ај Мәһәммәд, гардашым, мәним көзүмүн габағында Игор Кио гадыны мишарлајыб ики јерә бөлүб, сонра исә битишдириб. Бунлара биз көзбағлајычы дејирик». Һәрә өз фикринин үстүндә дурду. Мүфид Һәмид Хәјјадын шәкли дә мәндә галды.

Көзбағлајычыларын шәкилләри Фәллучәдә сатылмаға башланды. Аз кечмәмиш һөкумәт бу шәкилләр васитәсилә һәмин сеһрбазларын изинә дүшдү, беш нәфәр тутулуб һәрәсинә бир илдән беш илә гәдәр иш кәсилди.

Сон вахтлара гәдәр дин пәрдәси алтында һәр шеји

едә билирдиләр. Өлкәнин чәнубу илә бағлы ашағыдакы рәвајәтләрдән дә буну көрмәк олур.

КАБАБЧЫ МУСТАФА

Бир дәфә Амарада, шәһәрин *мәшһур* кабабханасында наһар етмәли олдуг. Лакин биз орада мараглы вә ја гејри-ади бир шеј көрмәдик. Тәәччүбләндик. Јухары башда дүнјакөрмүш гоча бир киши отуруб тәсбеһ чевирирди. Һамы она еһтирамла салам верир, чыхыб кедәндә онунла худаһафизләширди. Амара су идарәсинин мүдири деди ки, Мустафа баба кабабхананын саһибидир. Биз орадан чыхандан сонра исә гәрибә бир әһвалат данышды.

Чаванлыгда Мустафа һәмишәки кими кабаб бишириб-сатаркән бириси дөрд гуш кәтирир. Хаһиш едир ки, онлары гызартсын. Әввәлчәдән һаггыны да верир. Бу вахт газы базардан кечирмиш. Газы гызардылмыш гушлары көрүр вә Мустафаја дејир ки, гушлары она сатсын. Мустафа дејир ки, гушлар филанкәсиндир. Газы чыхыб кедир. Мустафанын чанына горху дүшүр. Билир ки, газы кинли адамдыр. Бу онун јадындан чыхмајачаг, јери дүшән кими ондан һајыф алачагдыр. Әлачсыз галараг гушлары газынын евинә апарыр. Газы чох хошһал олур вә дејир ки, гуш саһибинә чаваб версин ки, гушлар учуб кетдиләр. Шикајәтә газынын јанына кәләндә газы һәр шеји сүлһ јолу илә һәлл едәр.

Мустафа белә дә едир. Чавабы ешидән гуш саһибинин һирс башына вурур. Мустафаны ахмаг, фырылдагчы адландырыр. Бунунла үрәји сакитләшмир, ону дөјмәјә башлајыр. Чамаат гуш саһибинин тәрәфини сахлајыр. Һәмишә вичданлы, бөјүк-кичијин јерини билән Мустафанын бирдән-бирә белә һәрәкәт етмәси онлара ағыр кәлир. Һәр јандан: «О бизим пулла варланыб, гудуруб. Өлдүр ону!»—сәсләри ешидилир. Јазыг Мустафа гачыб өзүнү меһманханаја верир, орадан да меһманхананын дамына чыхыр. Гәзәбләнмиш гуш саһиби әлиндә бир јекә ағач ону бурада да һаглајыр. Мустафа өзүнү дамдан јерә атыр. Тәрсликдән меһманхана саһибинин оғлу бағчада ојнајырмыш. Мустафа ушағын ајағынын үстүнә дүшүр. Ушағын ајағы, Мустафанын исә габырғасы сыныр. Мустафаны тутуб газынын јанына кәтирирләр. Газы әввәлчә гуш саһибини динләјиб ондан сорушур:—Аллаһ һәр шејә гадирдирми?

Гуш саһиби: «Бәли»—дејә чаваб верир. Әкс-тәгдирдә ону кафирликдә тәгсирләндириб беш ил һәбсханаја салардылар.

— Бир һалда ки, аллаһ һәр шејә гадирдир, демәли о сәнин гушларыны учурда биләрди. Бу кишини белә күнә салдығына көрә чәримә олунурсан.

Меһманхана саһибинә исә дејир ки, әкәр бири оғурлуг едирсә гануна көрә сағ әли кәсилир, бири адам өлдүрүрсә һәјаты илә чаваб верир. Кет меһманхананын үстүндән һоппан, сән дә бунун оғлунун гычыны сындыр.

— Аллаһ өмрүнү узун еләсин, газы әфәнди. Әкәр мән бу јашда евин дамындан һоппансам, бир дәнә дә саламат сүмүјүм галмаз. Мән шикајәтими кери көтүрүрәм.

Газы ону да чәримә едир.

«АДӘМ-ҺӘВВА НИШАНӘСИ»

Бәсрә шәһәринин јетмиш километрлијиндә Дәчлә вә Фәрат чајларынын говушдуғу јердә туристләрин зијарәткаһына чеврилмиш мүнбит торпаглы, мәнзәрәли бир јер вардыр. Бура Гурна адланыр. Инди көлләрә чеврилмиш әтраф саһәләр дә беләчә мүнбит торпаглы, бағлы-бағатлы бир кушә олуб. Лакин бахымсызлыг үзүндән дашгын вахты батаглыглара, көлләрә чеврилмишдир.

Дүнјакөрмүш ағыллы адамлар һисс едирләр ки, Гурна да су алтында галачаг: белә бир әфсанә ујдурурлар ки, Гурна мүгәддәс јердир. Орадакы алма ағачы Адәм ағачыдыр. Куја бурада Адәм-Һәвва бағы олуб. Сонра исә буна башга бир рәвајәт дә әлавә едилир: «Демәзсәнми һәмин ағачын дибиндә Ибраһим Хәлил пејғәмбәр јатыб вә ағачын көлкәси онун хошуна кәлиб. Буна көрә дә ағач мүгәддәсдир».

Бундан сонра башга бир әфсанә дә уйдурурлар ки, куја бир әскәр һәмин ағачы кәсмәк истәјирмиш. О саат һәр ики голу ифлич олуб.

Беләликлә, Гурна су алтында галмагдан хилас олунур вә динә бағланыр. Бу бағлылыг кет-кедә мөһкәмләнир. Ираг тарихчиси Казым Насир «Адәм ағачы—һәгигәт вә әфсанә» адлы мәгаләсиндә бу әфсанәни кәскин тәнгид едир, өз дөврүндә олан һадисәни хатырлајыр. Алим јазыр ки, ијирминчи илләрдә Адәм-Һәвва ағачы

әфсанәсини ешидән бир инкилис әскәри зарафатла ағача белә бир лөвһә јапышдырыр:

«Бу ағач Адәм-Һәвва бағынын нишанәсидир».

Казым Насир көстәрир ки, зарафат-зарафат тезликлә һәмин ағачын јанында бөјүк бир лөвһә дә көрүнду:

«Дәчлә вә Фәрат чајларынын говушдуғу бу мүгәддәс јердәки мүгәддәс ағач әчдадымыз Адәмдән галмадыр. О, Адәм-Һәвва бағынын нишанәсидир».

ТОВУЗ ГУШУНА СИТАЈИШ

Ирагын шималында нә мүсәлман, нә дә христиан дининә гуллуг едән бир тајфа јашајыр. Онларын өз дини, өз адәт-ән'әнәләри вардыр. Онлар өзләрини језид адландырырлар. Језидләр күрдчә данышырлар. Бә'зи алимләр көстәрирләр ки, бу тајфанын ады Кәрбәла јахынлығында Имам Һүсејни өлдүрән хәлифә Језидин ады илә бағлыдыр. Башгалары исә бу сөзү күрд шивәләриндә вә фарс дилиндә ишләнән «јездән»—«аллаһ» сөзү илә әлагәләндирирләр.

Језидләрин аллаһы шејтандыр. Лакин «шејтан» сөзүнү вә еләчә дә тәләффүзчә бу сөзә јахын олан әрәб сөзләри «шат» (ахар чај) вә «шихатә»ни (кибрит) тәләффүз етмирләр. Әрәбләрдә шејтан сөзү «кәләкбаз», «бич», «өз хејрини билән» мә'насында ишләнир вә онлар зарафатла «интә шејтан!»—«ај кәләкбаз!», «ај шејтан!» демәји хошлајырлар.

Бир дәфә Фәллучә шәһәриндә клубда ишләјән Арифә зарафатла «интә шејтан!»—дедим. Онун рәнки ағарды. Бир дә о кәлмәни ишләтмәмәјими хаһиш етди. Мә'лум олду ки, о језид тајфасындандыр.

Мүхтәлиф мә'хәзләрин мә'луматына көрә Ирагда 11—60 мин језид јашајыр. Иранда вә Суријада да ијирми минә гәдәр језид олдуғуну көстәрирләр.

Језидләр товуз гушуна ситајиш едирләр. Хоруз товуз гушуна бәнзәдијинә көрә онун әтини јемирләр. Чејран әти дә јејилмир. Јашыл рәнки хошламырлар. Јашыл рәнкин бәдбәхтлик кәтирдијинә инанырлар. Кишиләри узун сач бурахыр вә чох'вахт ону һөрүрләр. Језидләрин гадынлары әрәбләрин гадынларына нисбәтән азаддырлар. Гыз өз истәдији оғлана кедә биләр. Нишанлы гыз истәсә

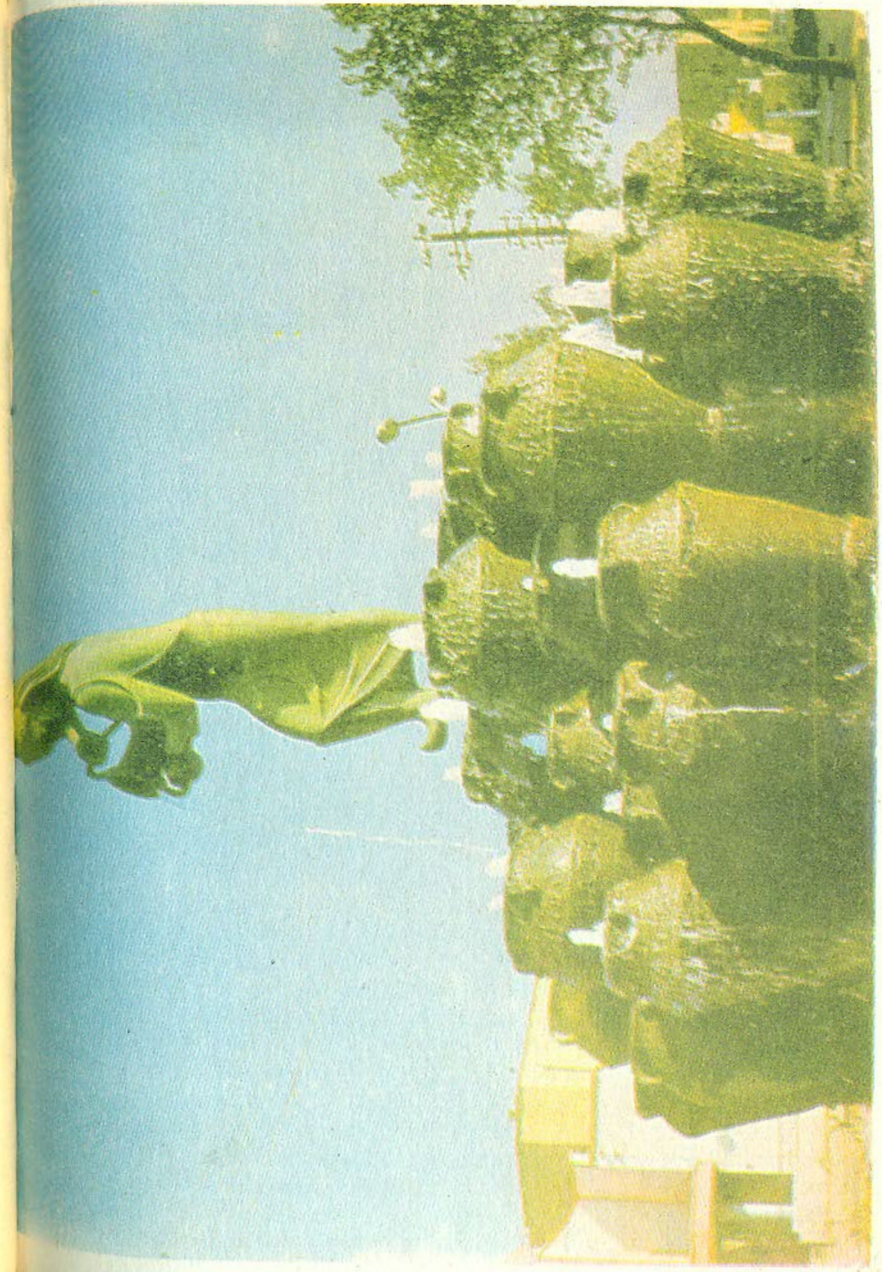

„Әлибаба вә гырх гулдур" ме'марлыг комплекси.

нишаныны гајтара биләр. Әкәр гадынын әри бир илдән артыг евдә јохдурса, гадын башга әрә кедә биләр.

Језидләр достлугда чоһ мөһкәм олурлар. Тәсадүфи дејилдир ки, әрәбләр онлара бөјүк рәғбәт бәсләјир вә онлары кирвә тутурлар.

ИНАМЛАР

Ираглылар арасында инамлар кениш јајылмышдыр. Онларын чоху биздәки кимидир. Ајаггабыларыны сојунуб јерә гојанда бир-биринин үстүнә дүшсә, демәк сәни сәфәр көзләјир. Гулағын сәсләнәндә вә еләчә дә кејишәндә киминсә сәни јада салдығына инанырлар. Сағ әл кејишәндә пул кәлир, сол әл кејишәндә пул кедир, дејирләр.

Лакин һәфтәнин күнләри вә ајларла әлагәдар инамлар фәргләнир. Һәфтәнин күнләрини инам вә е'тигадларына көрә уғурлу, нәһс, сәадәтли вә с. олмаг бахымындан гијмәтләндирирләр. Базар күнү палтар јумур, тәзә палтар тикмәк үчүн парча кәсмир, сәфәрә чыхмырлар. Тоју адәтән базар ертәси вә чүмә ахшамына салырлар. Чүмә күнү истираһәт күнүдүр. Шәнбә күнү ваҹиб бир ишин дә гулпундан тутмазлар; бәдбәхт һадисә баш верәҹәјиндән горхурлар. Буна көрә дә шәнбә күнү барәдә дејирләр: «Нечә кәлди, елә дә кетди». Шәнбә јәһудиләрин күнү һесаб олунур.

Әкәр чәршәнбә күнү өлү дүшсә инанырлар ки, евдә бир нәфәрин дә тәләф олмаг тәһлүкәси вар. Одур ки, гәбрин ичинә, ҹәназәнин баш тәрәфинә кичик бир хурма будағы гојур, гәбрин үстүнә исә чиј јумурта сындырыб төкүрләр.

Ајларла бағлы инамлар сәманын, улдузларын узун илләрлә мүшаһидәсинин нәтиҹәсидир. Орта әсрләрдән галан бу инамлар «нүҹум елми» илә бағлыдыр. Һәрдәнбир, һәтта гәзет вә журналларда адамларын һансы ајда, һансы бүрҹ алтында дүнјаја кәлмәсиндән асылы олараг, онларын кәләҹәк һәјатына, гисмәтләринә, бәхтләринә, сәадәтләринә, уғур вә мүвәффәгијјәтләринә, талесизликләринә вә с. һәср олунмуш јазылара раст кәлинир. Бүтүн бунларын ашағыдакы он ики бүрҹлә—улдузлар топлусу илә тә'јин олундуғуна инанырлар. Долча бүрҹү (20. I—19. II); Балыглар бүрҹү (20. II—20. III); Гоч бүрҹү (21. III—19. IV); Буға бүрҹү (20. IV—20. V);

Әкизләр бүрчү (21. V—21. VI); Хәрчәнк бүрчү (22. VI—22. VII); Шир бүрчү (23. VII—23. VIII); Гыз бүрчү (23. VIII—22. IX); Тәрәзи бүрчү (23. IX—22. X); Әгрәб бүрчү (23. X—21. XI); Охатан бүрчү (22. XI—21. XII); Оғлаг бүрчү (23. XII—19. I).

Көрүндүјү кими, Ирагда бүрчләр мүәјјән ајларда көрсәнир. Онларын һансы ајда көрүнмәсиндән асылы олараг мүшаһидәләр апарылыр вә «нүчум елми»нин тәчрүбәси әсасында инсанларын гисмәтләри, бәхтләри, уғурлары, хошбәхтликләри, хасијјәтләри вә с. «ајдынлашдырылыр».

20 јанвар—19 феврал (Долча бүрчү).—Е'тигада көрә, Долча бүрчү алтында дүнјаја кәләнләр чалышган, чошғун вә фәал олурлар. Инсанпәрвәрликләри илә һәмишә башгаларыны чәзб едирләр. Онлар инсанларын гәм, гүссә, кәдәрини бөлүр, онлары дүчар олдуғу бәдбәхтликдән гуртармаға чалышырлар. Бу адамларда нәсә гурмаг, јаратмаг арзусу, һисси күчлү олур.

Долча бүрчү алтында дүнјаја кәлән гадынлар чох чазибәдар вә мәфтунедичи олурлар. Онларла отурубдуранлар һеч вахт усанмырлар. Өзләринин дә хырдачылыгдан, көһнәпәрәстликдән хошлары кәлмир. Бу гадынлар зәриф, меһрибан, гәшәнк, үрәјәјатан, мәлаһәтли олурлар. Һәр ишә бир көзәллик, инчәлик вермәји бачарырлар. Јахшы рәгс едирләр. Әрә еркән кедирләр. Лакин хошбәхтлик онлара һәрдән нәсиб олмур. Әкизләр, Тәрәзи, Охатан вә Гоч бүрчләринин алтында дүнјаја кәләнләрлә никаһын уғурлу нәтичә верәчәјинә инанырлар. Әгрәб, Буға вә Шир бүрчләри алтында дүнјаја кәләнләрлә никаһ уғурсуз һесаб олунур. Ән уғурсуз никаһын Буға бүрчү, ән хошбәхт, сәадәтли никаһын исә Гоч бүрчү алтында дүнјаја кәләнләрлә олдуғуна инанырлар. Бу никаһын нәтичәсиндә чох көзәл ушаглар доғулур. Оғлаг вә Балыглар бүрчләри алтында дүнјаја кәләнләрлә бирко ишин, достлуғун јахшы нәтичә верәчәјинә инанырлар.

Долча бүрчү алтында анадан оланлара ашағыдакылар уғурлу һесаб олунур: хошбәхт ај—апрел, август; хошбәхт күн—чүмә; хошбәхт тарих, рәгәм 7; севимли күл-чичәк—примула (чохиллик бәзәк биткиси); севимли даш-гаш—аметист (шәффаф көј вә ја бәнөвшәји рәнкли гијмәтли даш)—сәмимијјәт рәмзи.

20 феврал—20 март (Балыглар бүрчү). Бу бүрч алтында доғуланларын инчә дујғу габилијјәти вә тәбиәтләриндә бир әсрарәнкизлик вардыр. Дујғу онларда

…гдән даһа гүввәтли олдуғундан, онлар тез-тез әтрафдакылары өз бәсирәти вә көзүачыглығы илә мат гојурлар. Лакин өзләри бу габилијјәтләрини һисс етмирләр. Онлар раһатлығы вә сәлигә-саһманы хошлајырлар. Әлиачыг вә гонагпәрвәр олан бу адамлар чох вахт гәмкинләширләр. Ушаглыгдан һәјатлары јахшы кечсә, әдаләтли, инсафлы вә сәмими олурлар. Јаддашлары јахшы инкишаф етдијиндән елми ишә габилијјәтләри пис олмур. Һуманитар елмләр үзрә мүтәхәссисләр, филантроплар вә јахшы сосиологлар бу вахт тәвәллүд тапан адамлар арасындан аз чыхмамышлар. Онлардан чох көзәл мусигичи, рәссам вә һејкәлтәраш да јетишир.

Балыглар бүрчү алтында дүнјаја кәлән гадынлар, бир гајда олараг, ајдын шәхси кејфијјәтләри вә зәрифликләри илә сечилирләр. Ај бәдирләнән вахт—јә'ни ајын орталарында онларын һәјат ешги, күчү, гүввәси ашыбдашыр. Тәзә ај чыхандан сонра онларда сүстлүк, јорғунлуг, сојуглуг, өлкүнлүк өзүнү көстәрир. Онлар зәнкин дахили аләмә маликдирләр; онлардан көзәл һәјат јолдашы, өмүр-күн јолдашы, ана олур. Чүнки инсанларла јахшы үјуша вә јола кедә билирләр.

Буға, Хәрчәнк, Оғлаг бүрчләри алтында анадан оланларла никаһ мүнасиб сајылыр. Әкизләр, Охатан, Гыз бүрчләри алтында анадан оланларла никаһ уғурлу һесаб едилмир. Гоч бүрчү алтында анадан оланлар Балыг бүрчү алтында доғулан гадынларын хошуна кәлсә дә, никаһдан сонра хасијјәтләрин мүхтәлифлији өзүнү көстәрир. Бу никаһ мүнасиб дејил. Онун ән горхулу чәһәти вәфасызлыгдыр. Балыглар бүрчү алтында анадан олан гадынлар сәдагәтсизлији һеч вахт бағышламырлар. Әкизләрлә никаһ хасијјәтләрин мүхтәлифлијинә көрә мәгбул сајылмыр. Лакин һәр икисинин үјушма габилијјәти беләә никаһын баша кими давам етмәсинә имкан верир. Шир бүрчү алтында анадан оланларла—јахшы мүнасибәтә, рәғбәтә, һәтта күчлү чазибәјә бахмајараг—никаһ төвсијјә едилмир. Қишинин еһтираслылығы вә гејри-ирадәлилији никаһын позулмасына кәтириб чыхарыр. Охатан бүрчү алтында олан кишиләрлә никаһ надир һалларда хошбәхтликлә сона јетир. Гыз бүрчү алтында доғуланлара рәғбәт олса да, чисмани јахынлыг мәсәләсиндә мүхтәлифлик өзүнү көстәрир. Ејни сөзләри Тәрәзи бүрчү илә әлагәдар кишиләр һаггында да демәк мүмкүндүр. Лакин онларла достлуг етмәк олур. Долча бүрчү алтында анадан олан кишиләрлә дә никаһ уғурлу са-

јылмыр. Кишинин сојуглуғу вә тәбиәтчә адамајовушмазлығы өз тә'сирини көстәрир.

Балыг бүрчү алтында анадан оланлара ашағыдакылар уғурлу һесаб олунур: хошбәхт ај—мај, ијун; хошбәхт күн—чүмә; хошбәхт тарих, рәгәм—9; севимли күл-чичәк—сары нәркиз, севимли даш-гаш—аквамарин (көјүмтүл-јашыл рәнкли, гијмәтли даш)—һәгигәт рәмзи.

21 март—19 апрел (Гоч бүрчү). Гоч бүрчү алтында доғуланлар сағлам дүшүнчәли, нәзакәтли, һәлим хасијјәтли олурлар. Фираван јашамағы хошласалар да, бәдхәрҹ олурлар. Раһатлыға, сәлигә-саһмана чан атсалар да, чох вахт пинтиликләри үзә чыхыр. Бу адамларда тәмтәрағa, ачыг, парлаг рәнкли шејләр, бајрамсајағы дәбдәбәјә бөјүк һәвәс олур. Һәр шејдә бир севинч, шәнлик ахтарыб тапырлар. Шылтаг вә тәрсликләри илә јанашы, үзүјола, сакит вә дөзүмлү олурлар. Башгалары илә мүнасибәтдә чох инчә вә мәлаһәтлидирләр. Лакин тез-тез тәрслији вә шылтаглығы үзүндән хырда шејләр үстүндә башгалары илә күсүшүр вә барышырлар.

Инчәсәнәт вә ме'марлығы чох севирләр. Онлардан көзәл бәдии тәртибатчы, декорасија рәссамы, дәрзи вә ашпаз чыхыр.

Бу бүрч алтында дүнјаја кәлән гадынлар адамы мәфтун едирләр. Онлар көзәл нә варса севирләр; күл-чичәк, көзәл палтар, ләзиз јемәкләр, шәраб вә с. дә дахил олмагла. Онлар ашигләрини мәфтун вә мүфлис едирләр. Лакин әрләринә вәфалы олурлар. Илин бу чағында доғуланларын Гыз, Оғлаг, Хәрчәнк, Балыглар бүрчләри алтында анадан оланларла никаһы уғурлу сајылыр. Никаһдан сонра бир-биринә дәрин һөрмәт бәсләјирләр. Мүнасибәтләр сакит достлуг әсасында гурулур.

Шир, Әгрәб, Долча, Буға, Әкизләр, Охатан бүрчләри алтында анадан оланларла никаһ јарамыр, арзуолунмаздыр; бахмајараг ки, хасијјәтләриндә ујғун чәһәтләр чохдур. Күнләри дава-далашла, деди-году илә кечир. Бир-бирләрини чәзб етсәләр дә, дәрин зиддијјәт һәр шеји алт-үст едир. Охатан бүрчү алтында анадан оланла никаһ һеч вахт јахшы нәтичәләнмир, мүтләг аиләнин дағылмасына кәтириб чыхарыр.

Гоч бүрчү алтында анадан оланлара ашағыдакылар уғурлу һесаб олунур: хошбәхт ај—мај, ијун; хошбәхт күн—чүмә; хошбәхт тарих, рәгәм—6; севимли күл-чичәк—бәнөвшә, севимли даш-гаш—брилјант—мә'сумлуг рәмзи.

20 апрел—20 мај (Буға бүрчү). Бу бүрч алтында дүнјаја кәләнләр мөһкәм хасијјәтли вә тәбиәтчә һөкмлү олурлар. Һәјат ешгилә јашајан бу адамларда рәһбәрлик етмәк габилијјәти вардыр. Истәр гадын, истәр киши—никбин, мәнлијини көзләјән, чошаркән мүбалиғәјә, шиширтмәјә јол верән олурлар. Бу адамлар јерли-јерсиз вора әл атмалары вә әләб-әркана мәһәл гојмамалары илә фәргләнирләр. Лакин гәддар дејилләр. Онлары башгаларынын арзу вә истәкләри аз марагландырыр. Ишләмәји чох севирләр. Истәјинә наил олан кими она мараглары итир. Кечмиш барәдә дүшүнмәдән бу күнлә јашајырлар. Һагг-әдаләт тәрәфдары олурлар. Сәбирли вә сијасәтчи олмадыгларына көрә тез-тез чәтин вәзијјәтә дүшүрләр. Онлар үчүн һәјатын мә'насы ишдир. Бөјүк ирадә күчү, чәсарәт, ани реаксија онларын ә'ла тәбиб, ҹәрраһ, диагност олмасына имкан верир. Гәддарлығы вә лovғалығы мане олмаса, онлардан јахшы сәркәрдә вә журналист дә чыхар. Харичи чәһәтчә сағлам көрүнсәләр дә, әсәб системләри зәиф олур. Онлар бир гајда олараг пис аилә башчысы сајылырлар, чүнки гысганч, өзүндән чыхан вә кобуд олурлар. Һәм дә өз достларыны аиләләриндән чох истәјирләр.

Буға бүрчү алтында доғулан гадынлар сәнәткар олурлар. Чох вахт да киши сәнәтинә үстүнлүк верирләр. Аиләдә башчы олмаға чалышырлар. Охатан, Оғлаг, Хәрчәнк, Шир, Әкизләр, Долча бүрчү алтында доғуланларла никаһ уғурлу сајылыр. Тәрәзи вә Гоч бүрчү алтында доғуланларла никаһ уғурсуз, Балыглар вә Хәрчәнк бүрчләри алтында анадан оланларла—һәр ики тәрәфин еһтирасы илә бағлы—фачиәли нәтичәләнә биләр.

Буға бүрчү алтында доғуланлара ашағыдакылар уғурлу һесаб олунур; хошбәхт ај—ијун, ијул; хошбәхт күн—чәршәнбә ахшамы; хошбәхт тарих, рәгәм—8, севимли күл-чичәк—гызчичәји; севимли даш-гаш—зүмрүд—хошбәхтлик рәмзи.

21 мај—21 ијун (Әкизләр бүрчү). Әкизләр бүрчү алтында доғуланлар ағыллы олурлар. Онларын мараг даирәси кениш олур. Һәр шеји билмәјә чалышыр, дилләри јахшы мәнимсәјирләр. Шәраитә ујғун һәрәкәт едирләр. Һиссолунмаз инчәликлә мәлаһәтлилик, бир јандан да түндмәчазлыг вә әсәбилик онларын гәрибәликләринә дәлаләт едир. Бә'зи вахт өзләринә инамсызлыг әмәлә кәлир ки, бу да аз галыр әсл хәстәлијә чеврилсин. Онларын арасындан чыхан зијалылар башгаларына чәтинликлә

јовушурлар. Белә адамлар чох әсәби олурлар. Бә'зән һәр һансы бир мәсәлә барәдә дәриндән дүшүнүрләр вә бу аз галыр ки, руһи хәстәлијә кәтириб чыхарсын.

Истәр елм, истәрсә дә әдәбијјат вә инчәсәнәт саһәләриндә даһи вә исте'дадлы адамларын чоху Әкизләр бүрҹү алтында доғуланларын арасындан чыхыр. Онлар фәлсәфә,ријазијјат вә мусигијә дә габил олурлар. Онлары севмәк чәтиндир; адамлардан гачырлар. Бахмајараг ки, онлар өзләри, демәк олар ки, севмәјә габил дејилләр, надир һалда меһрибан олур, башгаларынын онлары севмәсини истәјир, һәмишә гајғы вә нәвазиш көзләјирләр.

Онлар ән марағлы адамларла белә бир јердә олмагдан тәнһалығы үстүн тутурлар. Тәнһалыг исә һәрдән онлары интиһара кәтириб чыхарыр. Ишдә чох вахт шәрикли мүәллифә, көмәкчијә вә мүдирә еһтијачлары олур. Онлар асанлыгла идеја верир, лакин ону јеринә јетирмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Бу бүрҹ алтында доғулмуш гадынларын јолдашлығы ә'ла олур. Онлар ағыллы, мәзәли, мәдәни, шух, һазырҹаваб олурлар. Онларын јанында дарыхмаг мүмкүн дејил. Адамларла тез дил тапыр вә һансы мөвзуда десән сөһбәт едә билирләр. Сәрбәстлији севир вә мүәјјән сәнәт саһиби олурлар. Онлардан јахшы идарә рәһбәрләри вә тиҹарәтчи чыхыр. Әрләринә һөрмәт едир, һәмишә онларын көмәкчиләри олурлар.

Хасијјәтләринин јахынлығына көрә Әкизләр, Хәрчәнк, Шир, Тәрәзи бүрҹләри алтында доғуланларла никаһ уғурлу нәтиҹәләнир. Шир бүрҹү алтында доғулан шәхс тәкәббүрүнү боға билсә, никаһ чох уғурлу олар. Белә һесаб едирләр ки, бу никаһ ағлын вә күҹүн бирләшмәсидир.

Гыз, Оғлаг бүрҹләри алтында доғуланларла никаһ мүнасиб сајылмыр. Онлар арасында јалныз достлуг мүмкүндүр.

Әкизләр бүрҹү алтында доғуланлара ашағыдакылар уғурлу һесаб олунур: хошбәхт ај—апрел, август; хошбәхт күн—ҹүмә; хошбәхт тарих, рәгәм—5; севимли күлчичәк—гызылкүл; севимли даш-гаш—александрит (гијмәтли даш)—сағламлыг рәмзи.

23 ијун—22 ијул (Хәрчәнк бүрҹү). Бу бүрҹ алтында дүнјаја кәләнләр өз фикир, дујғу вә нијјәтләрини кизли сахлајыр, хәјалпәрәст олурлар. Әтрафдакылара гәрибә вә анлашылмаз тә'сир бағышлајырлар. Онларын һәссас гәлби, бә'зән дә хәстә әсәбләри олур. Дујма, һиссетмә

габилијјәтләри о гәдәр инкишаф едир ки, чох вахт һипнозчу олурлар. Јалныз өзләринә хас ганунларла јашајырлар. Мәнтиг онлара јаддыр. Башгалары үчүн мә'насыз көрүнән бир мәсәлә онлар үчүн бөјүк проблемә чеврилир. Буна көрә дә башгаларыны әсәбиләшдирир, онларла мүбаһисә едир, мүнагишәјә кириширләр. Бунунла белә, сәдагәтли дост вә јахшы сөһбәт јолдашы олурлар. Тәбиәти севир вә онун гојнунда тәнһа галмагы хошлајырлар. Сәјаһәти дә севирләр. Хасијјәтләринә көрә ишдә чәтинликләрлә гаршылашырлар. Өзләринә вә башгаларына гаршы чох тәләбкар олурлар. Онлардан јахшы мүтәфәккир, алим, мусигичиләр чыхыр. Исте'дадлы олмајанлар исә виҹданлы мә'мур вә гуллугчу олурлар.

Хәрчәнк бүрҹү алтында дүнјаја кәлән гадынлар хәјалпәрвәр олур, һәддән артыг һиссә гапылырлар. Одур ки, һәјатда әзаб-әзијјәтлә гаршылашырлар. Онлардан гәһрәман да, истерик дә чыхыр. Бу гадынлар үчүн вәзифә борҹундан үстүн һеч нә јохдур. Әрләринә вәфалы, әсл ана олурлар.

Шир, Гыз, Гоч, Балыглар, Охатан вә Долча бүрҹләри алтында доғуланларла никаһ уғурлу сајылыр.

Буға, Тәрәзи, Оғлаг бүрҹләри алтында анадан оланларла никаһ мүнасиб һесаб олунмур. Никаһдан сонра мүхтәлиф дүнјакөрүшә малик бу адамлар арасында фикир ајрылығы, дава-далаш башлајыр, һәрә өз аләминдә јашајыр.

Хәрчәнк бүрҹү алтында дүнјаја кәләнләрә ашағыдакылар уғурлу һесаб олунур: хошбәхт ај—феврал, сентјабр; хошбәхт күн—базар ертәси; хошбәхт тарих, рәгәм—13; севимли күл-чичәк—ағ су занбағы; севимли даш-гаш—јагут—севки рәмзи.

23 ијул—23 август (Шир бүрҹү). Шир бүрҹү алтында доғуланлар зәһмли вә ејни заманда мәрһәмәтли олурлар. Онлара сүн'и һәјәчан, гызышма јаддыр. Һәмишә тәбии вә ҹошғун олурлар. Һамы онлара рәғбәт бәсләјир. Онларын чох бөјүк дахили күчү вардыр. Гәһрәманлыг, фәдакарлыг көстәрмәјә гадирдирләр. Онлара шөһрәтпәрәстлик дә хасдыр. Бу адамлар һәм дә хәјалпәрәст олур вә асанлыгла алданырлар. Әләб-әрканы көзләмәдикләринә вә психоложи дујма габилијјәти олмадығына көрә сәһвләрә јол верирләр ки, бу да әсл фәлакәтә кәтириб чыхарыр. Лакин нә гәдәр чәтинлијә дүшәләр дә, шәнлик вә зарафатларындан әл чәкмирләр. Онларын ән чох ачы-

ғы кәлән шеј сатгынлыгдыр. Һәгиги дост олур, лакин јени-јени адамларла танышлыға да чан атырлар. Бу тип адамлар әлиачыг олурлар. Вар-дөвләтин вә бәр-бәзәјин дәлисидирләр. Гонаг гәбул етмәји, гумар ојнамағы, идман јарышларыны хошлајырлар. Низамсызлыг, сәлигәсизлик, исрафчылыг һәјатларынын ахырыны касыбчылыгла кечирмәјә кәтириб чыхарыр. Онлар бүтүн сәнәтләри хошлајыр вә чох вахт рәһбәр вәзифәләр тутурлар.

Шир бүрчү алтында доғулан гадынлар севкидә гејри-ирадидирләр. Онлар сәмими вә сәхавәтли олур, вәфасызлығы бағышламырлар. Бу чүр гадынлара чохлары ашиг олур, пәрәстиш едирләр. Лакин гүрурлары кимләсә тәсадүфи мүнасибәтдә олмаға онлара имкан вермир. Гадынларла достлуғу гијмәтләндирмирләр. Там әмин олмасалар ки, кәләчәк һәјат јолдашы ону сәмими-гәлбдән севир вә о бу мәһәббәтә лајигдир, никаһа јол вермәзләр. Бу гадынлар көзәл ана вә аилә башчысы олурлар.

Тәрәзи, Охатан, Әкизләр, Буға бүрчләри алтында анадан оланларла никаһ уғурлу сајылыр. Бу сөзләри Гоч, Әгрәб, Долча вә Оғлаг бүрчләри алтында дүнјаја кәләнләр һаггында демәк олмаз. Көстәрилән бүрчләрин алтында доғуланларын тәрслији (Гоч), гысганчлығы, «мәнәм-мәнәм» демәси (Әгрәб), сојуглуғу, хасијјәтләринин мүхтәлифлији, һәјата бахыш вә зөвгләринин ајрылығы (Долча, Оғлаг) никаһын позулмасына кәтириб чыхарыр.

Шир бүрчү алтында доғуланлара ашағыдакылар уғурлу һесаб едилир: хошбәхт ај—јанвар, октјабр; хошбәхт күн—базар; хошбәхт тарих, рәгәм—1; севимли күлчичәк—лалә; севимли даш-гаш—оливин (сарымтыл-јашыл рәнкли гијмәтли даш)—фираванлыг рәмзи.

23 август—22 сентјабр (Гыз бүрчү). Гыз бүрчү алтында доғуланлар чидди хасијјәтли, ағыллы, дәрин дүшүнчәли, мәнтигли, ајдын бахышлы олурлар. Һамыдан өзүнү дүз апармағы вә дәгиглик тәләб едирләр. Онларда күчлү еһтирас олмаса да чох вахт гызғын мәһәббәтә мүбтәла олурлар. Чох зәкалы олан бу адамлар сијасәт, игтисадијјат вә бүтүн башга елм саһәләриндә мүвәффәгијјәт газана билирләр. Онлар бөјүк шөвглә гочалана гәдәр охујур, өјрәнир, билик газанырлар. Адәтән чох јашајырлар. Адамлар арасында бөјүк һөрмәтләри олур. Лакин хырда мәсәләләр үстүндә онларла сөз-сөһбәтләри дүшүр.

Гыз бүрчү алтында дүнјаја кәлән гадынлар чох вахт чазибәдар олсалар да, аз еһтираслы олурлар. Ишвә-назлары, гәмзәләри илә әтрафдакылары мәфтун едән бу гадынлар башгалары илә мүнасибәтдән сон анда ваз кечирләр. Демәк олар ки, һәмишә утанчаг, таныш-билишләри илә мүнасибәтләри пәрдәли олур.

Тәрәзи, Оғлаг, Балыглар, Шир бүрчләри алтында дүнјаја кәләнләрлә никаһ уғурлу сајылыр. Үмуми мараг, достлуг, чазибәлилик, јахшы мүнасибәт јаранмасына бахмајараг, Әкизләр, Буға, Охатан, Долча бүрчләри алтында дүнјаја кәләнләрлә никаһ узун сүрмүр. Дава-далаш, хасијјәтләрин башгалығы, еһтирасларын ујушмазлығы, һәјата мүхтәлиф мүнасибәт вә с. әввәл-ахыр никаһын позулмасына кәтириб чыхарыр.

Гыз бүрчү алтында доғуланлара ашағыдакылар уғурлу сајылыр: хошбәхт ај—нојабр, феврал; хошбәхт күн—чәршәнбә; хошбәхт тарих, рәгәм—5; севимли күл-чичәк—сармашыг; севимли даш-гаш—сапфир (көј јагут)—мүдриклик рәмзи.

23 сентјабр—22 октјабр (Тәрәзи бүрчү). Тәрәзи бүрчү алтында дүнјаја кәләнләр тәмкинлилији илә фәргләнирләр. Сөз-сөһбәт, дава-далаш, пислик вә чәгинликдән гачырлар. Чалышыб һәгигәти үзә чыхарырлар. Дүнјада онлара асајишдән ирәли һеч нә јохдур. Онларда һагг-әдаләт һисси күчлүдүр. Лакин һадисәләрин кедиши пис вәзијјәт аланда өз е'тигадларыны гурбан верәрәк мүбаризәдән асанлыгла әл чәкирләр. Әкәр мәчбуријјәт гаршысында галсалар, аз да олса јалана јол верирләр. Тале һәмишә онларын үзүнә күлүр. Нәзакәтли, хошрәфтар, шән, меһрибан, һәлим хасијјәтли олдугларына көрә бу адамлары чәмијјәт арасында севирләр. Онлардан көзәл вәкил, дипломат, журналист, тичарәтчи, актјор вә инзибатчы чыхыр.

Тәрәзи бүрчү алтында дүнјаја кәлән гадынлар мәлаһәтли олурлар. Онларын башлыча мәшғулијјәти вә арзусу севиб-севилмәкдир. Бәзәк-дүзәк, ширнијјат, чәрәз пәрәстишкары олан бу гадынлар чох јатмағы севирләр. Тәрәзи бүрчү алтында дүнјаја кәлән кишиләр кими, онларын да мәзәммәт, чәтинлик, сөз-сөһбәтдән зәһләләри кедир. Кичик бир зиддијјәтдән һиддәтләнир вә көз јашы төкүрләр. Әркөјүн вә худбиндирләр. Лакин ушаг кими меһрибан олурлар. Јахшылыг вә пислији тез унудурлар. Дүнјада һәр шејдән чох севдикләри хош сөз, тә'рифдир.

Бир шејә ланми алудә олмурлар. Онларын марағы тез-тез дәјишир.

Балыглар, Шир, Әкизләр, Долча, Охатан бүрчләри алтында доғуланларла никаһ уғурлу, Оғлаг, Хәрчәнк, Гоч, Әгрәб бүрчләри алтында доғуланларла уғурсуз сајылыр. Чүнки гысганчлыг (Гоч), хүсусијјәтчилик (Хәрчәнк), түндмәчазлыг (Оғлаг), әсәбилик (Әгрәб) никаһын давамлылығына мане олур.

Тәрәзи бүрчү алтында дүнјаја кәләнләрә ашағыдакылар уғурлу сајылыр: хошбәхт ај—август, сентјабр; хошбәхт күн—чүмә; хошбәхт тарих, рәгәм—6; севимли күл-чичәк—алабәзәк бәнөвшә; севимли даш-гаш—алмаз—үмид рәмзи.

23 октјабр—21 нојабр (Әгрәб бүрчү). Әгрәб бүрчү алтында доғуланларын хасијјәтләри зиддијјәтли олур. Онларын заһири мәрһәмәтсизлији архасында јумшаглыг вә көмәк етмәк мејли кизләнир. Бу тип адамлар бөјүк һәвәслә биликләрә чан атырлар. Лакин сонралар бу һәвәс кечир вә онлар билдикләрини башгаларына өјрәтмәклә кифајәтләнирләр. Бә'зән онлары садәлөвһлүкләри алдадыр. Башга тәрәфдән дә онлар һәр шејә шүбһә илә јанашырлар. Бу адамлар манеәләри дәф етмәкдә чох инадлы олурлар. Һәлә чаванлыгдан өмүрлүк дост вә дүшмән газаныр вә өз ишләринин хатиринә онларын јерини дәјишмәји дүзкүн сајырлар. Фикир, нијјәт вә дујғуларыны кизли сахламаларына бахмајараг, әтрафдакылар онларла фикир мүбадиләси едир вә чох вахт сонралар бунун пешманчылығыны чәкирләр.

Әгрәб бүрчү алтында дүнјаја кәлән гадынлар чох гәмзәли, һиссијјатлы, һәрис вә һәр шејлә марагланан олурлар.

Балыглар, Оғлаг, Гыз, Хәрчәнк бүрчләри алтында дүнјаја кәләнләрлә никаһ уғурлу сајылыр. Долча, Шир, Буға бүрчләри алтында дүнјаја кәләнләрлә никаһын бәдбәхтлик кәтирәчәјинә инанырлар.

Әгрәб вә Гоч бүрчү алтында дүнјаја кәләнләр арасында никаһдан сонра сөз-сөһбәт дүшсә дә, онларын ушаглары чох гәшәнк вә исте'дадлы олурлар.

Әгрәб бүрчү алтында дүнјаја кәләнләрә ашағыдакылар уғурлу сајылыр; хошбәхт ај—јанвар, ијул; хошбәхт күн—чәршәнбә ахшамы; хошбәхт тарих, рәгәм—8; севимли күл-чичәк—гырмызы гәрәнфил; севимли даш-гаш—топаз (мүхтәлиф рәнкә чалан гијмәтли даш)—сәдагәт рәмзи.

22 нојабр—21 декабр (Охатан бүрчү). Охатан бүрчү алтында дүнјаја кәләнләр тәмкинли вә чидди олурлар. Һәддән артыг садәлији илә сечилән бу адамлар мәдәнијјәтдән тәбиилији үстүн тутурлар. Чох фәал олан бу адамлар инсанлары өз архасынча апармаг габилијјәтинә маликдирләр. Онлар гадынларын чох хошларына кәлирләр. Чәсур, сон дәрәчә күчлү олур, мачәра вә гәһрәманлыг арзусу илә алышыб-јанырлар. Онларын бир гисми дәнизчи, әскәр, гулдур, мачәрачы, сәфил, башга бир гисми исә дипломат, мүтәфәккир, тәдгигатчы, археолог, етнограф, фоторепортјор олур. Шән, шух хасијјәтли олсалар да, бә'зән һәјата кечирә билмәдикләри ишләрә көрә изтираб чәкирләр. Әлдә едилән наилијјәтләрлә кифајәтләнмир, јени зирвәләр фәтһ етмәјә чан атырлар. Онлар гочалыб элдән дүшәнә гәдәр јашамырлар.

Охатан бүрчү алтында дүнјаја кәлән гадынлар да ики гисмә бөлүнүр.

Биринчи гисим гадынлар һөкмлү олурлар. Башгаларына көстәриш вермәји вә рәһбәрлик етмәји севирләр. Бу гадынлар даим һәрәкәтдә олмағы вә идманы чох хошлајырлар. Аилә һәјатына чәтинликлә алышырлар. Һавалы олур вә сәрбәстлији һәр шејдән үстүн тутурлар. Чәлд, чевик вә ишкүзар олан бу гадынлар һәр ишин өһдәсиндән кәлә билирләр.

Башга гисим исә мүстәгил хасијјәтли, хурафата инанмајан, ағыллы гадынлардыр. Онлар инчәсәнәти, китаблары, дүнјакөрүшлү адамлары севирләр. Һәр шеји зөвглә, инчәликлә јеринә јетирирләр. Бу гадынлар мараглы вә гејри-ади олурлар.

Долча, Буға, Тәрәзи вә Шир бүрчү алтында дүнјаја кәләнләрлә никаһ уғурлу, Әкизләр, Гоч, Балыглар вә Гыз бүрчләри алтында дүнјаја кәләнләрлә уғурсуз һесаб едилир.

Бахмајараг ки, Хәрчәнк бүрчү алтында дүнјаја кәләнлә дә никаһ уғурлу олур, Охатан бүрчү алтында доғуланын сәрбәстлијә чан атмасы ачы көз јашларына, ағыр вәзијјәтләрә кәтириб чыхарыр. Күчлү гаршылыглы мејллә јанашы, характерләрин дабан-дабана зидд олмасы (Балыглар, Гыз бүрчләри) никаһын сәадәт кәтирәчәјинә имкан вермир. Сәмимилик, чошғунлуг, доғручулуг (Шир), еһтирасларын ујарлығы, тәбиәтчә јахынлыг (Тәрәзи), бир-биринә дәрин рәғбәт, һөрмәт, мәһәббәт (Долча) никаһын чох уғурлу олмасына шәраит јарадыр.

Охатан бүрҹү алтында дүнјаја кәләнләрә ашағыдакылар уғурлу сајылыр: хошбәхт ај—апрел; хошбәхт күн—ҹүмә ахшамы; хошбәхт тарих, рәгәм—3; севимли күл-чичәк—ағ нәркиз; севимли даш-гаш—киасинт (шәффаф, түнд гырмызы рәнкли гијмәтли даш)—мүвәффәгијјәт рәмзи.

23 декабр—19 јанвар (Оғлаг бүрҹү). Оғлаг бүрҹү алтында дүнјаја кәләнләр физики вә мә'нәви ҹәһәтдән дөзүмлү олурлар. Ушаглыгдан өз гаршыларына мәгсәд гојур вә гоҹаланадәк бу мәгсәд уғрунда чалышырлар. Истәсәләр дә тутдуглары јолдан дөнә билмирләр. Демәк олар ки, һеч вахт рисг етмирләр. Лакин јери кәләндә һәр шеји алт-үст етмәјә, иши корламаға гадирдирләр. Һәрдән мүвәффәгијјәтсизлијә уғрасалар да, өз һисс вә һәјәҹанларыны башгаларындан кизләдә билирләр.

Оғлаг бүрҹү алтында дүнјаја көз ачан гадынлар адәтән бәстәбој, сујуширин, ләтафәтли, сәмими, һәссас, инҹә гәлбли вә һәртәрәфли инкишаф етмиш олурлар. Онлар шәхси мәнфәәтләрини күдмүрләр. Үрәкләринин ачыглығы имкан верир ки, сон тикәләринә, сон гәпикләринә гәдәр башгалары илә бөлсүнләр. Бә'зән алдансалар да, онлары авам һесаб етмәк олмаз. Сәмими, мәдәни, дәрин дүшүнҹәли, ағыллы вә мәнтигли олан бу адамлар елмә бөјүк һәвәс көстәрирләр. Онлардан јахшы философлар чыхыр. Мараг көстәрдикләри елм саһәсинә аид һәр шеји охујур вә һәртәрәфли билијә јијәләнирләр. Буну башгаларыны мат гојмаг вә ја валеһ етмәк јох, өзләринин билијә олан һәвәсләри naminә едирләр. Һәјатда рәнкарәнклији севән бу гадынлар бә'зән кәркинлик јаратмағы вә пәрәстишкарларыны ачы дәгигәләр кечирмәјә вадар етмәји хошлајырлар.

Оғлаг бүрҹү алтында доғулан кишиләр бој-бухунлу, јарашыглы олсалар да, кејимләринә фикир вермәдикләриндән башгаларынын диггәтини һәр вахт ҹәлб етмирләр. Онларын ән чох һисс едилән чатышмазлығы ләнк олмаларыдыр. Сакит вә тәмкинли олан бу адамлар һәр шејә ҹан атыб һәјатларыны мүрәккәбләшдирмәји хошламырлар. Сәһһәтләри зәиф олур. Чох доғручул олан бу адамлар инсанларын хејирхаһлыгларына инанырлар. Ишләриндә мәс'улијјәт һисс едирләр. Сағлам мүһакимәләри, башгаларына тә'сир көстәрмәк вә онлара рәһбәрлик етмәк баҹарыглары вардыр. Араларындан маһир сәнәткарлар чыхыр. Зарафаты дујур вә ону гијмәтләндирирләр. Ағыр анларда белә бу хүсусијјәт онларын

көмәјинә кәлир. Һәјатларыны сакит, өз үрәкләри истәјән кими тутур вә кечирирләр. Бу ҹүр кишиләр мүшаһидәчилик, тәшкилатчылыг вә реал дүшүнмәк габилијјәтләрилә фәргләнирләр.

Оғлаг бүрҹү алтында анадан олан киши вә гадынлар адәтән кеч аилә һәјаты гururлар. Бунунла белә, хошбәхт олурлар. Һәјат јолдашларына садиг галырлар. Әкизләр, Тәрәзи вә Шир бүрҹләри алтында дүнјаја кәләнләрлә никаһын уғурсуз, Гыз, Балыглар,Буға, Хәрчәнк вә Әгрәб бүрҹләри алтында анадан оланларла никаһын уғурлу олдуғуна инанырлар.

ӘСРЛӘРИН ИЗЛӘРИ ВАР БУ ЈЕРДӘ

Бәшәр мәдәнијјәтинин интишарында мүһүм рол ојнајан гәдим Урарту вә Бабил дөвләтләри Ираг әразисиндә инкишаф етмиш вә сонра тәнәззүлә уғрамышдыр. Ур вә Бабил шәһәрләринин харабалыглары инди дә галыр. Ур харабалары өлкәнин ҹәнубунда— Насиријјә шәһәринин 15 километрлијиндәдир. Бабил харабалары исә Бағдад—Һиллә шосе јолунун 95-ҹи километрлијиндәдир.

...Әсрләрлә бүтүн дүнјанын сәҹдә гылдығы, көзәллијинә һејран олдуғу Бабил шәһәринин көркәмини сејр едирәм. Гәлбимдән гәрибә бир һисс кечир. Евимизин јанындакы «Гара дүз» дедијимиз саһәдәки учсуз-буҹагсыз тахыл зәмиләри, онун көвшәнлији, көвшәнлик јандырылдыгдан сонра исә јериндә галан вә һәмишә әһвалымы позан күлү көзләрим өнүндән кечир. О вахт тәсәллими онда тапырдым ки, бура бир аз әввәл бәрәкәтли тарла иди. Бу һисси Бабилә дә аид етмәјә чалышырам. Онун ҹаһ-ҹәлаллы, кәлһакәлли вахтыны дүшүнүрәм. Әсрләрлә мәдәнијјәт мәркәзи олан Бабилин харабалыгларыны кәздикҹә гәһәр мәни боғур. Бөјүк Хагани јада дүшүр:

> Кәрдишин әлилә о көзәл јерләр,
> Ҹәһәннәмә дөнмүш инди сәрбәсәр.

Инсанларын амансызлығына, белә бир көзәллијә неҹә әл галдырдығына һејрәт едирәм. Мәктәбдә Зијад мүәллимин гәдим дүнја тарихиндән өјрәтдикләрини јаддашымын сүзкәҹиндән кечирирәм.

...Бабилин алынмаз галалары, лај-лај ачылан кениш дарвазалары, инсаны мәфтун едән сарајлары, суварма системи вә каналлары, көзәл мәрасимләри, адәт-ән'әнәләри, ағыллы инсанлары, маһир сәнәткарлары, вар-дөвләти, зинәти варды. Шәһәр Фәрат чајынын Дәҹлә чајына ән јахын ахдығы јердә салынмышды. Бабил «бабили»— аллаһларын гапысы демәкдир. О, гәдим дүнјанын ән көзәл вә ән мәшһур шәһәри олуб. Ме'марлыг, мәдәнијјәт вә елм мәркәзи кими аләмә сәс салмышды. Әсрләрлә мәш'әл кими башгаларына јол көстәрән Бабил халгларын сәҹдәкаһына чеврилмишди. Бу шәһәр һаггында тарихчиләр галаг-галаг китаблар јазмышлар. Јени ерадан әввәл V әсрдә Бабили зијарәт етмиш Һеродот бу көзәл шәһәрин бол сулу, дәрин вә сакит ахан Фәрат чајы үзәриндә јерләшдијини вә көзәлликдә тајы олмадығыны гејд едир. Јунан вә Рома алимләри Бабилин «Асма бағлары»ны дүнјанын једди мө'ҹүзәсиндән бири кими гијмәтләндирмишләр.

Бабил он беш әсрдән артыг, јә'ни јени ерадан әввәл 1850-ҹи илдән үзү бу јана Македонијалы Искәндәрин һакимијјәтинә гәдәр дүнјанын мәдәнијјәт мәркәзи сајылмышдыр. О, чох «мәнәм, мәнәм» дејән хаганлар, һөкмдарлар көрмүш, чох һөкмдарлар бурада һөкм вермиш, нәһајәт, заманын һөкмү илә јерлә-јексан олмушлар. Онларын арасында ады тарихә гызыл хәтлә јазыланлар да, лә'нәтләнәнләр дә вардыр.

Гүдрәтли һөкмдар Һаммурапинин заманында (јени ерадан әввәл 1792—1750-ҹи илләр) Бабил биринҹи чичәкләнмә дөврү кечирмишди. О, зор вә һијлә илә бүтүн Месопотамијаны өзүнә табе етмишди. Һаммурапи бөјүк ислаһатчы кими дүнјада биринҹи ганунлар мәҹәлләсини јаратмышды. XX әсрин әввәлләриндә газынты заманы тапылан бу ганунлар мәҹәлләси јүз ијирми маддәдән ибарәтдир. Бөјүк гара даш сүтун үзәриндә һәкк олунан ганунлар мәҹәлләсинин јухарысында һөкмдарын шәкли дә вардыр. Бу тарихи абидә инди Парисин Лувр музејиндәдир. Дөрд мин ил әввәл јарадылмыш бу ганунларын бир чоху индинин өзүндә белә муасир дөвләтләрин ганун мәҹәлләләриндә јер алмагдадыр. Никаһ, аилә, оғурлуг вә с. илә бағлы ганунлар беләләриндәндир.

Јени ерадан әввәл VII әсрдә ассурилләр Бабил шәһәрини дармадағын етдиләр. Лакин чох кечмәдән һөкмдар Навуходоносорун вахтында (јени ерадан әввәл 605—562-ҹи илләр) Бабил јенидән тикилди. Онун икинҹи чичәкләнмә дөврү башланды. Шәһәрин әтрафында дәрин хәндәкләр газылды. Шәһәрин тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәк үчүн 16 километр узунлуғунда бајыр вә 8 километр узунлуғунда ичәри дивар чәкилди. Белә күман ет-

мәк олар ки, Бабил шәһәри алынмаз галаја чеврилмишди. Тарихчиләр бу диварларын мөһтәшәмлијини һејрәтлә гејд едирдиләр.

Навуходоносорун заманында мәшһур «Иштар дарвазасы», сарајлар, дүнјанын једди мөʼчүзәсиндән бири—«Асма бағлар» мејдана кәлди вә Бабилин шан-шөһрәти јенидән аләмә јајылды. Бу, Македонијалы Искәндәрин вахтына гәдәр давам етди. Јени ерадан әввәл 331-чи илдә о, Бабили тутду вә аз сонра ону өзүнә пајтахт еʼлан етди. Лакин бу чох сүрмәди. Бүтүн дүнјаны гара-горхуја салан, минләрчә күнаһсыз адамын өлүмүнә сәбәб олан, аналары көзүјашлы, ушаглары јетим гојан бу амансыз фатеһин дә күнләри сајылды. Бабилин 10—12 километрлијиндә ијнә улдузу бојда бир һәшәратын санчмасы нәтичәсиндә о, өлүмә мәһкум олду[1].

...Һәјәчанымы боғараг өзүмү сакитләшдирмәјә чалышырам. Бөјүк һөкмдарларын һәр күн тәнтәнә илә кечдији «Иштар (Мәһәббәт илаһәси) дарвазасы»на јахынлашырам. Мәʼлум олур ки, үзәриндә шир, өкүз вә әждаһа шәкилләри олан, 17 метр һүндүрлүјүндә көјләрә учалан бу дарваза «Иштар дарвазасы»нын әсли дејил. Ону 1889—1911-чи илләрдә Бабил харабалығында газынты апаран алманлар һеч нәдән, һәтта вичданларындан белә чәкинмәдән кәрпич-кәрпич сөкәрәк апарыб «Берлин музеји»ндә (Гәрби Берлин) олдуғу кими гурмушлар.

«Иштар дарвазасы»ндан шәһәрин баш күчәсинә—мәрасимләр күчәсинә аддымлајырам. Ады «Ај ибур шәбу»дур («дүшмән һеч вахт кечә билмәз»). Сол әлдә бөјүк бир әразини тутан (600×900 *м.*) Чәнуб сарајынын харабалары галыр. Беш мөһтәшәм бинадан ибарәт олан бу сарајын зәнкин салонлары арасында тахт-тач салону хүсусилә фәргләнирмиш. Диварларда рәнкли сахсы плитәләрдән дүзәлдилмиш шәкилләрин бир гисми инди дә галыр. Бурада да шир, өкүз вә әждаһа шәкилләри чохлуг тәшкил едир.

Дүнјанын једди мөʼчүзәсиндән бири—«Асма бағлар» бурада имиш. Дејиләнә көрә бешмәртәбәли бина һүндүрлүјүндә олан «Асма бағлар»ын ағырлығына «синә кәрән сүтунлар XX әсрин әввәлинә кими галырмыш. Лакин

---

[1] Искәндәријјә адланан бу јердә алтмышынчы илләрдә кичик бир гәсәбә варды. Совет Иттифагынын көмәјилә бурада кәнд тәсәррүфаты машынлары заводу тикилдикдән сонра Искәндәријјә күнү-күндән бөјүјән шәһәрә чеврилмишдир.

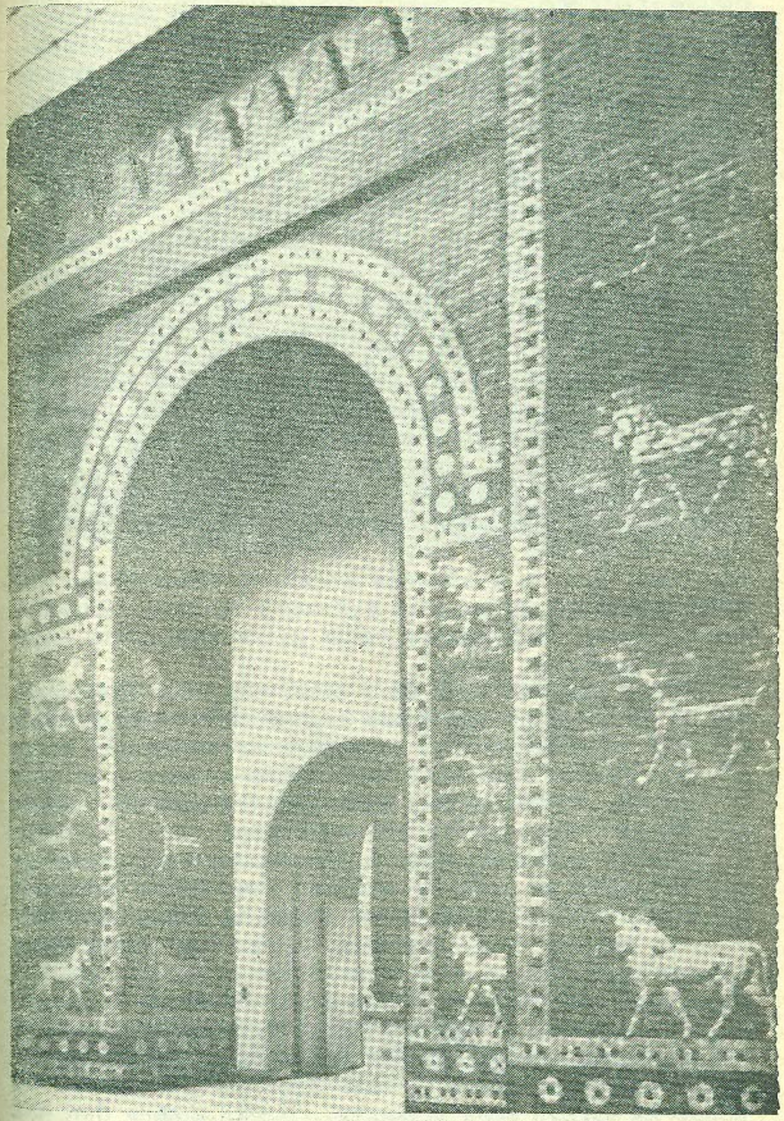

Иштар дарвазасы

1911-чи илдә Фәрат чајы үзәриндә 237 метр узунлуғунда «Һиндијјә бәнди»ни тикәркән сојугганлы инкилис мүһәндиси Вилјам Вилконсун көстәришилә «Асма бағлар»ын да сүтунларыны Бабилин башга биналарынын диварлары кими, сөкүб тикинтидә истифадә етмишләр. О сүтунлар ки, үзәриндә Навуходоносорун севимли арвады Әлијәтин хатирәсинә шимал ағачларындан вә күлләриндән бөјүк бир бағ салынмышды. Бу бағ дүнјакөрмүш адамлары белә һејран гојурду. Одур ки, гәдим дүнјанын једди мө'чүзәсиндән бири кими гәбул олунмушду.

Бурадан Баш вә Јај сарајларынын харабаларына тәрәф кедирик. Бишмиш кәрпичдән тикилмиш Јај сарајында јелчәкәрләр дүзәлдији инди дә һисс едилир. Бурадан бүтүн дүнјада мәшһур олан «Бабил гәсри»нә тәрәф үз тутурам. Бу, «Етемен ан ки»—«Асиманла јерин көрпүсү» адланан пилләли бүрчлү мөһтәшәм бина имиш. Өзүлү 92 квадратметрә бәрабәр олан уча Бабил бүрчүндән рәсәдхана вә көзәтчи мәнтәгәси кими истифадә едилмишдир.

Бабил гәсри һаггында тарихин јаддашында бир әфсанә дә галыб. Дејиләнләрә көрә, Бабил һөкмдары белә гәрара кәлибмиш ки, гәсри аллаһлара чатана гәдәр учалтсын. Бундан акаһ олан аллаһлар елә едирләр ки, тикинтидә иштирак едәнләр мухтәлиф дилдә данышмаға башлајырлар. Бир-бирини баша дүшмәдикләринә көрә тикинти јарымчыг галыр.

Бурада диггәти чәлб едән чәһәт одур ки, һәлә јени ерадан әввәл дилин инсанлар арасында мүтләг үнсијјәт васитәси олмасындан вә гаршылыглы анлашма үчүн дилләри билмәк зәрурилијиндән сөһбәт кедир.

Бабилдә Македонијалы Искәндәрин вахтында тикилмиш Јунан театры да диггәти чәлб едир.

Бабилин шан-шөһрәтини артыран, ону дүнјада таныдан абидәләрдән бири дә «Бабил шири»дир. Дүнјада күч-гүввә рәмзи, басылмазлыг тимсалы кими мәшһур олан бу нәһәнк абидә Бабилин шимал гуртарачағында гојулмушдур. Ширин пәнчәләри алтында гадын вардыр. Буна көрә абидә һәм дә «Шир гадын үзәриндә» адланыр.

Тарихчиләрин јаздығына көрә, бу абидә ассуриләри мәғлуб едәндән сонра гәләбәнин шәрәфинә учалдылмышдыр. Тәәссүф ки, Бабил харабаларында учалдылан бу абидә дә өзүнүн әсли дејилдир. «Бабил шири» бир чох гијмәтли археоложи тапынтылар кими, Ирагын сәрһәддиндән чох-чох узагларда—Лондондадыр...

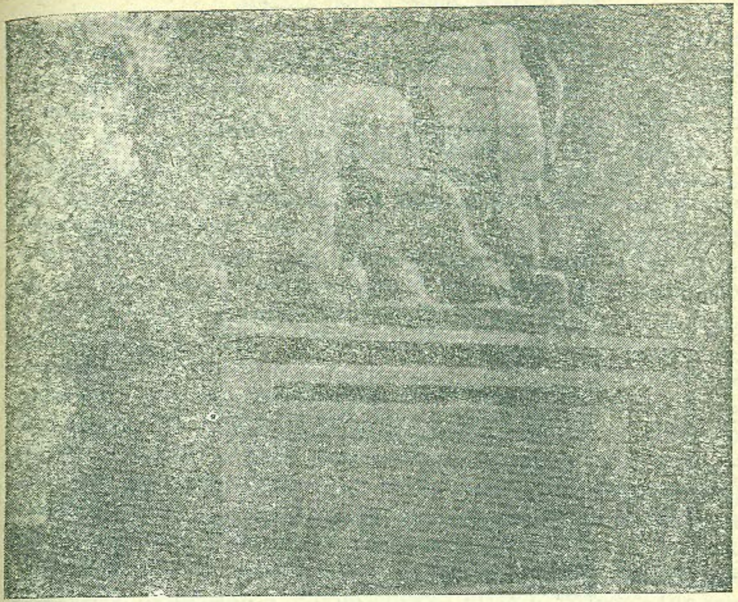

Бабил шири.

1973-чү илдә Ирагы зијарәт едән мәшһур рус шаири Лев Ошанини тәрчүмәчи кими мүшајиәт едирдим. Бәсрәдә вә бир чох башга јерләрдә олдуг. Сөһбәт заманы мәним дә адымын онунку кими «шир» мә'насында ишләндијини биләндә севинди. Бәхт елә кәтирди ки, Бабил харабалыгларына да бир јердә кетдик. «Бабил шири»нә баханда бирдән деди: «Еј «Бабил шири», сәнин өнүндә Советләр өлкәсиндән кәлмиш ики шир дә сәчдә гылыр». Сонра исә «Бабил шири» адлы ше'рини јазыб мәнә һәдијјә етди:

Шоранлыг—гар кими... Бу ар саһилләр
Мәни јола салыр өтән замана.
Өзүм бу сәфәрә инанмасам да,
Кедирәм мән гәдим Бабилистана.

О елә әфсанә, елә нағыл ки,
Адындан исинир дамарларда ган.
Бу абад дүнјамыз һејрәтә кәлир
Мин илләр адлајан харабасындан.

Чох көрдүм дүнјада итән адлары,
Чүрүјүб төкүлән бајраглар мин-мин.
Сонсуз јүзилликләр бир ана дөнүб
Сүрүшүб јанындан хатирәмизин.

Амма силинмәздир јаддашымыздан
Бабил дүнјасынын шөһрәти, сәси.
Нәһәнк галаларын алынмазлығы,
Зәнкин сарајларын илк дәбдәбәси.

Сәссизчә силинир гәдим нахышлар,
О гүдрәт, әзәмәт инди нағылды.
Чаваб вер сән мәнә Семирамида,
«Асылан бағлар»ын һајанда галды?

Сирли, тапмачалы, узаг дүнјаја
Чәпәки кедирик—дар дөнкәләрдән.
Тоз алтдан дикәлән лал учгунлара
Баханда үрәјим титрәјир һәрдән.

Јә'ни доғруданмы, бир күн кәләчәк
Доғма Кировск, мәним Москвам.
Беләчә силиниб јер үзәриндән,
Беләчә јохлуға дөнәчәк тамам.

Гәддар башлардакы тачы унутдум,
Елә бил дәјишди бу јазылы тағ,
Гәмли Бабилистан китабәсиндә
Мән өз дүнәними көрүрдүм анчаг.

Бир азча чәнәси әзилибсә дә,
Јенә әзәмәтли, көзләри ганлы.
Бу гума, күләјә, тарихә дөзүб
Јашајыр Гоча Шир Бабилистанлы...*

ДОСТ ДОСТА ТӘН КӘРӘК...

Мин илләрлә дүнјанын мәдәнијјәт мәркәзи сајылан Месопотамијанын инди инкишаф етмәкдә олан өлкәләр сырасында олдуғуна адам инанмаг belә истәмир. Тәәссүф ки, бу беләдир. Әсрдән-әсрә, нәсилдән-нәслә бу өлкә јаделли гәсбкарлар вә дахили зүлмкарлар тәрәфиндән

* Тәрчүмә шаир *С. Рүстәмханлынындыр.*

талан едилмиш, тарихин енишли-јохушлу јолларында бүдрәмиш, кериләмишдир. Бу вәзијјәт 1958-чи ил ијул ингилабына гәдәр давам етмишдир. Ингилабдан сонра өлкәдә бөјүк дәјишикликләр баш верди. Сосиалист өлкәләри, илк нөвбәдә дә Совет Иттифагы илә мүнасибәтләр көкүндән дәјишди. Мүдрик Ленин сијасәтини һәмишә рәһбәр тутан. Совет дөвләти јени јола гәдәм гојмуш кәнч Ираг республикасына көмәк әли узатды. Игтисади вә техники әлагәләрә даир бағланмыш 16 март 1959-чу ил мүгавиләси һәр ики тәрәф үчүн фајдалы әмәкдашлығын əсасыны гојду. Тәмәннасыз јардымдан бәһрәләнән Ираг халгы бу әлагәләрин даһа да мөһкәмләндирилмәсинә сә'ј көстәрди. Бу да әбәс дејилди. Үмумијјәтлә, әввәлләр капиталист өлкәләриндән јардым алмыш өлкәләр Совет Иттифагы вә башга сосиалист өлкәләри илә игтисади әлагәләр јаратдыгдан сонра һәр васитә илә бу мүнасибәтләри кенишләндирмәјә чалышырлар. Чүнки онлар Совет игтисади јардымынын бир чох үстүнлүкләрини әјани шәкилдә көрүрләр.

Совет јардымынын даһа фајдалы, даһа әлверишли олдуғуну капиталист өлкәләриндә белә е'тираф едирләр. Һәлә 1959-чу илдә АБШ сенатору Чон Кеннеди бу мүнасибәтлә јазырды: «Тәәссүф ки, аз инкишаф етмиш өлкәләрә јардым мәсәләсиндә Совет Иттифагы даһа тә'сирли вә јени јолла кедир».

Совет јардымы бир чох чәһәтдән фәргләнир. Һәр шејдән әввәл, бу јардым бәрабәрлик, гаршылыглы фајда, милли суверенлијә һөрмәт, бир-биринин дахили ишләринә гарышмамаг бахымындан сечилир. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә тәмәннасыз Совет јардымы онун бејнәлмиләлчилији принсипиндән ирәли кәлир. Мә'лумдур ки, бу јардым империализми зәифләтмәк, сүлһү горујуб сахламаг, инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин халгларына харичдән һеч бир тәзјиг олмадан истәдији јолла кетмәсинә көмәк көстәрмәк кими бөјүк мәсәләләрә хидмәт едир. Бу јардым онлары игтисади асылылыгдан хилас едир. Бу, чох вачиб мәсәләдир. Чүнки милли истиглалијјәт газанмыш бир өлкә игтисади истиглалијјәт әлдә едә билмирсә, о, әввәлки кими, империалист өлкәләрин хаммал мәнбәји, малыны «хырыд етмәк» үчүн әлверишли базары, учуз ишчи гүввәсилә зәнкин мәмләкәт олараг галыр. Буну бир даһа јәгин етмәк үчүн В. И. Ленинин ашағыдакы сөзләринә нәзәр салмаг кифајәтдир: «Милли азадлыгдан бәһс едәрәк игтисади азадлыг мәсәләсинин үстүндән ке-

чирләр. Һалбуки һәгигәтдә башлыча чәһәт мәһз игтисади азадлыгдан ибарәтдир».

Совет јардымы еjни заманда гаршылыглы фајдаја әсасланыр. Бу бахымдан Асија вә Африка халгларынын Гаһирә конфрасында Совет нүмајәндәсинин чыхышы мараг доғурур: «Биз һеч бир имтијаз истәмирик. Бизә нә мәнфәәт, нә имтијаз, нә аксијаларын нәзарәт пакетләри, нә дә хаммал мәнбәји лазымдыр. Биз сиздән нә блоклара гошулмағы, нә һөкумәтинизи дәјишмәји, нә дә дахили вә харичи сијасәтинизи дәјишмәји тәләб едирик. Биз сизә, гардаш гардаша көстәрдији кими, тәмәннасыз јардым көстәрмәјә һазырыг. Чүнки өз тәчрүбәмиздән билирик ки, еһтијачдан хилас олмаг нә гәдәр чәтиндир. Бизим јеканә шәртимиз һеч бир шәрт олмадан гаршылыглы фајда әсасында әлагәләрдән ибарәтдир».

Капиталист өлкәләринин инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә игтисади јардымы бу чәһәтдән әсаслы шәкилдә фәргләнир. Әкәр капиталист өлкәси јардым көстәрдији мәмләкәтдә һәр һансы бир демократик дәјишиклик һисс едирсә, дәрһал өз борчуну унудур вә игтисади тәзјигә әл атыр. 1956-чы илдә Бирләшмиш Штатлар Әсван бәндини тикмәкдән бојун гачыранда Чамал Әбдүл Насир демишди: «Бу, Әсван бәндини тикмәкдән бојун гачырмаг дејил. Бу, бизим режимимизә һүчум етмәк демәкдир».

Гәрби Алманија һөкумәти Суријада дәјишиклик баш вердикдән сонра Фәрат чајы үзәриндә бәнд салмаг, су һөвзәси јаратмаг, өлкәни бүтүн ил боју су илә тә'мин етмәк фикриндән ваз кечди (Совет Иттифагынын көмәјилә Фәрат чајы үзәриндә тикилән бу нәһәнк комплексин тикинтиси инди баша чатмышдыр).

Танзанија Алманија Демократик Республикасы илә дипломатик әлагә јаратдыгда Гәрби Алманија она јардым көстәрмәкдән бојун гачырды. Түрк гәзети «Вәтән» Гәрб өлкәләринин игтисади јардымыны тәһлил етмиш вә бу гәнаәтә кәлмишдир ки, Гәрб өлкәләринин игтисади јардымы инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин мүстәгиллијини горху алтына алыр. Бу јардым һәлледичи анда сијаси тәзјигә чеврилир.

Лакин Советләр Иттифагы һеч вахт игтисади јардымдан сијаси мәгсәдләр үчүн истифадә етмәмишдир. Буну бизим гурулуша дабан-дабана зидд олан бир өлкәнин — АБШ-ын дөвләт нүмајәндәләри белә инкар едә билмирләр. Бу бахымдан Америка сенатору Һемфрининин фикри мараг доғурур: «Мәнә һеч олмазса бирчә дәфә Совет

Иттифагынын үзәринә көтүрдүјү тәәһһүдү јеринә јетирмәдији фактыны көстәрин».

Совет јардымы инкишаф етмәкдә олан өлкәнин игтисадијјатыны вә дөвләт бөлмәсини мөһкәмләндирмәјә јөнәлдилмишдир. Әкәр АБШ көстәрдији јардымын јалныз он фаизини сәнајеләшмәјә јөнәлдирсә, Совет Иттифагы буну аһәнкдар едир. Буна көрәдир ки, инди Ирагда сәнајенин 80 фаиздән чоху дөвләт бөлмәсинин әлиндә чәмләшмишдир. Совет јардымы елә нисбәтдә едилир ки, өлкәнин һәм сәнајеси, һәм дә кәнд тәсәррүфаты инкишаф едир, вахт кечдикчә һәмин өлкә өз мүстәгиллијини газаныр вә борчларыны гајтармаг игтидарында олур. Инкишаф етмиш капиталист өлкәләри исә белә өлкәләрә јалныз хаммал мәнбәји кими бахырлар. Бу мүнасибәтлә «Бағдад обсервер» 21 јанвар 1974-чү ил тарихли нөмрәсиндә јазырды: «Мүстәмләкәчи гүввәләр һәр васитә илә Ирагын милли сәнајесинин инкишафыны ләнкитмиш, ону хаммал мәнбәјинә вә өз һазыр малларыны хырыд етмәк үчүн базара чевирмишдиләр».

Капиталист өлкәләринин кредити илә Совет кредити арасында да јерлә көј гәдәр фәрг вардыр. Совет Иттифагы вердији кредит үчүн 2—3 фаиз мәнфәәт алырса, капиталист өлкәләри 6—7 фаиз вә даһа чох кәлир көтүрүрләр. Гәрби Алманија Руркела металлуркија заводунун тикинтисинә вердији кредит үчүн 6,3% кәлир көтүрдүјү һалда, Совет Иттифагы Бһилаји металлуркија заводунун тикинтисинә верилән кредит үчүн Һиндистандан 2,5% кәлир әлдә етмишдир. Әбәс дејилдир ки, Бһилаји заводунун кирәчәјиндә гојулмуш монументин үстүндә һәкк олунмушдур: «Гој достлуғумуз бизим заводун полады кими мөһкәм олсун!».

Јүксәк ихтисаслы милли кадрларын һазырланмасы мәсәләсиндә дә Совет әмәкдашлығы илә Америка әмәкдашлығы көкүндән фәргләнир. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр үчүн кадрлар јетишдирмәк мәгсәдилә јарадылмыш П. Лумумба адына Халглар Достлуғу Университетини вә ајры-ајры институтлары, хүсусән дә Азәрбајчан Нефт вә Кимја Институтуну битирән онларча оғлан вә гыз вәтәнә гајыдыр, өз халгынын рифаһы үчүн чалышыр. Бир нәфәр дә али савадлы әчнәби өлкәмиздә сахланмыр. Чүнки Совет Иттифагы инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә әсл достлуг көмәји көстәрир. Бу мәсәләјә Америкада башга чүр јанашырлар. Орада ағыллы, савадлы адамлары һәр васитә илә сахламаға, һәтта харичдән чәлб ет-

мәјә чалышырлар. Буна тәбии сәрвәт кими бахырлар. Иран сосиологу Нарачи көстәрир ки, јетмишинҹи илләрдә Америкада али мәктәб гуртармыш һәкимләрин, мүһәндисләрин, игтисадчыларын јарыдан чоху, даһа доғрусу, 58%-и вәтәнә гајытмамыш, Америка вәтәндашлығыны гәбул едиб орада галмышдыр.

Инди өлкәмиздә али тәһсил алыб вәтәнә гајыдан ирагды оғлан вә гызларын сајы беш мини кечиб. Совет Иттифагы өлкә дахилиндә дә ихтисаслы милли кадрларын јетишдирилмәсинә хүсуси фикир верир. Бу мәгсәдлә Ирагда јарадылмыш ондан чох тәдрис мәркәзини һәр ил минләрчә кәнч битирир вә техники ихтисаса јијәләнир.

Ираг рәһбәрлији бу мәсәләдә дә Совет тәрәфинин сә'јләрини јүксәк гијмәтләндирир. Бу бахымдан о заман кәнд тәсәррүфаты назири ишләјән Иззәт әд-Доуринин сөзләри мараг доғурур: «Биз өмрүмүз боју харичиләрлә ишләмишик. Лакин һеч вахт көрмәмишик ки, харичиләр милли кадрларын јетишдирилмәсинә Советләр кими фикир версин. Бу күн көрдүкләрим мәнә нағыл кими кәлир. Бир ил әввәл һеч бир ихтисасы олмајан ираглы кәнч инди дәзкаһ архасында мүстәгил ишләјир, бөјүк машынлар, екскаваторлар идарә едир. Биз сизин башга јардым вә көмәјинизи нәзәрә алмасаг, тәкчә бизә һазырладығыныз милли кадрлара көрә өмрүмүз боју сизә миннәтдарыг».

1972-чи ил апрелин 9-да ики өлкә арасында достлуг вә игтисади әлагәләрә даир сазиш имзаландыгдан сонра Совет—Ираг игтисади, техники, мәдәни әлагәләри даһа да кенишләнди. О вахт президент Әһмәд Һәсән әл-Бәкр Совет јардымыны јүксәк гијмәтләндирмишди. «Биз дост Совет Иттифагынын әрәб өлкәләринә, о ҹүмләдән Ирага көстәрдији јардымы еһтирам һисси илә гијмәтләндирир вә буну мүдафиә габилијјәтимизин артырылмасы, ичтимаи-сијаси тәрәггинин сүр'әтләндирилмәси вә тәҹавүзү дәф етмәкдә бизим имканларымызын мәһкәмләндирилмәси үчүн әсас амилләрдән сајырыг».

1972-чи ил сазиши Ирагын азад милли сәнајесинин јаранмасыны тә'мин етди. 1975-чи илдә Москвада Гаршылыглы Игтисади Јардым Шурасы илә Ираг арасында игтисади әмәкдашлыг һаггында мүгавилә бағланды. О вахт Ираг гәзетләри ифтихарла бу мүгавиләнин Гаршылыглы Игтисади Јардым Шурасы илә инкишаф етмәкдә олан өлкә арасында илк тәҹрүбә олдуғуну көстәрирдиләр.

Бу мүгавилә социалист өлкәләри илә Ираг арасында игтисади вә техники әлагәләрин јени вүс'әт алмасына кәтириб чыхарды. Совет Иттифаты Ирагда ағыр вә јүнкүл сәнаје мүәссисәләринин, енеркетика, нәглијјат, кәнд тәсәррүфаты објектләринин, тәдрис мәркәзләринин јарадылмасына бөјүк гајғы көстәрир. Совет Иттифагынын јардымы вә јахындан иштиракы илә тикилән објектләр дөвләт бөлмәсинин әсасыны тәшкил етмиш вә онун инкишафына тәкан вермишдир. Ираг милли сәнајесинин әсасы олан машынгајырма вә кимја сәнајеси саһәләринин јарадылмасы вә тәрәгги етдирилмәси дә дост Совет Иттифагынын ады илә бағлыдыр.

Өлкәнин игтисадијјатында бөјүк рол ојнајан Бағдад—Бәсрә вә Шуејба-Ум—Гәср дәмир јоллары чәкилмиш, паровоз вә вагонларын тә'мир сехи тикилмиш, гәбулედиҹи вә өтүрүчү радиостансијалары истифадәјә верилмишдир.

1969-ҹу ил 17 јанвар мүгавиләсинә әсасән балыгчылыг саһәсиндә бөјүк ишләр көрүлмүш, нефтајырма заводу, фосфорит заводу, автомат телефон стансијалары тикилмиш, совет кеологларынын көмәји илә бөјүк әһәмијјәти олан фајдалы газынты јатаглары ашкар едилмишдир. Шималда—Һәдисә, Докан вә Дәрбәндиханда, ҹәнубда—Насиријјә вә Бәсрәдә нәһәнк су вә истилик-електрик стансијалары истифадәјә верилдикдән сонра өлкә електриклә тә'мин едилмишдир. Сәнајенин јени мүһүм саһәләри—дәзкаһгајырма, аләтгајырма, радиотехника, кимја—әҹзачылыг сәнајеси јарадылмыш, сәһијјә вә кәнд тәсәррүфаты үзрә тәдгигатлар апармаг үчүн атом реактору вә радиоизотоплар лабораторијасы тикилмишдир. Дәмир-бетон мә'мулатлары заводу, Һиндијјә бәнди јахынлығында су гурғуларынын сынаг лабораторијасы, Рамадидә шүшә заводу, Бағдадда тикиш фабрики, Куфәдә ајаггабы фабрики, Кутда тохуҹулуг комбинаты, Бағдадда електротехника аваданлығы заводу. Искәндәријјәдә кәнд тәсәррүфаты машынлары заводу, Самаррада әҹзачылыг комбинаты, Мосулда нефтајырма заводу, Бағдад—Бәсрә нефт кәмәри, Бағдадда вә башга јерләрдә тикилән елеваторлар, памбыг заводу. Бағдадда електрик лампалары заводу, Кәрбәлада мејвә-тәрәвәз консерв заводу, мүхтәлиф јерләрдә семент заводлары вә с. ССРИ-нин игтисади вә техники јардымы илә инша олунмушдур. Бу објектләр өлкәнин халг тәсәррүфатынын һансы истигамәтдә инкишаф етмәси барәдә тәсәввүр ја-

радыр. Кут тохучулуг комбинатынын, Бағдад електротехника заводунун, Искәндәријјә кәнд тәсәррүфаты машынлары заводунун нәинки Ирагда, һәтта Орта Шәргдә белә тајы-бәрабәри јохдур.

Тохучулуг комбинаты илдә 30 милјон метрдән чох парча, 700 тон ип, 6 милјон чүт чораб вә әл дәсмалы, 5 милјон әдәддән чох кејим палтары вә с. истеһсал едир.

Искәндәријјә кәнд тәсәррүфаты машынлары заводу һәр чүр машын, трактор вә с. истеһсал етмәклә бәрабәр, кәнд тәсәррүфаты аләтләри дә бурахыр. Бурада кәнд тәсәррүфаты машынлары үчүн еһтијат һиссәләр һазырлајан вә полададәритмә сехләри дә вардыр.

Бағдад електротехника заводу трансформатор, електрик мотору, кенераторлар вә с. һазырлајыр. Бурада трансформатор вә електрик моторларынын тә'мир сехләри дә фәалијјәт көстәрир.

Самарра әчзачылыг комбинаты өлкәни дәрманла тә'мин едир. Бу комбинат харичдән дәрман кәтирилмәсинин гаршысыны 80—90% алмышдыр. Ејни сөзләри Рамади шүшә заводу һаггында да демәк олар. Бу завод бүтөвлүкдә өлкәни, демәк олар ки, шүшә вә шүшә габларла тә'мин едир.

Јери кәлмишкән дејәк ки, һәр објектин истифадәјә верилмәси бөјүк милли бајрам кими гаршыланыр. Гәзетләр Совет—Ираг достлуғуна һәср олунмуш јазыларла чыхыш едир, бу вә ја дикәр објектин өлкәјә верәчәји мәнфәәтдән сөз ачырлар. Јахшы јадымдадыр, електрик лампалары заводу ишә дүшәндә гәзетләр нечә көзәл јазылар вермишдиләр. «Бағдад обсервер» исә јазыны мәгалы бир башлыгла дәрч етмишди: «Әләддинин чырағы сеһрини итирир».

СӘРВӘТ ХАЛГЫН ӘЛИНДӘ ОЛАНДА

Ираг нефт еһтијатына көрә дүнјада дөрдүнчү, һасилатына көрә исә һәләлик доггузунчу јери тутур. Буна көрә дә тәбии ки, Совет—Ираг игтисади әмәкдашлығында милли нефт сәнајесинин инкишафына хүсуси диггәт јетирилир. Совет Иттифагынын көмәјилә өлкәнин чәнубунда—Шимали Румејлада нефт мә'дәнләри тикилиб истифадәјә верилиб. Инди бу мә'дәнләрдән илдә 50 милјон тон нефт чыхарылыр. Ону да гејд един ки, Совет—Ираг игтисади вә техники әмәкдашлығында республикамызын да пајы вардыр. Бу јардым өз тәчәссүмүнү ашағыдакы формада тапмышдыр: Совет Иттифагынын јардымы илә тикилән објектләр үчүн сифаришләр јеринә јетирмәк, дост өлкәдә чалышмаг үчүн мүтәхәссисләр е'зам етмәк, милли кадрлар јетишдирилмәсинә көмәклик көстәрмәк. Нефтчиләримиз Шимали Румејладан вәтәнә ад-санла гајытмышлар. Онлардан совет нефтчиләри групунун рәһбәри Тәһмасиб Бағыровун, ики дәфә Ирагда е'замијјәтдә олмуш А. Рзагулијев, Л. Һәсәнов, Б. Бабајев, Н. Нәсибов вә башгаларынын адларыны гејд етмәк јеринә дүшәрди.

Азәрбајчан алимләри ираглы һәмкарларына нефт вә кимја саһәсиндә тәдгигатларын тәшкили вә апарылмасында јахындан көмәк етмишләр. Азәрбајчан нефт аваданлығы Ираг нефт мә'дәнләриндә мүвәффәгијјәтлә ишләдилир. Бурада ону да гејд етмәк јеринә дүшәр ки, үмумијјәтлә, Совет—Ираг әмәкдашлығы јолу илә инша едилән објектләрин тикилмәсиндә азәрбајчанлы мүтәхәссисләрин әмәји аз олмамышдыр. Самарра әчзачылыг комбинатынын баш мүһәндиси Һәсән Рәһимов, Искәндәријјә кәнд тәсәррүфаты машынлары заводунун баш мүтәхәссиси Фиридун Гулијев бөјүк һөрмәтә малик идиләр.

Үмумијјәтлә, Совет Азәрбајчанынын чохшахәли бејнәлхалг әлагәләриндә харичи өлкәләрлә игтисади әмәкдашлыг мүһүм јер тутур. Һазырда республикамызын 100-дән чох сәнаје мүәссисәси 80 өлкәјә 360 адда мәһсул көндәрир.

Шимали Румејла нефт мә'дәнләринин биринчи нөвбәси 1972-чи илин баһарында ишә дүшәндә артыг нефт һасилаты үчүн милли кадрлар да һазырланмышды. О вахта гәдәр Ираг нефти бүтөвлүкдә харичи ширкәтләрин әлиндә иди. Чыхарылан нефтин јалныз јарысынын дәјәри өлкәнин пајына дүшүрдү. Лакин нефт мәһсулларындан алынан кәлирдән Ирага һеч нә чатмырды. Шимали Румејлада нефт һасилатына башландыгдан сонра Ираг харичи инһисарларын ону нечә алдатдығыны баша дүшдү. Өлкә нефтинин илдә 62 фаизини һасил едән «Ираг Петролиум Компани» гаршысында чүзи тәләбләр гојулду вә билдирилди ки, мүсбәт чаваб алынмаса ширкәт милиләшдириләчәкдир. Һәмин тәләбләр ашағыдакы-

лардан ибарәт иди: ширкәт нефт һасилатыны он фаиз артырсын; Ираг һөкумәти тәрәфиндән гадаған едилмиш јерләрдә нефт һасилатыны давам етдирдијинә көрә Ирага 72 милјон фунт-стерлинг өдәсин; нефт һасилатынын 20 фаизиндә Ирагын иштиракына ичазә версин.

Лакин ширкәтин рәһбәрләри вә онларын харичи ағалары Ираг һөкумәтинин һаглы тәләбинә е'тинасыз јанашдылар. Чүнки «Ираг Петролиум Компани» дөвләт дахилиндә дөвләт иди. Ширкәтин рәһбәрлији ағлына кәтирә билмирди ки, Ираг белә бир аддым ата биләр; одур ки, данышыглары һәр васитә илә узадыр, һөкумәтин һаглы тәләбини јеринә јетирмәкдән јајынырды. Белә олан һалда ширкәтин рәһбәрлијинә ултиматум верилди. Ики һәфтәјә ја «hә», ја да «јох» чавабы алынмалы иди. Бу вахт әрзиндә ширкәтин рәһбәрлији Ирага тә'сир етмәк үчүн һәр васитәјә әл атды. Капиталист өлкәләри ишә гарышды. Ирагы бу јолдан чәкиндирмәјә чалышдылар. Лакин ону инадындан дөндәрә билмәдиләр. Ики һәфтә баша чатанда хәбәр вердиләр ки, ширкәтин баш директору Ч. Стокуелли данышыглара јекун вурмаг үчүн Лондондан Бағдада учур. Ираг дөвләти ултиматумун мүддәтини он бир саат артырды. Бүтүн дүнјанын нәзәрләри Ирага дикилмишди. Јадымдадыр, өлкә дахилиндә дә бөјүк нараһатлыг варды. Чүнки капиталист өлкәләринин Ирага игтисади, сијаси, техники, тичарәт саһәсиндә «мүһарибә» е'лан едиб, онун нефтини алмајачағы, беләликлә дә ону диз чөкмәјә мәчбур едәчәји тәһлүкәси көзләнилирди. Буна көрә дә Ч. Стокуелли Ирагын харичи ишләр назири илә данышыглар заманы көстәрилән шәртләри јеринә јетирмәкдән бојун гачырды. Елә чәнаб Ч. Стокуеллинин көзләри габағында «Ираг Петролиум Компани»нин миллиләшдирилдији е'лан едилди. Онун көзләриндән јаш ахмаға башлады. Санки доғма оғлуну итирмишди. Елә бил дүнја нефт аләминдә бир зәлзәлә баш верди. Тәбии ки, «зәлзәләнин» мәркәзи Ираг олду. Капиталист өлкәләри Ирагы чәзаландырмаг, башгаларына көрк олмаг үчүн бүтүн васитәләрә әл атдылар. Өлкәдә вәзијјәт күндән-күнә ағырлашырды. Капиталист өлкәләри Ирага нә әрзаг, нә дә сәнаје маллары верирдиләр. Онун нефтини дә алмагдан имтина етдиләр. Базарда һәр шеј бирә-он баһалашмышды. Фәһлә вә зијалыларын маашыны белә вермәк үчүн банкда пул јох иди. Сонра гајтармаг шәртилә дөвләт фәһлә вә гуллугчуларын маашыны 25 фаиз азалтмаг кими тәдбирә әл

атмышды. Ирагын бу ағыр күнүндә, капиталист өлкәләри илә өлүм-дирим мүбаризәсиндә башда Совет Иттифагы олмагла сосиалист өлкәләри дост мәмләкәтә достлуг әли узатды. О вахт «Бағдад обсервер» гәзети јазырды: «Ираг халгы Совет Иттифагынын бу јардымыны һеч вахт унутмајачагдыр».

Империалистләрин Ирага көстәрдикләри тәзјиг пуча чыхарылды. Бу, белә дә олмалы иди. Елә һәмин ил ССРИ-нин јарадылмасынын 50 иллијинә һәср олунмуш тәнтәнәли јығынчагда дејилмишди: «Әрәб өлкәләри илә кениш вә һәртәрәфли әлагәләримиз вар. Һадисәләрин кедиши көстәрди ки, Совет Иттифагы илә достлуг онлара ағыр күндә дә Совет көмәјини тә'мин едир».

Ики ил кечмәмиш Ираг мүвәггәти чәтинликдән јаха гуртарды. Халгын мадди рифаһы јахшылашды. Һөкумәт фәһлә вә гуллугчуларын маашындан тутдуғу пулу гајтарды, онларын әмәк һаггы әһәмијјәтли дәрәчәдә артырылды. Базарда гијмәтләр ашағы дүшдү.

Тезликлә нефтин миллиләшдирилмәси өз бәһрәсини верди. Буну там мә'насы илә анламаг үчүн тәк бирчә факта нәзәр салмаг кифајәтдир. Әкәр икинчи бешилликдә (1965/66—1969/70) игтисадијјатын дирчәлдилмәсинә чәми 157 милјон динар гојулмушдуса, тәкчә 1974/75-чи илләрдә бу рәгәм 1 милјард 169 милјон динара чатдырылмышды. (1978-чи илин дөвләт бүдчәси исә 7 милјард 46 милјон динар тәсдиг едилмишди.)

1974—75-чи дәрс илиндән Али Ингилаби Шуранын гәрары илә тәдрисин бүтүн мәрһәләләриндә тәһсил пулсуз олду. Бундан әлавә, али мәктәб тәләбәләринин пулсуз китабла тә'мин едиләчәји дә гәрара алынды.

Көрүндүјү кими, Ирагда нефтин миллиләшдирилмәси халг тәсәррүфатынын инкишаф етдирилмәсинә, халгын мадди рифаһынын јахшылашдырылмасына, сијаси вә игтисади мүстәгиллијин мөһкәмләндирилмәсинә кәтириб чыхартды.

Бу чүр'әтли аддым Совет Иттифагынын көмәји илә атылды. Нефтин миллиләшдирилмәсинин икинчи илдөнүмүндә өлкәнин президенти Әһмәд Һәсән әл-Бәкр телевизија вә радио илә чыхышында бу мүнасибәтлә демишди: «Биз Совет Иттифагынын көмәјинә архаланмасајдыг, белә бир аддым атмаға чүр'әт етмәздик. Чәтин күнләрдә дост Советләр өлкәси халгымыза һајан олду, инкишафымыз вә тәрәггимиз јолунда бизә мисли-бәра-

бәри олмајан чох тә'сирли көмәк етди. Бунун сајәсиндә биз нефти миллиләшдирдик. Нәһәнк капиталист нефт ширкәтини диз чөкмәјә мәчбур етдик. Ираг халгы Советләрин бу көмәјини һеч вахт унутмајачагдыр».

Гәзетләр дә бөјүк јазыларла чыхыш етдиләр. «Бағдад обсервер» јазырды: «Совет Иттифагы Ираг халгынын игтисади мүстәгиллијин уғрунда мүбаризәдә она достлуг әли узатды вә тәмәннасыз јардым етди.»

Ики-үч илин ичиндә өлкәнин милли кәлири ағласығмаз дәрәчәдә артды. Һәр јанда бөјүк гуручулуг ишләри апарылмаға башланды ки, бу да, нәтичәдә лазыми ишчи гүввәсинин, тикинти материалларынын азлығы, објектләр үчүн машын, дәзкаһ, аваданлыг вә с. дашыјан нәглијјатын чатышмамасы кими бөјүк проблемләр ортаја чыхарды. Бәсрәдә харичи кәмиләр јүкүнү бошалтмаг үчүн ајларла лөвбәр салыб нөвбә көзләмәли олдулар. Капиталист өлкәләри Ирагда кәмиләрин ләнкидилмәсинин һәр күнү үчүн бөјүк мәбләғдә пул тәләб етдиләр. Бир чох өлкәнин кәмиләри јүк кәтирмәкдән бојун гачырдылар. Објектләр лазым олан тикинти материалларыны, машынлары, еһтијат машын һиссәләрини вә с. вахтында ала билмәдиләр. Иш позулду. Бир сөзлә, плансызлыг бөјүк проблемләрә кәтириб чыхартды. Ирагын рәһбәрләри Совет Иттифагындан халг тәсәррүфатынын планлашдырылмасына даир јардым истәдиләр. 1975—1995-чи илләр үчүн әмәли тәклифләр верән дөвләт планы һазырланды. Инди Совет Иттифагынын көмәјилә Ирагда тикилиб истифадәјә верилмиш објектләрин сајы јүзү кечир. Онларын арасында нефт һасилаты, е'малы вә дашынмасы үзрә објектләр әсас јерләрдән бирини тутур.

Кәнд вә су тәсәррүфаты илә бағлы објектләрин сајы исә 12-дән чохдур. Онлардан бә'зиләри артыг тикилиб баша чатмыш, бә'зиләри тикилмәкдәдир. Тәртәр—Дәчлә каналы, Фәллучә, Мосул, Һәдитә бәндләри, Кәркүк суварма шәбәкәси, Кифл—Шинафијә, Шинафијә—Насиријјә објектләри, тәдрис мәркәзләри, кәнд вә су тәсәррүфаты үзрә лајиһә институту, Дәчлә вә Фәрат чајлары үзәриндә нәглијјатын ишини низама салмаг үчүн тикилән објектләр беләләриндәндир. Лакин бу објектләрин ән бөјүјү вә әһәмијјәтлиси истифадәјә верилмиш Тәртәр—Фәрат каналыдыр.

ҺӘР ПРОБЛЕМИН АРХАСЫНДА ГАДЫН ДУРУР....

Тәртәр—Фәрат каналы инкилис мүтәхәссисләринин сәһви нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир. ...1953-чү ил. Бағдад дашгын тәһлүкәси гаршысындадыр; фәлакәт, нечә дејәрләр, гашла көз арасындадыр. Лакин тәбиәт гәсбкар һөкмдарлардан инсафлы чыхыб—бу көзәл шәһәрә гыјмајыб. Анчаг тәбиәт дә һәр вахт мәрһәмәтли олмур. Мәһз буна көрә дә Самарра—Тәртәр каналы тикилиб ки, дашгын вахты Дәчлә чајы сујунун бир гисми Тәртәр су анбарына ахыдылсын. Инкилис мүтәхәссисләринин һесабламаларына көрә бу, Бағдады дашгын тәһлүкәсиндән тамамилә гуртармалы иди. Һәр ил анбара мүәјјән мигдар су ахыдылачаг, јајын истисиндә су буxарланачаг вә беләликлә, бу проблем һәлл едиләчәкмиш. Лакин 1967, 1968, 1969-чу ил дашгынларындан сонра Бағдадын су алтында галмаг тәһлүкәси икигат артды. Бир јандан Дәчлә чајы, дикәр тәрәфдән дә ағзына кими долан Тәртәр су анбары дашыб шәһәри баса биләрди. Олдугча тәһлүкәли вәзијјәт јаранмышды. Инкилисләрин һесабламалары өзүнү доғрултмамышды...

Совет мүтәхәссисләри тәдгигат апарыб бу гәнаәтә кәлдиләр ки, Тәртәр—Фәрат каналы тикилсин. Каналын тикилмәси Бағдады дашгын тәһлүкәсиндән бирдәфәлик хилас етмәклә јанашы, башга проблемләри дә һәлл етмәли иди. Дашгын вахты Дәчлә чајы бојунча әкин саһәләринин вә мүнбит торпагларын су алтында галыб корланмасынын гаршысы алынмалы, о бири тәрәфдән дә гураглыг вахты Тәртәр анбарынын сују канаЛла әкин саһәләринә верилмәлијди. Бу да чох ваčиб мәсәлә иди. Онсуз да Ирагда биткиләрин инкишаф дөврү илә јајларда сујун чохалмасы ејни дөврә дүшмәдијиндән су гытлығы јаранырды. Бу јандан да Түркијәдә Кабан вә Суријада Табка су анбарлары тикилиб гуртармаг үзрә иди. Онларын иншасы баша чатдыгдан сонра Фәрат чајында сујун даһа да азалмасы көзләнилирди. Белә дә олду. Бу барәдә кәнд тәсәррүфаты назири Иззәт әл-Доуринин сонралар Тәртәр—Фәрат каналы тикинтисинә һәср олунмуш јазысында охујуруг: «Су чатышмазлығы үзүндән Фәрат чајы һөвзәсиндә нә гәдәр әкин саһәләри, бағлар јаныб күлә дөнду. Һејванлар сусузлугдан мәһв

олду. Белә бир тарихи дөврдә милјонларла адамын интизар көзү бу објектә дикилмишди».

Мә'лум олду ки, мәһсулдарлыг торпағын мүнбитлији илә јанашы, сујун боллуғу илә дә өлчүлмәлидир.

Фәрат чајы һөвзәсиндә јаранмыш ачыначаглы мәнзәрәни мүшаһидә етдикчә һансы китабданса охудуғум ше'р көзләрим өнүндән кечирди. Елә бил шаир Фәрат чајынын бу фәрјадлы күнүндән сөз ачыр, һәјатын өзүнүн торпагла сујун говушмасындан јарандығыны сүбута чалышырды.

Сән бир аз кечиксән түкәнәр һәјат,
Әкәр гәзәбләниб чыхсан өзүндән,
Бөјүк дә, кичик дә ач, үрјан галар.
Сән јахшы кәләндә шәнләнәр торпаг,
Өлкә фәрәһләнәр, өлкә шад олар.
Сән бизә бол не'мәт, чөрәксән анчаг,
Сәнсән бу чөлләри көзәлләшдирән.

1974-чү ил августун 16-да Су тәсәррүфаты назири Мукаррам әл-Тәләбани телевизија илә чыхыш едәрәк Фәрат чајында сујун азлығыны Суријада Табка, Түркијәдә Кабан бәндләринин тикилиши илә әлагәләндирди. Назир көстәрди ки, Кабан бәнди үч ил әввәл тикилиб гуртармалы, Табка исә бир ил сонра баша кәлмәли иди. Ики нәһәнк бәнд ејни вахтда Фәрат чајынын габағына сәдд чәкдијинә көрә Ирага су кәлиб чыхмырды. Назир гејд етди ки, Тәртәр—Фәрат каналынын тикилиб баша чатдырылмасы су проблемини һәлл едәчәкдир.

Одур ки, мисилсиз әһәмијјәти олан Тәртәр—Фәрат каналынын тикинтиси сүр'әтләндирилди. Бу канал нәинки Јахын Шәргдә, һәттә дүнјада ән нәһәк тикинтиләрдәндир. Каналын дәринлији 40 метр, јә'ни Сүвејш каналынын дәринлијиндән ики дәфә артыгдыр. Узунлуғу 44 километр, ени 40—80 метр арасындадыр. Санијәдә нивамлајычыдан 1000 кубметрдән чох су кечир.

Каналын тикинтисиндә 350 совет, 3.500-дән чох Ираг фәһлә вә мүтәхәссиси иштирак етмишдир. Бу канал онларын мүштәрәк тикдији биринчи објект кими нәинки Ирагда, һәтта бүтүн әрәб өлкәләриндә бөјүк рәғбәтлә гаршыланды. Әрәб өлкәләриндән дөвләт нүмајәндәләри кәлиб ишин кедишилә марагланырдылар. Каналда иш кечә-күндүз, үч нөвбәдә кедирди. Тикинтидә чалышан ихтисаслы ишчиләр, механикләр, гајнагчылар, екскаватор, автомобил, трактор, грејдер, скрепер сүрүчүләри,

чилинкәрләр, мүхтәлиф тә'мирчиләр вә б. мүәссисәнин тәдрис мәркәзини гуртаран кәнчләр иди. Бураны аз бир вахтда ики миндән чох адам битирди. Тәдрис мәркәзинин шөһрәти бүтүн өлкәјә јајылды. Канал тикилиб истифадәјә верилдикдән сонра о, кәнд тәсәррүфаты вә су тәсәррүфаты назирликләринин «Тәдрис мәркәзи»нә чеврилди.

«Әл-Чүмһуријјә» гәзети јазырды ки, каналын тикинтиси тәчрүбә үчүн мисилсиз бир мәктәбдир. Бу тикинтидән чох шеј өјрәнмәлијик. Тәкчә еһтијат һиссәләрин сахланмасы, гејдијјатдан кечирилмәси, истифадәјә верилмәси вә с. бир мәктәбдир. Вачибдир ки, кәнд тәсәррүфаты вә су тәсәррүфаты назирликләринин еһтијат һиссәләри анбарларында ишләјән бүтүн ишчиләр бурада бир аја гәдәр тәчрүбә кечсинләр. Кечдиләр дә. Бундан башга, бөјүк објектләр онун тәчрүбәсини елми әсаслар үзрә өјрәнир, сәнәдләр һазырлајырдылар. Әрәб достларымыз биздән јалныз гуруб-тикмәји дејил, идарә етмәји дә өјрәнирдиләр.

Тәсадүфи дејилдир ки, өлкәнин президенти дәфәләрлә бу објектә кәлир, ишин кедиши илә марагланырды. Онун һәр кәлиши тикинтинин сүр'әтләнмәсинә көмәк едирди. Мәтбуат, радио, телевизија күнләрлә бу објектдән сөһбәт ачырды. Бир дәфә президент каналын тикинтисиндә ишләјәнләрә ики мин динар һәдијјә етди. Бу, онларда бир адәтдир. Мин динар ираглылара, мин динар исә совет мүтәхәссисләринә верилди. Биз һәмин пулу ираглы фәһләләр арасында бөлмәк истәдик. Лакин сәфирлијимиздә бизи баша салдылар ки, президентин һәдијјәсини һәдијјә етмәк јахшы олмаз. Одур ки, һәмин пула Ираг вә совет мүтәхәссисләринин, һәмчинин фәһләләрин истираһәтини даһа јахшы тәшкил етмәк үчүн бир футбол, ики волејбол мејданчасы вә ушаг шәһәрчији салдырдыг; идман аваданлығы алдыг, теннис мејданчалары дүзәлтдик.

Бу каналын тикинтисинә һәр ики тәрәф бөјүк фикир верирди. Тәкчә ону демәк кифајәтдир ки, һәмин тикинтидә Советләр тәрәфиндән бир елмләр доктору—профессор, сәккиз елмләр намизәди иштирак едирди. Онларын арасында һәмјерлимиз, инди Москвада ишләјән Бејиш Ағајев вә 25 нәфәрлик тәрчүмәчиләр групунун рәһбәри кими бу сәтирләрин мүәллифи дә варды. Лаһијә групунда бакылы Рәшид Рүстәмбәјовун ишиндән разылыг едирдиләр. Азәрбајчан Дөвләт Университетинин мә'зунлары Р. Иманов, Н. Нәчәфов, А. Сүлејманов, Н. Ағајев

вә башгалары бөјүк һөрмәтә малик идиләр. Бу сөзләри башга објектләрдә ишләјән әрәб дили мүтәхәссисләримиз, хүсусән дә игтисади әлагәләр үзрә Дөвләт Комитәсинин баш мүтәрчими, көзәл инсан вә алим Таријел Һәсәнов һаггында да демәк олар. Бүтүн тәвазөкар адамлара мәхсус садәлик, нәзакәтлилик, һарадаса бир аз утанчаглыг вә с. кими кејфијјәтләр, еләчә дә әрәб дилини мүкәммәл билмәси ону һамынын севимлиси етмишди. Үмумијјәтлә, башга објектләрдә дә бизим тәрчүмәчиләрә үстүнлүк верилмәси мәни севиндирирди. Истәр-истәмәз үрәјимдә университетимизин мүәллимләрини миннәтдарлыгла хатырлајырдым.

Гәриб өлкәдә вәтәнлә бағлы һәр шеј сәнә тә'сир едир. Каһ севинир, каһ да мә'јус олурсан. Бағдад јармаркасында Азәрбајчан павилјонуна баханда нә гәдәр севинмишдимсә, ССРИ Харичи Тичарәт мүәссисәсинин сијаһысында нә бир Азәрбајчан шәрабы, нә дә конјакынын олдуғуну көрәндә о гәдәр тәәссүфләнмишдим. Нә исә...

Тикинтијә о заман Су Тәсәррүфаты назири ишләјән Мукаррам әл-Тәләбани шәхсән рәһбәрлик едирди. Һәфтәдә бир-ики дәфә ја өзү, ја да мүавини Әфиф әл-Рави тикинтијә кәлир, ишин кедишинә һәср олунмуш истеһсалат мүшавирәсиндә иштирак едирди. Мүшавирәдә онларын иштиракы һәмишә мүсбәт нәтичә верирди. ССРИ Мелиорасија вә Су Тәсәррүфаты назири А. Алексејевскинин ишин кедишилә әлагәдар Ирага кәлмәси дә Тәртәр—Фәрат каналынын тикинтисинә бөјүк әһәмијјәт верилдијини көстәрирди. Тикинтинин баш директору Мәһәммәд әл-Һәбуби, тикинти үзрә мүавин Чавад Әлваш вә техника үзрә мүавин Һәсән әл-Рави дәрин билијә вә мәдәнијјәтә малик инсанлар идиләр. Тикинти идарәләринин рәисләри Нури Сәффар вә Риад-Әбдүл Һади али мәктәби Совет Иттифагында битирмишдиләр. Бачарыглы мүтәхәссис олан бу шәхсләрин һәр биринин фәрди хүсусијјәтләри варды. Мәһәммәд әл-Һәбуби чиддилији илә диггәти чәлб едирдисә, Чавад Әлваш дузлу-мәзәли сөһбәтләри, мәсәләләри тез һәллетмә бачарығы илә сечилирди. О, објектдә һамынын севимлиси иди. Бир дәфә А. Золотухин, Чавад Әлваш вә Баш Совет мүтәхәссисинин тәрчүмәчиси кими мән машынла канал боју кедирдик. Нисбәтән кичик екскаваторлар ишләјән саһәдә алчаг тәпәчикләр варды. Чавад Әлваш көкс өтүрүб деди: «Һәббајә һәббајә исир куббајә» (дама-дама көл олар). Хејли кедәндән сонра бирдәфәјә 10 тон торпаг көтүрүб машына јүкләјән ЕКГ екскаваторлары ишләјән јерә чатдыг. Бурада бөјүк торпаг дағлары әмәлә кәлмишди. Һәр бир дағын архасында екскаватор вар иди. Чавад Әлваш һејрәтини вә севинчини кизләдә билмирди. Әлини әлинә вуруб учадан: «Һәр проблемин архасында гадын дурур» франсыз аталар сөзүнү ишләтди вә күлә-күлә деди: «Чәнаб Золотухин, һәр проблемин архасында гадын, һәр дағын архасында екскаватор дурур!» Чавад Әлвашын бу сөзләри тезликлә бүтүн тикинтијә јајылды.

Каналын тикинтиси заманы кәнд тәсәррүфаты назири Иззәт әл-Доури бөјүк узагкөрәнликлә демишди: «Тәртәр—Фәрат һидрокомплекси Ираг—Совет игтисади әлагәләри тарихинә гызыл һәрфләрлә јазылачагдыр».

Бу белә дә олду. Тикинти баша чатдыгдан сонра бир груп мүтәхәссис Совет вә Ираг орден вә медаллары илә тәлтиф олунду. Баш Совет мүтәхәссиси Ирагын ән јүксәк дөвләт мүкафаты —«Рафидејн» орденинә лајиг көрүлдү. Тәлтиф олунанлар арасында Бејиш Ағајев вә мән дә вар идим. Бундан башга, ССРИ Назирләр Советинин Фәхри Фәрманы илә дә мүкафатландырылдыг.

Гәдим Бабил, Ур, Нејнәва вә с. шәһәрләрин харабалыглары вә абидәләри бу өлкәдә јашамыш халгларын мин илләрлә јаратдыглары зәнкин мәдәнијјәтдән данышырса, совет адамларынын көмәјилә јарадылан објектләр кәләчәк нәсилләрә ики халгын достлуғундан сөз ачачагдыр. Бу достлуғун нәғмәсини исә шырһашыр ахан Тәртәр—Фәрат каналы охујачагдыр. Каналын тикилдији дөрд ил унудулмаз тарих кими хатирәләрдән силинмәјәчәкдир. Онун ширини дә варды, ачысы да. Каналын тикилдији мүддәтдә бә'зән күлмәли, севиндиричи, бә'зән дә кәдәрләндиричи һадисәләр олурду...

ХИТАБӘТ КҮРСҮСҮ

Ирагла 1972-чи ил апрелин 9-да бағланмыш «Достлуг, игтисади вә техники әлагәләрә даир мүгавилә»нин илдөнүмүнү бөјүк тәнтәнә илә гејд етмәјә һазырлашырдыг. Баш Совет мүтәхәссиси А. Золотухин мә'рузә етмәли иди. О, Чавад Әлваша деди ки, һәр халгын өз адәти вар: әрәбләр ичласларда отуруб даншырлар, биз исә хитабәт күрсүсү архасында дуруб данышырыг. Јахшы олар ки, бир хитабәт күрсүсү һазырлансын. Һәтта хитабәт күрсүсүнүн ескизини дә вердик.

Апрелин 9-да Фәллучәдә—бағда адам әлиндән тәрпәнмәк мүмкүн дејилди. Чавад Әлваш хитабәт күрсүсүнүн үстүнә парча чәкдирмишди. Дејирди ки, бу, мүәссисәнин биринчи хитабәт күрсүсү олдуғуна көрә кәрәк тәнтәнәли ачылышы олсун... Әлбәттә, Чавад Әлвашын чох зарафатчыл олдуғуну һамы билирди. Парчаны күрсүнүн үстүндән көтүрәндә күлүш гопду. Хитабәт күрсүсүндә отуруб данышмаг үчүн јер дә дүзәлтмишдиләр. Һамы Чавад Әлвашын бу инчә зарафатына әл чалды. Ону сәһнәјә чағырдылар. А. Золотухин Чавад Әлвашын бу јуморуну даһа да чанландырды. О әјләшди вә әрәбләрин адәти илә «әс-салам-әлејкум» деди. Чамаат јенидән күлүб әл чалды. Сонра А. Золотухин Совет—Ираг достлуғундан данышды. Бирдән анбарын мүдири Әли Ани онун сөзүнү јарымчыг кәсиб гышгырды. А. Золотухин мат галды. Өзүнү итирән кими олду. Һәлә јерли адәтләри јахшы билмәјән Баш мүтәхәссис мәнә тәрәф чеврилди: «Сән нә тәрчүмә етдин ки, о мәним сөзүмү кәсиб гышгырыр?» Чаваб вердим ки, шүар дејир. Башгалары да Әлијә гошулду. Рәсми бајрамларда, елә-беләә ичласларда натигин сөзүнү тез-тез јарымчыг гојуб шүар, һәтта ше'р сөјләмәк онларда адәтдир. Бә'зән өзүн дә һисс едирсән ки, тамада ихтисаслашдығы кими, шүар дејәнләр дә ихтисаслашырлар. Елә бил өз араларында јарыш кечирирләр.

Белә јығынчаглар адәтән совет мүтәхәссисләринин концерти илә битирди. Һамы вахтилә Бакыда јашамыш, инди исә Ленинград сакини В. Пјаткинин вә «частушка»лар охујан үчлүјүн чыхышыны бөјүк интизарла көзләјирди. Чох мәлаһәтли сәси олан В. Пјаткин Р. Беһбудовун репертуары илә чыхыш едирди. Онун охудуғу «Чалпапаг» маһнысы исә һамыны һејран гојурду. «Частушка»лар да марагла гаршыланырды. Чүнки онлар совет мүтәхәссисләринин күзәраны, иши вә истираһәтиндән бәһс едирди.

ДОСТЛАР СЕВИНӘНДӘ СЕВИНИР, КӘДӘРЛӘНӘНДӘ КӘДӘРЛӘНИРДИК

Игтисади мәсәләләр үзрә Совет Дөвләт нүмајәндә һеј'әти илә көлләр өлкәсини кәзиб бир һәфтәдән сонра Бағдад јахынлығында олан Фәллучәдә ишә чыхмышдым. Дедиләр ки, сәни баш мүһасиб мүавини Мустафа чағырыр. Кетдим. Отагда хејли адам варды: мүәссисәнин һүгугшүнасы, мүһасиб Хејри вә башгалары. Әһвали-руһијјәләри чох јахшы иди. Көрүшдүк, һал-әһвал тутдуг. Мустафа илә достлуг едирдик. Әрклә хәбәр алды: «Бәсрәдән мәнә нә кәтирибсән?» Дедим ки, Бәсрәјә кетмәдик. Амма көл әрәбләри мәнә бир чамыш бағышладылар. Бир «Лорн» (јүк машыны) тут, кедәк кәтирәк, сәнә верәчәм. Зарафатыма һамы күлдү. Мустафа чидди көркәм алыб: «Мән Кәркүкә кетмишдим. Сәнә үрәјин истәјән бир һәдијјә алмышам»—деди. Кәркүк адыны ешидәндә севиндим. Әрәб достларым билирдиләр ки, һәрдән Кәркүк вилајәтинә кедир, орада јашајан азәрбајчанлыларла көрүшүрәм. Мустафа мәнә бир гуту узатды. Гутунун дүјмәсини басанда үч илан баш галдырды. Диксиндим. Отагдакылар алдандығымы көрүб күлүшмәјә башладылар. Иланлар дүзәлтмә иди. Хејри о гәдәр күлдү ки, көзләриндән јаш кәлди.

Бүтүн күнү мүәссисәдә һамы дејиб-күлдү. Ахшамүстү дә зарафатлашараг ајрылдыг. Ким биләрди ки, бу сон көрмүшдүр. Сәһәриси күн ишә кәләндә мүәссисәдә һеч ким јох иди. Көзәтчи деди ки, бөјүк фачиә баш вериб: дүнән Мустафакилин автобусу гәзаја уғрајыб. Мустафа вә башга једди нәфәр һәлак олмуш, галанлары јараланмышлар. Өлкә президентинин көстәриши илә автобусда оланларын һамысынын аиләсинә бөјүк јардым көстәрилди. Јүнкүл хәтәр алан Сәттар Тофиг ики күндән сонра хәстәханадан чыхды. Бизимкиләр она дедиләр: «Сәнин валидејнләрин хошбәхтдирләр. Көр инди онлар нә гәдәр севинирләр!».

Сәттар көксүнү өтүрүб, јетим олдуғуну билдирди...

«ШАЈБА—ШААБИ»

Әрәб дилини билмәдикләринә көрә мүтәхәссисләримиз вә онларын аилә үзвләри бә'зән чыхылмаз, бә'зән дә күлмәли вәзијјәтләрә дүшүрдүләр. 1974-чү илдә Бағдадда бөјүк тиражла чап етдирдијим, дөрд чап вәрәги һәчминдә олан «Русча-әрәбчә данышыг китабчасы» онларын көмәјинә кәлирди. Башга објектләрдә ишләјәнләр дә бу китабчадан сифариш вермишдиләр. Тәртәр—Фәраг каналы тикинтисиндә чалышан үч јүздән артыг совет мүтәхәссиси онун васитәсилә әрәб дилинин Ираг диалектини өјрәнирди. Бунунла белә, бә'зән биздән асылы олмајараг гәрибә вәзијјәтләр јаранырды...

Сон илләрдә совет футболчулары мүнтәзәм олараг Ирагда јолдашлыг көрүшләри кечирирдиләр. Ростов ид-анчылары, Одесса футболчулары вә бир дәфә дә Бакы-нын «Нефтчи» командасы кәлмишди. Бир дәстә јығышыб мәркәзи стадиона кетмишдик. Бош јер јох иди. Ојун башланды. «Нефтчи» јахшы ојнајырды. Бизим мүтәхәс-сисләр «шајбу, шајбу»—дејәрәк хорла гышгырырдылар. Бир дә көрдүк бир гуту «шааби»—сәринләдичи ички кәтирдиләр. Бизимкиләр чијинләрини чәкдиләр ки, биз истәмәмишик. Әрәб дә чијнини чәкди: «Бәс «шааби, шааби!»—дејә гышгыран мән идим?».

...Бир дәфә дедиләр ки, лајиһә групунда ишләјән краглы мүһәндис Алберт сәндән инчијиб. Кетдим јаны-на. Деди:—Хаһиш едирәм бу сөһбәт икимизин арасында галсын. Сән ермәничә бир аз билирсән, дүздүрмү? Де-дим:—Чох аз. Сорушду:—Бәс белә олан һалда мәнимлә данышанда нијә «ашкурак» кәлмәсини ишләдирсән? Әрәбчә «ашкурак» да, «шүкрән» дә «тәшәккүр едирәм» мә'насыны вердији һалда нијә «шүкрән» демирсән? Суа-ла суалла чаваб вердим:—Гардашым, нә фәрги вар ки? Деди:—Мәним үчүн фәрги чохдур. Бәс билмирсән ки, «ашкурак» ермәничә «годуг» демәкдир?!.

Анд ичиб аман еләдим ки, бу ермәни кәлмәсини һеч вахт ешитмәмишәм. Ондан сонра Албертә тәшәккүр едәндә јалныз «шүкрән» кәлмәсини ишләдирдим.

Һәлә биринчи дәфә Ирагда оланда, өлкәнин чәнубун-да Киф-Шинафија објектиндә ишләјәркән Сәмава шәһә-ринин јахынлығындакы сәһраја кетмишдик. Совет мүтә-хәссисләринин рәһбәри А. Кондрашенко Бағдаддан кәл-мишди. Топографларымыз саһәдән гајытмамышдылар. Јол олмадығына көрә машын адамы атыб-тутурду. Јаш-лы адам олан А. Кондрашенко әзијјәт чәкирди. Одур ки, ону чадырда «һарис»лә—көзәтчи илә гојуб, сүрүчү илә топографларын архасынча кетдик. Онлары тапынча, кери гајыдынча артыг торан дүшмүшдү; һәмишә чох са-кит вә меһрибан олан Кондрашенко әсәбиликлә сорушду:

—Бу адам дәли дејил ки? Сәһәрдән бычаг чыхардыб нечә боғаз кәсмәји көстәрир. Тез-тез мәнә дејир ки, ке-дәк. Һара апармаг истәјирди мәни?

Мә'лум олду ки, көзәтчим ону евинә дә'вәт едир. Гојун кәсиб гонаглыг вермәк истәјир.

Дили билмәјәндә белә шејләр чох олур...

КӨЛ ӘРӘБЛӘРИ

Көз ишләдикчә узанан су сәһрасы, гамышлыг. Бир ағач, бир овуч гуру торпаг белә јох. Ба-шынын үстүндә кениш сәма, ајағынын алтында су. Ким инанар ки, белә бир јердә инсан мәскән салармыш. Бу көлләр һөвзәсиндә адамлар вар ки, өмрүндә орадан кәнара чыхмамыш, су гушлары кими һәјат кечирмиш, әсл һәјат, јашајыш, бөјүк кәндләр, шәһәрләр һаггында тәсәввүрләри олмамышдыр... Мәһз буна көрә дә Ирагын чәнубунда доггуз мин квадраткилометрлик саһәни әһатә едән көлләрдә јашајан әрәбләрә көл әрәбләри—«мадан» дејирләр. Онларын мәскән салдығы бу көлләр дијары, гәдим әрәб мәнбәләринин көстәрдијинә көрә, ја Сасани һөкмдары Бәһрам Курун, ја да Хосров Пәрвизин һаки-мијјәти заманы баш вермиш дашгындан сонра әмәлә кәлмишдир. «Гәдим дүнја тарихи» китабында охујуруг: «Өлкәнин чәнубунда гамыш битмиш батаглыглар ара-сында өзләринә кил вә гамышдан комалар тикирдиләр. Чајларын дашмасы нәтичәсиндә су комалары јыхыб апа-рыр, адамлар вә һејванлар ачыначаглы шәкилдә һәлак олурдулар. Бә'зән Дәчлә вә Фәрат чајлары бирләшиб ахырды. Онда инсанлара елә кәлирди ки, бүтүн дүнјаны су басыр. Бурада әһали батаглыг гыздырмасындан вә сајсыз-һесабсыз ағчаганадлардан әзијјәт чәкирди».

Бу сөзләри бир нечә ил әввәлә гәдәр дә көл әрәблә-ринин һәјатына аид етмәк оларды.

Бурада јашајан маданларын һәјат тәрзи, күзәраны гәрибә бир аләми хатырладыр. Адам инана билмир ки, XX әсрин икинчи јарысында јашајан инсанлар арасын-дадыр. Бу јерләр дүнјанын ән бөјүк көллүк саһәләрин-дән биридир. Јерли әһали бураны «кениш дүнја», «азад дүнја» адландырыр.

Март ајындан ијун ајына гәдәр Дәчлә вә Фәрат чајлары ашыб-дашанда бөјүк саһәләр су алтында галыр. Сујун дәринлији орта һесабла бир метр јарым олур; алты метрә чатан јерләр дә чохдур. Ән бөјүк көлләр Һаммар көлү (Һор әл-Һаммар), Әл-Мусандаг, Әл-Сајгал, Әл-Бәдајә, Әл-Һәвазә, Әл-Нәчим, Әл-Рәһман вә башгаларыдыр. Бүтүн көлләр Бәсрә, Амара, Насиријјә, Чубаиш, Суг әш-Шујух кими бөјүк шәһәр вә гәсәбәләрин арасындадыр.

Көл әрәбләринин сајы јүз миндән чохдур. Јарыдан чоху јалныз чамышчылыг вә һәсир тохумагла мәшғул олур. Онлар гамышдан, гарғы вә һәсирдән тикилән евләрдә јашајырлар. Көлләр дијарында дөрд чүр јашајыш мәнтәгәси вар:

1. Бир гонаг отағы («музиф») вә јүзә гәдәр еви олан Ис-Салаф вә ја Ин-Назил адланан кәндләр.

2. Даими су олан јерләрдә јерләшән вә «Ишаан» адланан 30—40 евлик кәнд.

Белә кәндләрдә гонаг отағы—«музиф» ола да биләр, олмаја да. Бу кәндләрдә адәтән ја чамышчылыгла мәшғул олурлар, ја да һәсир дүзәлтмәклә.

3. Әкәр әсаслы ев тикирләрсә евин дөшәмәсини палчыг вә киллә өртүрләр. Буну пајыз вахты көлләрдә сујун сәвијјәси ашағы оланда едирләр. Кили вә палчығы сујун дибиндән көтүрүр, дөшәмәдә олан гамышын үстүнә јахырлар. Сонра бир лај гамыш үстүндән јенә кил-палчыг гојулур. Бу, бир нечә дәфә тәкрар олунур. Белә евә «Ид-Дибин» дејирләр.

4. Чубаиш. Суда ев дүзәлтмәк үчүн һүндүрлүјү 5—6 метр олан гамышлыг сечилир. Онун ортасында ев вә һәјәт үчүн кифајәт едәчәк саһәнин гамышыны бичирләр. Бураја чохлу гамыш төкүрләр. Бу гамышларын сәвијјәси судан јухары галханда әтрафдакы гамышлары ичәри әјәрәк бир-биринә бағлајырлар. Битмиш гамышларла бичилән гамышлар бир-бирини тутур вә кәләчәкдә нә гәдәр су кәлсә дә еви јериндән гопара билмир. Саһә һазыр оланда еви тикмәјә башлајырлар. Евә гајыг јолуну чох гәрибә дүзәлдирләр. Сујун сәвијјәси ашағы оланда бир нечә дәфә чамышлары орада һајлајырлар. Беләликлә, јени евә јол ачылыр.

Кәләчәкдә ев ашағы јата биләр, ја һәддән артыг сел кәлә биләр ки, бунун да нәтичәсиндә су евин ичинә чыхар. Онда евин дөшәмәсинә гамыш вә һәсир төкүрләр.

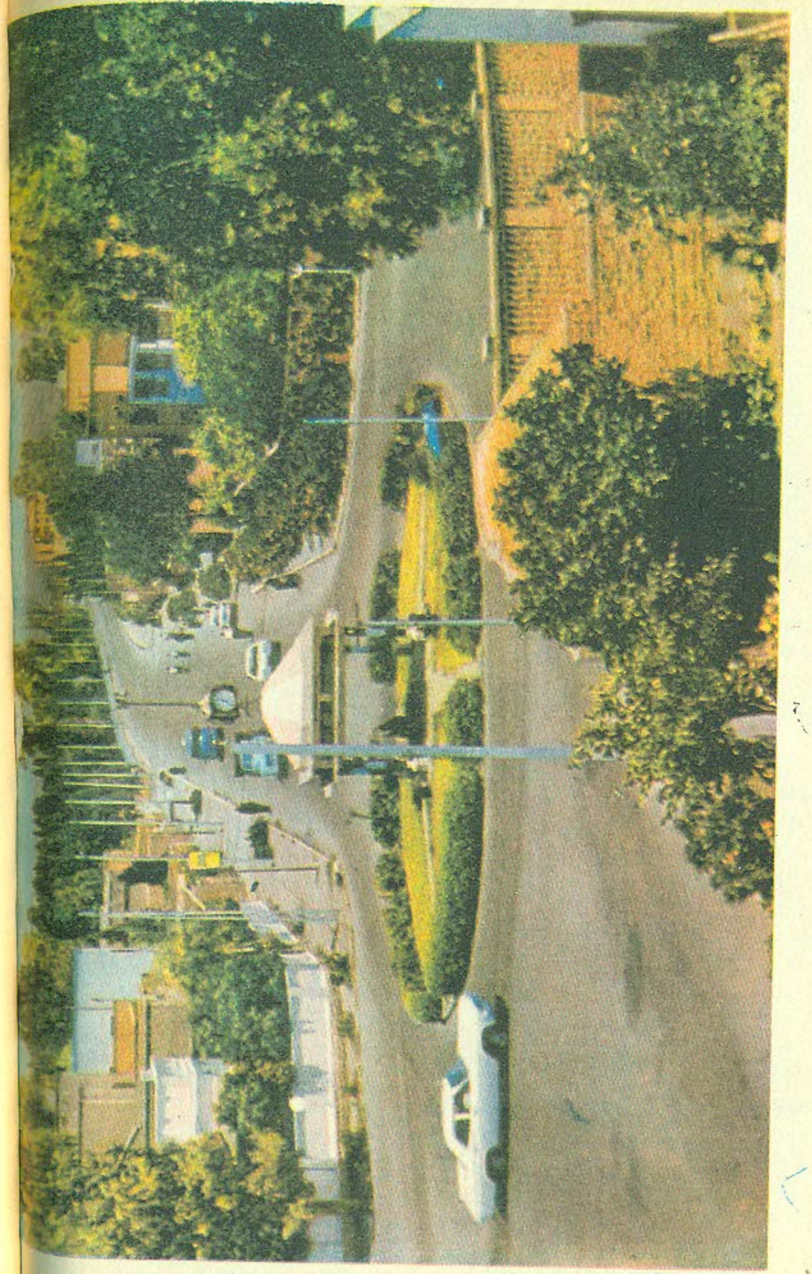

Кәркүкдән бир мәнзәрә.

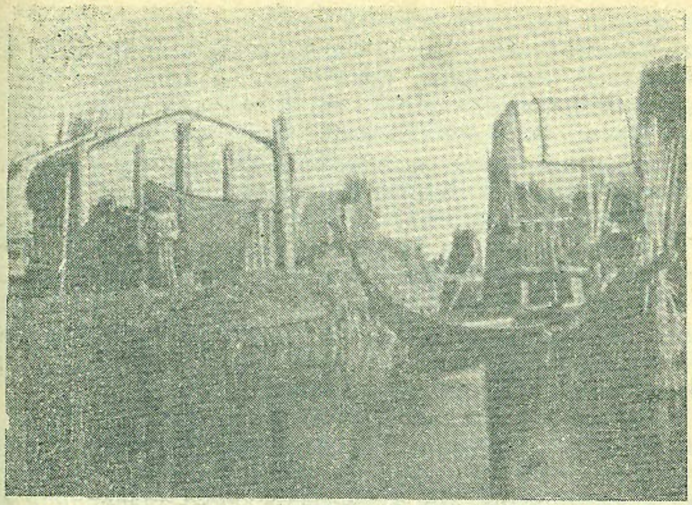

Көл әрәбләринин евләри.

Дөшәмәси гамыш вә һәсирдән олан евә «чубаиш» дејирләр. Белә евә бир дә она көрә «чубаиш» дејирләр ки, онларын тикинтисиндә гамышын «чуб» адлы нөвүндән истифадә олунур. Инди наһијә мәркәзи олан Чубаишин дә ады бунунла әлагәдардыр.

Һәјат дәјишир. Бир вахт чубдан суда дүзәлдилмиш евләрдә јашајан чубаишлиләр инди раһатлыға чыхыблар. Ораја јол чәкилиб. Чубаиш артыг гурудадыр. Бир нечә ил әввәл дөвләт идарәси олмајан бир јер инди рајон мәркәзидир; он миндән чох адам јашајыр. Өзүнүн мәктәби, әчзаханасы, клубу, кәрпичдән тикилмиш евләри, кичик базары вә с. вардыр. Лакин Чубаишин әтрафында, миндән чох кичик адада чубдан дүзәлдилмиш һәсир евләрдә јенә дә јашајырлар. Дашгын вахты бураларда сујун сәвијјәси чох галхдығына көрә чамаат кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул ола билмир. Әсас ишләри һәсир тохумаг вә чамышчылыгдыр.

Јухарыда ады чәкилән јашајыш јерләриндә тајфанын шејхинин—мүлкәдарын мағазасы олур. Мағазанын үстүнә ағ бајраг санчырлар. Гамыш нә гәдәр уча олса да чамаат мағазанын јерини көрә билир. Шејх мәчбур едир ки, тајфанын адамлары алвери јалныз онун мағазасында

етсинләр. Кимин нә чүр'әти вар кедә башга јердән шеј-хин магазасына нисбәтән учуз гијмәтә бир шеј ала. Көл адамлары хырдаваты, чәрәзи вә с. кәнд-кәнд кәзән алверчиләрдән алырлар. Бир гајда олараг онлары әширәтдән-әширәтә о јерин адамлары мүшајиәт едирләр. Бу алверчиләр чох күлмәли, зарафатчыл олурлар. Совет мүтәхәссисләри илә көлләр дијарына сәфәрим заманы* белә бир алверчијә раст кәлдим. Күлмәли тәрздә гышгырырды: «кәлин, алын! Јахшы шәкәр чајы илә. Түтүн дә вар гәһвә илә. Хијар, соған габагабдыр. дүјү илә. Хына да вар, риһә илә. Ширин хурма бу тәрәфдә. Гоз-фындыга нә сөзүнүз. Күзкү дә вар, дараг да вар кәлин үчүн. Ијнә-сапдан аз галыбдыр. Ај чамаат, тез кәлин, тез. Ширнијјатын ләззәтини сиз көрүн, сиз!».

Алверчинин сәсини ешидиб бүтүн ушаглар һәсир евләрин өнүндәки кичик мејданчалара топланмышдылар. Гара чадралы гадынлар өзләри һөрдүкләри зәнбилләр әлләриндә ушагларын архасында дуруб алверчинин «кәмисинин онларын лиманына јан алмасыны» көзләјирдиләр.

Алверчидән ишинин нечә кетдијини сорушдуг. Күлүмсәјәрәк деди: «Еһ... Мәним ишим дәвәнин ишинә бәнзәјир: јүкүм хурма, јемәјим гангал-тикан».

Көлләр дијарынын иглими дә сакинләринин күзәраны кими ағырдыр. Ән узун вә ағыр фәсил јај фәслидир. Апрелдән октјабра кими давам едән бу фәсилдә истилик, бүркү вә рүтубәт чох јүксәк олур. Көлкәдә әлли дәрәчә истилик олан күнләрдә нәфәс алмаг белә чәтинләшир. Көлләрдә су да гызыр. Одур ки, сујун дәринликләриндә, гамышлыгларда хүсуси габларда ичмәли су сахлајырлар. Гонаг, ја әзиз бир адам кәләндә дејирләр: «Ај ушаг, «мај әл-аруз»—бәј (тәзә евләнән) сујундан кәтирин». Јә'ни гамышлыгда сахланан сәрин судан кәтирин.

Су ичәндән сонра мүтләг «Аллаһ Језидә лә'нәт етсин» дејирләр. Бунунла онлар Језидин Кәрбәла јахынлығында Имам Һүсејнин дәстәсини мүһасирәјә алыб сусузлугдан өлдүрмәсинә ишарә едирләр.

---

* Белә сәфәрләр алтмыш-јетмишинчи илләрдә тез-тез олурду. Чүнки Тәртәр—Фәрат каналы тикиләндән сонра бу көлләр тәдричән гурудулачаг, көлләр өлкәси өз симасыны дәјишәчәк. Совет мүтәхәссисләри бу мәгсәдлә торпағын шоранлыгдан тәмизләнмәси, әкинә јарарлы һала салынмасы үчүн көлләр үзәриндә тәдгигат апарырдылар.

Јајда гаршыја чыхан башга бир чәтинлик ағчаганадла бағлыдыр. Ахшамүстү онлар адамлара вә һәтта һејванлара белә «һүчум едирләр». Чамышлары белә ағчаганадлардан горумаг лазым кәлир. Јеканә чыхыш јолу кәрмә јандырмагдыр. Ағчаганадлар кәрмәнин ачы түстүсүнә јахынлаша билмирләр.

Амара тәрәфдәки көлләр өлкәсини маданлар «умм әл-бак»—«ағчаганад јувасы», «ағчаганад мә'дәни» адландырырлар.

Јај вахты көлләр өлкәсиндә ән горхулу һадисә исә јанғындыр. Күнүн алтында ода дөнмүш һәсир евләр од алдыгда ону сөндүрмәк олмур. Бу, ән бөјүк фәлакәт сајылыр. Чүнки јанғын заманы бу евләрдән һеч нә чыхармаг мүмкүн олмур.

Јај фәсли илә бағлы башга бир чәтинлик дә вардыр. Көл әрәбләри өмүрләринин чохуну суда кечирирләр. Көлләрдә јај вахты узунлуғу бир сантиметрә бәрабәр гурдлар пејда олур. Онлар ганы зәһәрләјирләр. Бу бүтүн көлләр өлкәсиндә өзүнү көстәрир.

Гыш да ағыр фәсилдир. Бу вахт көлләрдә адамы гылынч кими кәсән сазаглы күләкләр вә сојуглар дүшүр. Һәсир комаларда гышы баша вурмаг чәтин олур. Одур ки, ушаглар арасында өлүм һалы кениш јајылыр. Сағ галанлар чох чевик олурлар. Јајын истиси, гышын сојуғу онлары мөһкәмләндирир, һамысы демәк олар ки, «гамчы» кимидирләр. Араларында көк адам ола ја олмаја. Тәбии шәраит онларын тәбиәтләринә, хасијјәтләринә мөһкәм тә'сир көстәрмишдир. Көл әрәбләри тәкәббүрлү, вүгарлы, полад кими әјилмәздирләр. Ејни заманда чох садә, ачыгүрәкли, зәһмәткеш вә гонагпәрвәрдирләр.

Јахшы јадымдадыр, 1975-чи илдә бир һәфтә әрзиндә көлләр өлкәсини, нечә дејәрләр, «гарыш-гарыш» кәзиб тәдгиг етдикдән сонра сәфәримиздән разы һалда Бәсрәјә кәлмишдик. Гәбул вахты әсасән көлләр өлкәсиндән, онун сакинләриндән данышдыг. Бизим мүтәхәссисләр маданларын садәлијиндән, гонагпәрвәрликләриндән ағыздолусу сөһбәт ачдылар. Полис нүмајәндәси күләрәк деди ки, сөзләриниз доғрудур. Амма онларын авамлыгларына да һеч нә чатмаз. Сонра исә олмуш бир һадисәни данышды:

— Бир нечә ил бундан әввәл маданлардан ики нәфәр кәнч ешидир ки, хурма јығыб чохлу пул газанмаг олар. Одур ки, Бәсрәјә кәлирләр. Өмрүндә көлләр өлкәсиндән кәнара чыхмајан бу кәнчләрә шәһәр нағыл кими көрү-

нур. Хејли кәзәндән сонра ачыр вә музиф—гонаг еви ах-тармаға башлајырлар. Нәһајәт, бир јердә јемәк көрүрләр. Саһибкар онлара «хош кәлибсиниз»—дејир. Нә јејәҹәкләрини сорушур. Оғланлар мат галырлар... Нечә јә'ни нә јејәҹәјик? Һеч гонагдан нә јејәҹәјини сорушарлар?!—дејә фикирләширләр. Онлара шорба, балыг, плов, чај верирләр. Јемәкдән сонра «Аллаһ артыг еләсин!»—дејиб кетмәк истәјирләр. Саһибкар пул тәләб едир. Полис чағырыр. Оғланлар бир шеј баша дүшмүрләр. «Бу нечә гонаг евидир? Ејиб дејил?! Гонаг отағында јемәк јејәндән пул тәләб едирсиниз?» Сән демә елә билибләр ки, шәһәрдә дә көлләр дијарындакы гонаг евләриндә олдуғу кими јемәји пулсуз верирләр. О мубаһисәни һәлл етмәјә мән кетмишдим. Јазыгларын бирҹә динары вар иди...

Көл әрәбләринин күзәраны тамамилә көлләрлә бағлыдыр. Ев тикмәк үчүн гамыш бурада, јатмаг вә сатмаг үчүн һәсир бурада, јаначаг үчүн гарғы-гамыш бурада, чамыш үчүн јем бурада, зәнбил вә кәндир үчүн материал бурада, өзләри үчүн ағарты, дүјү, арпа, гуш вә балыг бурада, истифадә вә сатмаг үчүн дуз бурада. Көрүндүјү кими, маданларын күзәраны әсасән гамышла бағлыдыр. Гамышлар чох галын вә уча олур. Јанварда көјәрмәјә башлајыр. Бу вахт она «һәшиш»—от дејирләр. Кетдикчә бөјүјүр; апрелдә «әнгир» адланыр. Гамыш бу ики дөвр арасында јем үчүн јарарлыдыр. Сәккиз ајда «агга», бир илә гәдәрки дөврдә «чинибә» адланыр вә һәсир үчүн јарарлы олур. Он сәккиз ајда «рибах» вә «мәрди» адланыр. Бу вахт ондан ев тикмәк үчүн истифадә едилир. Шүбһәсиз ки, бурада сөһбәт артыг галын гарғыдан кедир. Ән јоғун гарғыја «касаб» дејирләр. Узунлуғу једдисәккиз метр олан белә гарғылардан гајыглары сүрмәк үчүн истифадә едирләр. Гајыг ағачыны көлүн дибинә салыр, сонра тәкан верирләр ки, гајыг ирәли кетсин.

Маданлар һәр ил гамышлығын чох һиссәсини јандырырлар ки, тәзәси чыхсын. Мал-гара јем сарыдан корлуг чәкмәсин. Бурада һәм дашгын аз оланда чамышлар отлајыр, һәм дә маданлар онларын ахшам јемәјини вә гыш азугәсини топлајырлар.

Гамышы орагла, чинлә бичирләр. Бу чох ағыр ишдир. Адәтән гамышы бичәркән гајыгда ики нәфәр олур. Бири гамышы тутур, о бири кәсир. Гамыш бичән аилә «өз саһәсинин» әтрафыны нишан үчүн дәјирми бичир вә сонра орталарда ишләјир. Кәсилән гамышдан әсасән һәсир һөрүрләр. Илдә бир милјона гәдәр һәсир дүзәлдилир. Онларын һөрдүкләри һәсирләр башга әрәб өлкәләринә дә ихраҹ олунур. Гамышдан гајыглар да дүзәлдирләр. Бу гајыглары гырлајырлар—су бурахмыр. Онлары сонра да илдә бир дәфә гырлајырлар. Гајыглар адәтән тахтадан дүзәлдилир. Бурада гајыг чохдур. Чүнки көлләр өлкәсиндә јеканә нәглијјат васитәси сајылыр. Ашағыдакы гајыг нөвләри вардыр: чланка, матаур, машһуф, ки'-да, бәләм, чәлләбијә вә таррада. Узунлуғу он метрә гәдәр олан таррада јалныз шејхләрә мәнсуб ола биләр. Бу «кәлинәбәнзәр» гајыг ич тәрәфдән мисмарларла һашијәләнир. Јердә галан гајыглар исә көл әрәбинин күндәлик јашајышында истифадә олунур.

Маданларын әксәријјәти чамышчылыгла мәшғул олур. Чамышлар көл әрәбләринин һәјатында мүһүм јер тутур. Сүдүндән гатыг, јағ, гајмаг, шор дүзәлдиб хүсуси гајыгларда алверлә мәшғул олан адамлара сатырлар. Әвәзиндә тәнбәки, чај, шәкәр, гәһвә, палтар вә с. алырлар. Чамышын кәрмәсиндән исә јаначаг кими истифадә едирләр. Чамышы елә-белә кәсмәзләр. О вахт кәсирләр ки, ја лап гочалмыш, ја да һәр һансы бир хәстәлијә тутулмуш олсун. Варлы аиләнин 15—20, ортабабын 7—10 чамышы олур. Чамышла бәрабәр тәк-түк инәк вә гојун да сахлајан аиләләр вар. Инәк чамышдан ики дәфә учуз олур. Чамышы киши сағыр. Кәрмәни јығмаг вә јандырмаг исә гадын иши сајылыр.

Дашгын чох оланда чамышлар отлаја билмирләр. Чүнки ајаглары јерә чатмыр. Буна көрә дә мадан өмрүнүн орта һесабла јарыдан чохуну «дојмаг билмәјән» чамышлара от бичмәклә кечирир.

Көл әрәбләри чохлу ит сахлајырлар ки, јад адам кәләндә онлары дујуг салсын; оғурлуг-филан олмасын. Бунунла белә, оғурлуг тез-тез баш верир. Ән чох да чамышлары оғурлајырлар.

Тәкбармаг Шумандан сөз дүшәндә инди дә сәсләрини гысыр, алчагдан данышырлар. Бахмајараг ки о, чохдан мәһв олуб. Чамыш оғурламагда ән маһир адам олан Шуман чох ганлар төкүб, чох аналары көзүјашлы гојуб. Сонралар бөјүк бир оғру дәстәси дүзәлдән тәкбармаг Шуман күнүн күнортачағы адамлара һүҹум едир, мал-гараны апарырмыш.

Сон илләрә гәдәр маданларын «кениш дүнјасы» бир чох ҹинајәтләрин изини өрт-басдыр едирди. Ҹаниләр көлләрдә һөкумәтдән кизләнирди. Оғурлуглар, басгын-

лар тез-етез олурду. Индинин өзүндә дә бу көлләрә тәһлүкәсизлик наминә дәстә илә кетмәк мәсләһәт көрүлүр.

Јадымдадыр, моторлу гајыгла Чубаиш, Суг әш-Шујух вә башга сәмтләрә сәјаһәтимиз заманы бизи әли силаһлы адамлар мүшајиәт едирдиләр.

Көл әрәбләри балыг тутмагла да мәшғул олурлар. Балығы нечә дејәрләр, «евин ичиндә» овлајырлар. Әввәлләр онлар нә балыг, нә дә сүд сатармышлар. Лакин инди һәјат дәјишиб.

Сентјабр ајында «хишни» адланан балыг тутурлар. Бу балығы кечәләр овлајырлар. Гајыгда лампа јандырылыр. Балыглар гајыға сычрајырлар. Бундан башга, ону тор вә партлајычы маддә илә, һәмчинин јабаја бәнзәр шиш ганады олан аләтлә дә тутурлар. Балығы Бағдаддан кәлән алверчиләрә сатырлар. 60-чы илләрдә ирили-хырдалы јүз балығы үч динара верирдиләр.

Көл әрәбләри гыш ајларында овчулугла да мәшғул олурлар. Үмумијјәтлә, бурада сәрраст күллә атанлара вә овчулара бөјүк һөрмәт вә еһтирам көстәрирләр. Гушлары ја түфәнклә овлајыр, ја да тор гуруб тутурлар. Гыш ајларында көлләр дијарында гушларын сајы-һесабы олмур. Дурна, султан тојуғу, чүллүт, дөјүшкән чүллүт, узундимдик өрдәк, ағ, боз вә гырмызы вағлар, гартал, гызыл газ, мүхтәлиф башга газлар, гырмызы вә палда өрдәкләр, өрдәјә бәнзәр чүрә вә башга су гушлары, гашгалдаг, шотланд турачы вә башга турачлар, арығыран, чөлхорузу вә тојуглар, гағајылар, мүхтәлиф рәнкли гузғунлар, лej вә гутанлар, гырмызы мајкүлү гушлары вә с. буралары бәзәјир.

Чубаишә «овчуларын чәннәт кушәси» дә дејирләр. Бә'зән гушун чохлуғундан сујун үзү көрүнмүр. Бура сөзүн һәгиги мә'насында гуш базарыдыр. Суг әш-Шујух јахынлығында көрдүјүм гуш базары ән көзәл лөвһә кими һәр вахт хәјалымда чанланыр.

Көл әрәбләринин башга бир мәшғулијјәти дә вар. Сентјабр-нојабр ајларында су чәкилир вә адалар јараныр. Бу вахт Чубаиш, Суг әш-Шујух вә башга јерләрдән кәләнләр көл әрәбләринә чүзи мигдарда пул верәрәк онлардан тәрәвәз, көј-көјәрти, помидор, хијар вә с. әкилмәси ишиндә истифадә едирләр. Адәтән бол мәһсул көтүрүрләр.

Су чәкилиб кедән јерләрдә маданлар дуз јығмагла да мәшғул олурлар. Су азалдыгча мүәјјән јерләри газыб

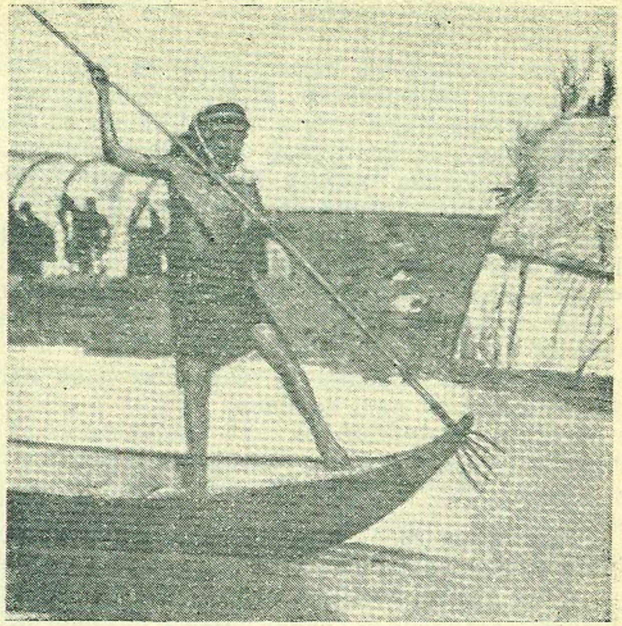

Көл әрәби балыг тутаркән.

бир аз дәринләшдирирләр. Дуз ора јығылыр. Ону топлајыр, һәм өзләри истифадә едир, һәм дә сатырлар.

Сон вахтлар хурма јетишән вахт Бәсрәјә мөвсүми ишә дә кедирләр.

Бә'зи јерләрдә арпа, буғда вә чәлтик әкирләр. Лакин чох вахт зәһмәтләри һәдәр кедир. Дашгын чох оланда әкин бүтөвлүклә сујун алтында галыр. Буна көрәдир ки, Суг әш-Шујух вә башга јерләрдә торпағы саһәләрә бөлүр вә әтрафына бир метрдән һүндүр олан сәдләр чәкирләр ки, бәлкә дашгын вахты сујун сәвијјәси бир аз ашағы олду, дүјү, арпа вә буғда сујун алтында галмады.

Көл әрәбләринин һәјат тәрзи, адәт-ән'әнәләри, кү-зәранлары бәнзәрсиздир. Дүшүнүрсән; дүшүндүкчә хә-јал сәни ганадлары үстүнә алыб чәһаләт вә наданлығын һөкм сүрдүјү ганлы-гадалы орта әсрләрә апарыр.

Маданлар әһд едирләр. Арзулары јеринә јетәндә кәл-чә, тоғлу кәсир, әтини пајлајырлар. Елә-белә вахт ма-дан һејван кәсмәз. Она көрә дә әт бурада надир шеј һесаб олунур. Әкәр көл әрәби киминсә әлиндә бир пар-ча әт апардығыны көрсә сорушар: «Ушаглардан хәстә-ләнәними вар?» Дүшүнәрләр ки, ушаглары јахшы је-дирдиб сағалтмаг үчүн әт алыблар.

Јәгин буна көрәдир ки, тајфанын дава маһнысында белә сөзләрә дә раст кәлинир:

Башгаларынын гисмәти даллы әт олду,
Мәним гисмәтим исә гәфил күллә.

Көл әрәби гонагла көрүшәндә әлини еһтирам әла-мәти олараг үрәјинин үстүнә гојур. Өзү дә, оғланлары да әл-ајаға дүшүр, гонағын нәји варса тез гајыгдан көтү-рүб евә кәтирирләр. Гонаг чыхыб кедәндә исә әлләри-ни ағдан-гараја вурмазлар. Бир дәфә рәһбәримиз А. Во-лынов Суг әш-Шујух јахынлығында бу һадисә бир даһа тәкрар олунанда сәбәбини ев саһибиндән сорушмағымы хаһиш етди. Мә'лум олду ки, бу гонаға һөрмәт үчүн едилир. Әкс тәгдирдә гонаг дүшүнә биләр ки, онун тез чыхыб кетмәсини истәјирләр.

Гонаға һөрмәт әламәти олараг, јатмаздан әввәл ону овурлар. Үмумијјәтлә, буну өзләри үчүн дә едирләр. Өмрүнүн чохуну евдә вә гајыгда бардаш гуруб кечирән көл әрәбинә бу чох хејирлидир. Јәгин ки, һәмишә суда олдугларындан буну һәм дә јел хәстәлијинин гаршысы-ны алмаг мәгсәдилә едирләр.

Көл әрәбләри арвадларыны ады илә чағырмырлар. Она «вилич»—еј, сән!—дејә мүрачиәт едирләр. Киши, арвады илә истәдији кими рәфтар едә биләр. Ону дөјә, инчидә вә истәдији вахт бошаја биләр. Онун сөзү аилә-дә ганундур. Аилә үзвләри онун арзусуна сөзсүз әмәл едирләр. Кишиләр гадынларла бир јердә јемәк јемәз-ләр. Адәтән кишиләр јејирләр, сонра јердә галаны га-дынлар јејирләр. Аиләнин игтисади ишләриндә, еләчә дә евләнмә мәсәләләриндә гадынын мәсләһәтинә мәһәл го-

јулмур. Гадын әринә ағасы кими бахмалыдыр. Әри илә данышаркән сәси һеч вахт әринин сәсиндән јүксәк чых-мамалыдыр. Әри кечәдән хејли кечмиш олса да, һара-данса кәләнә гәдәр гадынын јатмаға ихтијары јохдур. Кишиләр олан јердә гадынлар нә даныша, нә дә салам-лаша биләрләр. Јадымдадыр, бир дәфә баш мүһәндиси-миз А. Волынов арвадларла саламлашанда ушаглар вә кишиләр нечә күлдүләр. Тәбии ки, гадынлар чаваб вер-мәдиләр.

Әкәр бу гадынлары инкишаф етмиш өлкәләрә, бөјүк шәһәрләрә апарсајдылар, гәрибә бир мәнзәрәнин шаһи-ди олмаг оларды. Автобус вә трамвајда онлар галхыб кишиләрә јер тәклиф едәрдиләр. Чүнки көлләр дијарын-да кишиләрин гадын гаршысында үстүнлүкләриндән би-ри дә будур.

Бурада гадынларын фәхр едә биләчәкләри бир шеј варса, о да бәр-бәзәкләридир. Гызыл бәр-бәзәји һәтта топугларындан вә бурунларындан да асырлар. Лакин әк-сәр гадынлар пул нә олдуғуну билмирләр. Гадынлар вә гызлар әлләринә вә сифәтләринә тушдан мүхтәлиф шәкилләр дөјдүрүрләр.

Шејх истәдији адамын гызыны ала биләр. Лакин шејхин гызы јалныз шејхә, шејх оғлуна, онун гардашы-на вә с. кедә биләр. Бир сөзлә, шејх гызы јалныз шејх нәслинә гисмәт олмалыдыр.

Әкәр башга јерләрдә гадын варлы адама әрә кедир-сә көрүш даирәси кет-кедә кенишләнир, әри илә сәјаһә-тә чыхыр вә с. Бу, көл әрәбләри арасында әксинәдир— варлыја әрә кедән гадын евдән бир јана чыха билмәз.

Көл әрәбләри арасында ушаг олмасынын гаршысыны алмаг күнаһ һесаб едилир. Одур ки, гадынлар хејли ушаг доғур вә нәдәнсә чох тез гочалырлар.

Бурада рәггасәјә вә ја мүғәнни гадына раст кәлмәз-сән. Кәнч оғланлар рәгслә мәшғул олурлар ки, онлара да јахшы нәзәрлә бахмырлар.

Көлләр дијарында гадынлар арасында позғунлуг, де-мәк олар ки, јохдур. Чүнки бу, өлүмлә нәтичәләнир. Белә гадыны гардашы өлдүрмәлидир. Әкәр гардашынын она јазығы кәлиб өлдүрмәсә, ону намуссузлугда тәгсирлән-дириб халг арасында бәднам едәрләр. Она салам вер-мәзләр. Белә адам кәрәк аиләсини көтүрүб башга јерә көчсүн.

Өлү дүшән евин үстүндән бајраг асырлар. Һүзр једди

Күн давам едир. Бу мүддәт әрзиндә гоншу вә гоһумлар о аиләнин јемәјини верир. Јас јеринә кәлән јерли адамлар јалныз гәһвә ичирләр. Гонаглара исә чај вә сигарет дә тәклиф олунур.

Јас јериндә ев саһибинә пулла көмәк едирләр. Чүнки әксәр адам бөјүк хәрчлә машын тутуб өлүнү дәфн етмәк үчүн Кәрбәла вә Нәчәф шәһәрләринә апарыр.[1] Бу, бөјүк шан-шөһрәт һесаб олунур. «Демәзсәнми филанкәс оғлуну, ја гардашыны апарыб филан јердә дәфн етди».

Чох һөрмәтли бир адам, дејәк ки, шејх, ја онун оғлу, гардашы, вәфат едәндә бүтүн тајфалара хәбәр көндәрирләр. Һәр тајфа дәстә-дәстә кәлир. Габагда әлиндә тајфанын бајрағыны тутмуш бајрагдар дурур. Башларына вә палтарларына палчыг јахырлар. Бу, чох гәдим адәтдир. М. Адилов «Нијә белә дејирик» әсәриндә гәдимдә бир сыра халгларда өзүнүн вә ја башгасынын һалына, бәдбәхтлијинә јананда башларына күл, торпаг вә палчыг төкдүкләриндән данышыр. Һомерин «Илиада»сында Патракл өләндә Ахиллесин һәр ики әли илә күлү көтүрүб башына төкмәси, еләчә дә «Шаһнамә»дә Ирәчин өлүм хәбәрини ешидәндә гошун әһлинин ағлајыб башына күл төкмәси көстәрилир.

Бу адәтин Кәркүк бајатыларында јер алмасы да онун гәдимлијинә дәлаләт едир.

Чамур онун башына,—
Бедасыла бел бағлар.

Биздә «башына күл», «башына палчыг» кими, халг арасында галан ифадәләр дә бу адәтлә бағлыдыр. Орада кәнч вә ја һөрмәтли адам өлән һәјәтә кирән кими күллә атырлар. Һүзр саһиби кәләнләри гаршылајыр. Она башсағлығы верирләр. Кәләнләрә чај, гәһвә вә сигарет тәклиф едирләр. Сонра јемәк—аш кәлир. Даһа сонра исә нөвбә илә тајфаларын саваш рәгси—«һауса» мәрасими башлајыр. Бајраг алтында дөврә вururлар. Өләнин хатирәси јад едилир. Бири учадан онун һаггында сөзләр дејир. Башгалары түфәнкләрини көјә тутараг, ајагларынын бирини галдырыб о бирини гоја-гоја дејилән сөзләри тәкрар едир вә атәш ачырлар. Бу мәрасим хејли давам едир вә әсл дөјүш сәһнәсини андырыр.

[1] Адәтә көрә шиәләр өлүнү өлкәнин һәр тәрәфиндән кәтириб өзләринин мүгәддәс очаглары олан бу ики шәһәрдәки бөјүк гәбиристанлыгларда дәфн едирләр. Лакин бу, вачиб дејил, Имканы олмајан, өлүнү јерли гәбиристанлыгда да басдырыр.

Гәрибәдир ки, онларда һүзр дә, тој севинчи дә једди күн давам едир. Елә бил орта әсрләрин јашајыш сәвијјәсиндә олан көл әрәбләри севинчлә кәдәрин, хејирлә шәрин бир доғулдуғуну тәсдиг үчүн тој мәрасиминә дә, јаса да једди күн вермишләр. Јәгин ки, бизим нағылларымызда, дастанларымызда раст кәлдијимиз филанкәсин тојунда «үч күн», «једди күн једиләр-ичдиләр, дедиләр- күлдүләр, кеф чәкдиләр»,—ифадәләри дә јухарыда дедијимизлә әлагәдардыр.

Көл әрәбләри бир-ики ушағы олуб, өлән аиләләрә шәр гүввәләрин сохулдуғуна инанырлар. Одур ки, јени дүнјаја кәлән көрпәјә гәрибә вә әчаиб ад гојурлар. Инанырлар ки, бу һалда шәр гүввәләр онлара јахын дүшмәјәчәкләр. Бундан әлавә, ушағын боғазындан јумурта бојда даш асырлар. Мән буну Ирагын чәнубунда—Сәмава шәһәри јахынлығында, көлләр дүнјасындан узаг бир кәнддә дә мүшаһидә етдим.

Дејирләр «дағ дağa раст кәлмәз, инсан инсана раст кәләр». Һәјат дәјишир. Инди көл әрәбләри арасындан да охумуш адамлар чыхыр. Әкәр сизинлә Чилаб (күчүк, тула), Хәнзир (габан, донуз), Бакур (чошга), Чахајш (годуг), Чарајз (сичовул баласы), Каусач (көпәк балығы), Әфрит (ифритә), Сахаји (зир), Маун (бошгаб), Дауба (корешән) вә с. адында бир нәфәр гаршылашса ону гынамајын. О јазығда нә күнаһ вар?...

Көл әрәбләри арасында ајама вермәк дә кениш јајылмышдыр. Онларын бә'зисини ешидәндә адамын түкү үрпәшир. Ики оғул итирмиш атаја «Абу мејитејн» (ики өлү атасы) дејирләр.

Маданлар борч алыб-вермәји хошлајырлар. Бу, көл әрәбинин һөрмәтини ашағы салмыр. Лакин һәддиндән чох борч аланда һөрмәтдән дүшүрләр. Әкәр борчу вахтында гајтара билмәсәләр, борч, мүәјјән фаиз артырылыр ки, буна да «галаб» дејирләр. Әкин әкиләндән мәһсул јығылана гәдәр верилән борч «ахзар» (әкин-бичин, көј-көјәрти) борчу адланыр. Әкин үчүн борч адәтән мәһсулун үчдән биринә верилир.

Көл әрәбини узагдан белә танымаг олур. Гәдд-гамәтли, нечә дејәрләр, гајыш кими олан бу адамлар ханчәр бағлајырлар. Үзләри һәмишә түклү олур. Чүнки үзләрини тәсадүфдән-тәсадүфә гырхырлар. Онлар ички ичмәз, гумар ојнамазлар.

Көл әрәбләри гәрибә зеһнә маликдирләр. Јүзләрлә гамышын ичиндән өз чамышыны сечә билирләр; бујнуҹундан, бә'зән көркәминдән, дурушундан, бахышындан вә с. Бир гајығы, бир түфәнки бир дәфә көрүбсә кифајәтдир. Нә вахт истәсән онун кимин олдуғуну сәнә десин. Мүхтәлиф сәсләрә елә адәт еләјибләр ки, гамышлыгда шаггылты кәлән кими орада нә олдуғуну ајырд едә билирләр. Сәс-күјә өјрәнибләр. Лакин гурбағаларын јаз вә јај ахшамлары гурултусуна онларын нечә дөздүкләринә адам мат галыр. Бир дәфә Чубаишдән Насиријјә шәһәринә кетмәли идик. Гаранлыг дүшдүјүнә вә јоллары сел басдығына көрә бизи бурахмадылар. Чубаишдә кечәләмәли олдуг. Кечә гурбағаларын гурултусундан јата билмәдик. Ону һеч нә илә мүгајисә етмәк олмаз. Елә бир әкс-сәда, елә бир ваһимә јараныр ки, санки бу саат јер-көј бу сәсин зәрбиндән алт-үст олачаг.

Көл әрәбләри һәмишә бир јердә олурлар. Онларын дәрди дә, сәри дә бир олур. Бир-бирләриндән кизләдиләси сирр олса белә сахлаја билмәзләр. Биринин евиндә сөз-сөһбәт, деди-году олан кими гоншулар, гоһумлар јығылыб «ағыл» верирләр. Бурада хәлвәти данышмаг да мүмкүн дејил. Евләри бир-бириндән ајыран һәсир диварлар «сирр» сахламыр. Пычылты илә данышсан да сәсин ешидилир. Бири илә хәлвәти сөзүн олса кәрәк гајыға миниб евләрдән араланасан. Бу да мүмкүн дејил. Чүнки һәр шејлә о гәдәр марагланырлар ки, о саат сирри адамдан «гопарырлар». Маданлар өзләри дә сирр сахламаг игтидарында дејилләр; буна алышмајыблар.

ХӘНЧӘРИ СЫЈЫРЫБ ЈЕМӘК ЈЕДИРДИРЛӘР

Һәр тајфа башчысынын гамышдан тикилмиш бөјүк бир гонаг еви олур. Бизим мағаралардан да бөјүк олан бу гонаг евләри «музиф» адланыр. Музифләр гонаглары гәбул едиб, онлара пулсуз јемәк, чај, гәһвә вермәк, јатачағыны тә'мин етмәк үчүн дүзәлдилир.

Адәтән һәр сәһәр һамы гонаг евинә топланыр вә шејх (тајфа башчысы, мүлкәдар) өз һесабына онлара гәһвә верир. Гәбилә үзвләри бурада бир-ики саат отурур, сонра иш далынча кедирләр.

Шејх гәһвә верилән вахт өзү гонаг евиндә олмалы вә ән јахшы палтарыны кејмәлидир. Әкәр хәстәдирсә вә ја башга јердәдирсә ону оғлу вә ја гардашы әвәз едир.

Гәһвә ичмәјә кәнар адамлар да кәлә биләрләр. Бајрам вахтлары ахшамүстү дә гәһвә верирләр.

Тајфанын дикәр һөрмәтли нүмајәндәләри дә һәфтәнин мүәјјән күнләри ахшамүстү гәһвә верирләр. Башгалары исә буну јалныз гонағы кәләндә вә ја чохдан көзләдији севиндиричи хәбәри аланда едир. Бу вахт гәһвә габларыны бир-биринә вурур вә чамаат ешидиб кәлир. Һәр гонаг евиндә хүсуси «каһвачи»—гәһвәчи олур. Тајфанын башга һөрмәтли үзвләри дә гонаг еви сахлаја биләр. Бу онларын һөрмәтини даһа да артырыр.

Лакин тајфа дахилиндә һөрмәтинә вә јеринә көрә һәр адам гонаг еви тикдирмәлидир. Шејхинкиндән бөјүк гонаг еви тикдирмәк олмаз. Бу, тајфанын ән'әнәсинә зидд сајылыр. Гонаг еви бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бурада јығышыб тајфанын мәсәләләрини һәлл едир, бајрамлары гејд едирләр. Бајрам вахты тајфа үзвләринә шәрбәт, сигарет вә с. дә верирләр. Гурбан бајрамында һејван кәсилир. Гонаг еви мүгәддәс јер сајылыр. Бурада анд ичир, әһд едир, арзу едирләр. Бурада «ган» бағышланыр, барышыг олур. Һәтта дүшмән белә гонаг евинә кәлиб кирә билибсә, она дәјмир, бағышлајырлар. Әкәр гонаг евиндә кимсә кимисә тәһгир едибсә, белә һесаб олунур ки, о, тајфа башчысыны тәһгир едиб. Әкәр кимисә инчидибләрсә, о, гонаг евинә кәлмир. О вахта кими ки, шејх һөрмәтли адамлардан көндәрсин вә онун көнлүнү алсынлар. Гонаг евинә мүтләг ән јахшы палтарда кәлмәли, «игал»—баш гајтаны тахмалы, «бишит»—үст палтары кејмәлидирләр. Онлары данышдырана гәдәр данышмамалыдырлар. Зарафат вә јерсиз күлүш бурада јер алмамалыдыр. Ачыглы олсалар белә уча сәслә данышмамалыдырлар.

Анчаг тајфа башчысы вә һөрмәтли гонаглар чыхыб кедәндән сонра дејиб-күлмәк олар. Гонаг евиндә һәр адам өз јериндә отурмалыдыр. Јерләри илк дәфә гонаг евинә кәләркән тајфа башчысы мүәјјән едир. Гонағы о өзү јухары баша апарыб әјләшдирир, сигарет тәклиф едир, гәһвә илә бәрабәр чај сифариш верир.

Гәбиләнин һөрмәтли адамларынын оғуллары лап ашағы тәрәфдә отурурлар. Лакин аталар чыхыб кедән кими онлары баша—аталарынын јеринә кечирирләр. Јемәк вахты (бајрам, никаһ, дәфн вә с.) шејх өзү адамлары нөвбә илә чағырыр. Јемәкдән әввәл вә сонра ләјән вә долча кәлир. Әлләрини ләјәндә сабунла јујур, дәсмалла силирләр.

Көл әрәбләринин јемәјин кејфијјәти дејил, кәмијјәти даһа чох марагландырыр. Бә'зи тајфалар арасында белә бир адәт олуб. Әкәр гонаг, шејхин «музиф»индә јемәк јејиб гашыгла бошгаба вурса, бу, шејх үчүн бөјүк тәһгир сајылармыш. Онда шејх әмр едир, чох бөјүк бир јемәк һазырлајырлар. Дүјү, балыг вә с. Әкәр гонаг јемәјин һамысыны јејә билмәсә, шејх әввәлчәдән гынынмәјин һамысыны јејә билмәсә, шејх әввәлчәдән гынындан сыјырыб јанына гојдуғу гылынчла гонағын бәдәнинә хәсарәт јетирир. Она «ағыл верир» ки, кәләчәкдә ачкөзлүк етмәсин, өзүнү јахшы апарсын. Дејирләр гынындан чыхмыш гылынчын горхусундан һәдсиз дүјү вә балыг јејән адамлар хәстәликләрә дүчар олмушлар.

Мәнә лап бу јахынларда Албу Рәшид тајфасында шејхин гонаг евиндә баш верән һадисәни данышдылар. Ачкөз бир нәфәр хејли јемәкдән сонра гашыгла бошгаба вурмагла дојмадығыны билдирир. Онун габағына чохлу дүјү, балыг вә гојун әти гојурлар. Шејхдән сорушанда ки, гылынчы кәтирсинләрми?—Шејх чаваб верир: «Дүјү онун хәнчәридир». Әрәб чох бөјүк чәтинликлә бүтүн јемәји јејир, су истәјир. Сују ичән кими партлајыб өлүр.

Дүјү бурада јемәкләр шаһы сајылыр. Дүјү олмајан сүфрә, демәк олар ки, јохдур. Гузу әти, балыг вә дүјү бир јердә сүфрәјә кәләндә фәрәһләнирләр. Бу, онларын ән севимли јемәјидир. Чөрәк онларда аз олур. Арпа, буғда вә дүјүнү киркирәдә чәкирләр, ун едир, сачын үстүндә биширирләр. Буна «хобз»—фәтир, јуха дејирләр. Јемәји чох сүр'әтлә јејирләр. Дејирләр ки, јемәји сүфрәдә чох сахламаг күнаһдыр. Әрәб аталар сөзүнү тез-тез тәкрар етмәји хошлајырлар: «Дәвә кими је вә биринчи ол».

Ән мө'тәбәр гонаға гузунун көзүнү верирләр. Јемәји әлләри илә јејирләр. Арада һәрдәнбир әтдән, балыгдан гопарыб әзиз гонаға верирләр. Бахмајараг ки гонағын да ики әли вар вә о да бармаглары илә јејир.

Јемәкдән сонра долчада су кәтирирләр. Нөвбә илә, мәнсәбиндән асылы олараг, әлләрини вә ағызларыны јахалајырлар. Сонра исә папирос чәкирләр. Папиросу өз ағызларына алыб јандырыр вә гонаға верирләр. Даһа сонра гәһвә вә ја чај ичирләр. Гәһвә үч финчан верилир. Әкәр биринчи вә ја икинчи финчандан сонра ичмәк истәмирсәнсә финчаны силкәләјирсән.

Кечәләр гонаг евинин габағындан «фанус»—чыраг, лампа асырлар. О, сәһәрә кими јаныр. Јол азан, фәлакәтә уғрајан, јатмаға јер ахтаран, ач олан бу нишаны көрүр вә ора тәләсир. Инди гонаг евләриндә чох баһалы халчалар, палазлар, үстүндә отурмаг үчүн дөшәкчә, сөјкәнмәк үчүн балынч, јастыг вә мүтәккәләр вардыр.

Гонаг отағы олмајан јерләрдә бә'зи евләрә кириш ики тәрәфдән олур. Евин јарысы гонаг үчүн ајрылыр вә «раба» адланыр. Бурада јолчуја јемәк дә, кечәләмәјә јер дә верирләр.

Гонаг евләрини бөјүклүјүнә көрә фәргләндирирләр. Ән бөјүкләринин узунлуғу 28—30 метр, ени 5—6 метр, һүндүрлүјү 4—5 метр олур. Бир гонаг евини јүз адам 20—30 күнә тикә билир.

Гонаг евинин тикинтисиндә тајфанын бүтүн кишиләри иштирак едир. Шејх гонаг евинин тикинтисинә башланачаг күнү һамы илә мәсләһәтләшиб билдирир. Гонаг евинин тикинтисиндә тәк устадан башга һеч ким зәһмәт һаггы алмыр. Лакин тикинти вахты шејх һејван кәсир. Күндә ики дәфә һамыја пулсуз јемәк верир.

Көл әрәбләринин бу јашајышына лап јахын заманларда сон гојулачаг, әсрләрлә һәгигәт олан бу һәјат тәрзи нағыла чевриләчәкдир. Совет Иттифагынын көмәјилә тикилиб истифадәјә верилмиш Тәртәр—Фәрат каналы Бағдад шәһәрини дашгын тәһлүкәсиндән әбәди хилас етдији кими, көлләр өлкәсинә ахан селин дә гаршысыны алачаг, бура мүнбит торпаглы әкин саһәсинә чевриләчәкдир.

Көлләр дијарына хүсуси көзәллик верән гонаг евләри дә јоха чыхачаг. Онлар һаггында мә'луматы бәшәријјәтин дүшүнүб тапдығы бүтүн кәшфләрин тачы, бәшәријјәтин јаратдыгларыны өз сәһифәләриндә һифз едәјән китабларда охујачағыг.

Көлләр алтында әсрләрлә ујујан бу мүнбит торпагларда һәјат јенидән чанланачаг, багча-бағ салыначаг, Бағдада, Бәсрәјә бәнзәр шәһәрләр, кәндләр бина едиләчәк. Ким билир, бәлкә дә Урарту дөвләтинин пајтахтынын харабалары—һәмин көлләрин саһилләриндә олан Ур бәрпа олуначаг, муасир шәһәрә чевриләчәкдир.

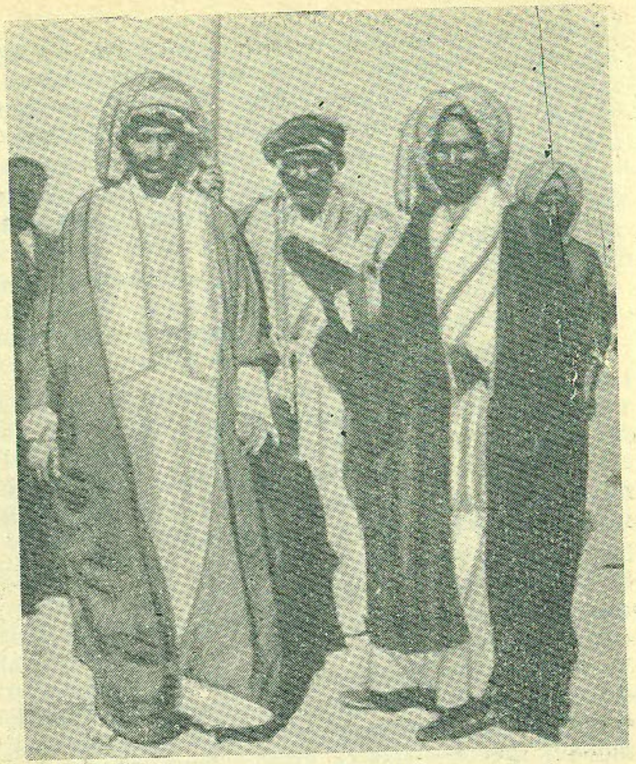

Албу Мəһəммəд шејхи вə чамааты.

«ГЫЛЫНЧЛАРЫ ПАРЫЛДАЈЫР,
АММА КƏСМИР»

Көллəр дијарынын мəркəзлəриндəн сајылан Чубаишин өзүндə белə сон вахтлара гəдəр дөвлəт нүмајəндəси олмамышдыр. Јерли шејхлəр, мүлкəдарлар көл əрəблəринин һəм һəрби башчылары, һəм һакимлəри, һəм дə ағсаггалларыдыр. Онларын ајрыча верки вə чəза системлəри варды. Бүтүн кəлирин үчдəн бири онлара чатырды. Тајфа дахилиндə дава-далаш вахты түфəнк ишлəтмəк гадаған иди. Əкəр тајфадан кимсə башга тајфанын адамлары тəрəфиндəн өлдүрүлсə «фəсл»—ганбаһасы алынарды. Онун јарысы шејхə чатар, галан јарысы исə бүтүн гəбилə үзвлəри арасында бəрабəр бөлүнəрди.

Евлəнмə вə гыз вермə мəсəлəлəри дə онун өзү тəрəфиндəн һəлл олунурду. Истəсəјди башлығын бир һиссəсини көтүрə билəрди.

Шејх мəркəзи шəһəрлəрə—Бағдада вə Бəсрəјə кедəндə, елəчə дə онун оғланлары вə гардашлары евлəнəркəн гəбилə үзвлəри өз «кəрамəтлəрини», «сəхавəтлəрини» көстəрмəли идилəр. Əкс тəгдирдə шејхин һиддəтинə сəбəб олардылар. Шејх истəдији вахт, истəдији аилəни өз əразисиндəн говар, евини јандырар, мал-гарасыны əлиндəн аларды. Өзүнү ағачла дөјдүрəр, һəтта məһбус едə билəрди.

Сон вахтлар һөкумəт көл əрəблəринин ишинə гарышмаг имканында олдуғундан шејхлəрин һөкмү вə нүфузу халг арасында зəифлəјиб. Инди шејхлəр һаггында дејирлəр: «Гылынчлары парылдајыр, амма кəсмир».

Шејхин гуллары олармыш. Шејх гул гызлары өзү истəдији адама əрə верəрмиш. Анчаг гулдан олан ушаг ата-анасынын дејил, өмүрлүк шејхин гулу олараг галармыш.

Ајры-ајры кəндлəрдə шејхин нүмајəндəси—«мухтар» олурду. Онлар чох вахт шејхин гардашлары вə ја оғулларындан тə'јин едилирди. Ишлəри верки вə чəримə јығмаг иди. Тајфанын əн'əнəви ганунлары—«совани» əсасында мəһкəмə ишлəри шејхин өзү тəрəфиндəн апарылырды. Һадисə мүрəккəб вə ағыр олмадыгда, гəрары шејх өзү тəкликдə чыхарырды. Əкс тəгдирдə шејх тајфа ағсаггалларынын мүшавирəсини чағырыр, онлар өз мəслəһəтлəрини верирдилəр. Сон гəрар јенə шејхин өзүндəн асылы иди.

АДАМ ӨЛДҮРМƏК ЧИНАЈƏТ ЈОХ,
БОРЧ ИМИШ:.

Ағыр чинајəтлəр ики јерə бөлүнүрдү. Биринчиси «иссода»—гара чинајəт адланыр. Бураја əринин намусуну лəкəлəмəк, гошулуб гачмаг, алдадыб əлə салмаг һаллары аиддир. Бүтүн бунлар чох бөјүк рүсвајчылыг һесаб олунур. Гыз вə гадын мүтлəг өлдүрүлүр. Буну, гызлары бир-биринə вермиш «хovванлар»—гоһумлар едирлəр. Оғланлары тута билсəлəр ону да өлдүрүрлəр. Бунунла мəсəлə битмир; белə һадисəлəр баш верəндə аилə чəримə олунур.

Икинчиси исә «ил-фасда»—пис чинајәт адланыр. Бураја башчысыны вә гоһумуну өлдүрмәк, еләчә дә нәсил ичәрисиндә оғурлуг етмәк дахилдир (башга јердән нә гәдәр оғурлуг едә билсән баш учалығындыр).

Һәр чинајәт үчүн гәбиләләрдә чәримә илә һаггыны алмаг јолу вар. Буна «фәсл»—ганбаһасы дејирләр. Хырда чинајәтләр истисна олмагла бүтүн чинајәтләрин әвәзини гыз вермәклә чыхырлар.

Бахмајараг ки 1921-чи илдән сонра көл әрәбләринин мәркәзи һөкумәтә табечилији е'лан едилиб, гәбиләләр арасында чәримәнин әвәзинә гыз вермәк,—хүсусән дә өлүм һалларында,—инди дә өзүнү көстәрир.

Көл әрәбләри арасында тәһгир, хәтәр, ган һеч вахт унудулмур. Илләр кечсә белә мәгам чатан кими әвәзини чыхырлар. М. Ф. Ахундовун «Сәркүзәшти вәзирихани-Ләнкәран» әсәриндә күлүш һәдәфи олан «Бири сәнин атынын көзүнү чыхарыб, кет сән дә онун атынын көзүнү чыхарт» «гануну» көл әрәбләри арасында сон бир нечә илә гәдәр галырды. Биринин козү чыхарылыбса, кәрәк онун да көзү чыхарылсын. Диш дә беләчә, һәтта өлүм һалында да белә. Сон вахтлара гәдәр һәр хәтәрин өз ганбаһасы—әвәзи вар иди. Әкәр әвәз верилмәсә әдавәт башланыр, ган су јеринә ахарды. Бу һалда адам өлдүрмәк чинајәт дејил, садәчә олараг борч һесаб едилирди.

Ики адам, ики аилә вә с. арасындакы әдавәти арадан галдырмаг үчүн онлары јалныз калит—тајфанын ән'әнәви ағсаггалы барышдыра биләр. О, куфијәни* бир дәстә гамыша бағлајыр вә һәр учуну әдавәтдә оланларын биринә верир. Онлар куфијәни дартырлар. Бунунла да әдавәтә сон гојулур, сүлһ јараныр. Бу о демәкдир ки, онлар тајфанын ағсаггалына вә өз намусларына анд ичирләр ки, дүшмәнчилијә сон гојдулар.

Ики тајфа арасында ган давасына бирдәфәлик сон гојмаг истәјирдиләрсә һәр ики тәрәфдән өләнләри сајырдылар. Һансы тәрәфдә өлдүрүлән чох олса, о бири гәбилә һәр өлдүрүләнин әвәзинә 2—3 гыз вә ја гадын вермәли олурду. Әкәр һәмин гадын оғлан доғмаса, бә'зән гајтарыла вә јеринә башгасы тәләб едилә биләрди.

* Кишиләрин илин бүтүн фәсилләриндә башларына бағладығы, ени вә узунлуғу метрә јарым, үстүндә гара хәтт олан ағ гумаш дәсмал. Башдан сүрүшүб дүшмәсин дејә үстүндән «игал» адланан гара гајтан бағлајырлар.

Ганбаһасы верилән гадынлардан биринчиси маданларда «фичирија» адланыр. Бу, 14—16 јашлы сағлам гыз олмалыдыр. Фичирија гатилин гызы вә ја бачысы, әкәр јохдурса, јахын гоһумларындан олур. О, адәтән, өлдүрүләнин гардашы вә ја әмиси оғлуна әрә верилир. О бириләр «талави» адланыр. Әкәр әри ганбаһасы алдығы гадыны өлдүрәрсә, һәмин тајфаја бир гадын вермәлидир.

Гырх-әллинчи илләрдә ган мәсәләсинә көрә кимисә өлдүрмүш адамы һөкумәт тутанда үч ил һәбс чәзасы верирмиш. Јери кәлмишкән дејәк ки, вахтилә көлләр өлкәсиндә ән ағыр чәза көз чыхармаг имиш. Өлүм исә ондан «јүнкүл чәза» һесаб олунармыш.

Өлүм һалларында ганбаһасы гыз алынмасыны белә изаһ едирләр ки, кәнчин әвәзинә һәмин гадын оғлан доғсун ки, оғлан да өләни әвәз етсин. Гадын бу шәрти јеринә јетирдикдән сонра, јә'ни оғлан доғандан сонра ушағы гојуб өз гәбиләсинә дөнә вә истәдији кишини сечиб она әрә кедә биләрди. Адәтән ганбаһасы алынан гыза, дүшдүјү гәбиләдә пис мүнасибәт бәсләјирләр. Она көрә дә ади аиләләрдә бә'зән гадын әриндән даһа јахшы мүнасибәт көзләјирсә дејир: «Мәкәр мән фәслијәјәм (јә'ни «ганбаһасы» сифәтиләми кәлмишәм евинә?»).

Адичә дава-далаш вахты да чәримә олунмаг дәбдәдир. Бу вахт нәслин әли силаһ тутан бүтүн үзвләри (оғланлар 16 јашындан сонра) чинајәт едәнә ејни мигдарда пул јығыб верирләр. Нәсил кичик оланда чәримәни өдәмәк дә чәтин олур; буна көрә аиләнин нәји варса сатыр вә бир һәсир дахмасы илә галыр. Башга бир гәбиләдән чәримә һаггы, ганбаһасы кәләндә дә һамы арасында бәрабәр бөлүнүр (әри, оғлу өлдүрүлән дә башгалары гәдәр пај алыр). Бири вәфат едәндә индинин өзүндә дә башгалары пул јығыб һүзр саһибинә көмәк едирләр. Сигарет, гәһвә, шәкәр, имканы оланлар исә гојун алыб кәтирирләр.

Көл әрәбләри гәбиләләринә гәрибә адлар верирләр: «гардашлар», «аталар, гардашлар, нәвәләр», «ләһанә ваһидә», «чан бир» вә с. Көл әрәбләринин ганунларына көрә, әмигызы, дајыгызы, әмиоғлунун, дајыоғлунун олмалыдыр. Гызын ону истәјиб-истәмәмси әһәмијјәт кәсб етмир. Әкәр оғлан башгасыны истәсә, әмигызы, дајыгызынын башгасына кетмәјә ихтијары вар. Әмиоғлу гызын башгасына кетмәсини гадаған едә дә биләр. Әкәр

башгасы онун сөзүнә бахмајыб әмиси гызыны алса, ики тајфа арасында әдавәт башланыр вә бу, ган давасына кәтириб чыхарар. Нечә ки, белә бир һадисә Абдул Әли вә Чәндил гәбиләләри арасында баш вермишди:

Чәндилли Мусанын гызы Сәидә көзәллији илә әтрафа сәс салмышды. Абдул Әли чамаатындан олан, вар-дөвләти вә горхмазлығы илә мәшһур Газбан чох бөјүк «башлыг» вә зор күчүнә Сәидәни өзүнә арвад етмишди. Сәидәнин әмиси оғлу Салман Газбандан интигам алмаға кедәркән өлдүрүлмүшдү. Чәндил чамааты бөјүк гүввә топлајараг. Газбан евдә олмајанда гәфләтән Абдул Әли гәбиләсинә һүчум етмиш, Газбанын беш оғлуну өлдүрмүшдүр. Дејиләнләрә көрә кефи көк, дамағы чағ, кәнч арвадына пал-палтарла, даш-гашла евә дөнән Газбан беш оғлунун мејидини һәјәтдә көрәндә сачы ағарыб, бели бүкүлүб.

Нәслин бир үзву тәһгир олунурса, бу, нәслин бүтүн үзвләринә аид едилир. Онлар мүбаһисәли мәсәләләрдә бир-бирини мүдафиә едирләр—һәтта күнаһ өзүнүнкүләрдә олса белә. Сонралар ағсаггаллар нәслин күнаһлы үзвүнү данлајырлар. Үмуми ишдә һамы биркә иштирак едир.

НИКАҺ

Дахили ишләрдә, хүсусән дә евләнмә мәсәләсиндә бөјүкләрин сөзү ганундур. Дедијимиз кими, оғлан өз әмиси гызыны алмалыдыр. Әкәр әмиси гызы јохса, нәсилдән башга бир гызла евләнмәлидир.

Адәтән никаһын јарыдан чоху нәсил дахилиндә олур. Бурада «башлыг» бөјүк рол ојнајыр. Өз әмиси гызыны вә ја үмумијјәтлә, тајфасындан гыз алан оғлан беш-алты дәфә аз «башлыг» верир. Пула чох мөһтач оланлар бә'зән гәбилә ән'әнәсини позараг гызыны башга тајфаја верир вә чох «башлыг» алыр. Бу вахт әдавәт башланыр. Һидајәт әфәндинин башына кәлән фачиә дә бунунла әлагәдар олмушдур.

Һидајәт әфәнди Амара тәрәфин ән варлы адамларындан иди. Башгалары һәсир комаларда јашадығы һалда о, Дәчлә чајы саһилиндә кәрпичдән тикилмиш евдә јашајырды. Арвадлары, көзәл ушаглары варды. Бир күн Фитнәнин әфсанәви көзәллији хәбәри она чатыр. Һәм

дә ешидир ки, Фитнәни өз әмиси оғлу Сагбан истәјир. Гыз да ону хошлајыр. Буна бахмајараг, чох бөјүк «башлыг»ла Фитнәни алмаг гәрарына кәлир. Сагбан онун ајағына дүшүр, чох јалварыр. Лакин Һидајәт әфәнди онун сөзүнә мәһәл гојмур. Фитнәни өзүнә арвад едир. Тој кечәси кизлинчә отаға сохулан Сагбан хәнчәрлә Һидајәт әфәндини доғрајыр. Сәс-күј дүшүр. Сагбанла Фитнә ата миниб гачаркән бәјин адамлары да онлары өлдүрүрләр....

Никаһын аилә дахилиндә белә гапалы олмасынын башлыча сәбәбләриндән бири дә одур ки, кәнчләр игтисади чәһәтдән мүстәгил дејилләр. Ата пул верир вә оғлуна арвады өзү сечир. Евләнәнләрин бир-бирини әввәлчәдән көрмәси шәрт дејил. Елә олур ки, бә'зән тој кечәсинә кими бир-бирләрини көрмүрләр. Башга бир чәһәтдән дә, јахын гоһумларла евләнәндә аиләнин даһа мөһкәм олачағыны дүшүнүрләр.

Тој вахты гоһум, дост, танышлар бәјин атасына көмәк көстәрирләр. Бурада сабит бир хүсусијјәт вар. Әввәлләр тој саһиби нә гәдәр пул верибсә, кәрәк о гәдәр пул кәтирилсин. Тојун сәһәриси күнү бәјин јахын гоһумлары аш биширир, онун евинә кәтирирләр.

Тој көл әрәбләри арасында ән бөјүк бајрамдыр. Әкәр кәлин башга кәнддәндирсә сәһәр тездән бәјин адамлары вә достлары гајыглара миниб ону кәтирмәјә кедирләр. (Бәј һеч вахт кәлин далынча кетмәз. О, евдә галыр). Күнүн чох һиссәси кәлинин кәндиндә кечирилир. Ојнајыр, шәнләнирләр. Тојда нағара чалыныр. Ахшама јахын һамы јығышыб «һауса»—тајфанын саваш рәгсини ојнајырлар. Бири бир-ики бәнд охујур. Башгалары хорла ону тәкрар едир вә даирә вуруб силаһларыны атыб тута-тута, атәш ача-ача ојнајырлар. Сонра кәлини хүсуси бәзәдилмиш гајыға миндирирләр. Кәлинин барханасыны вә ев әшјаларыны гајыгда онун өнүнә јығырлар. Өзүнә бәр-бәзәкли палтар кејиндирирләр. Гајыгларын сајы-һесабы олмур. Күллә сәсиндән гулаг тутулур. «Зијафиф»—гонаглар дәстәси кечдикләри кәндин јанында дајаныб «Һауса» ојнајырлар. Бу вурһавур оғлан евиндә дә бүтүн ахшам давам едир. Гадынлар күн узуну «улу-лу-лу-лу-лу»—дејә севинчлә гышгырырлар. Кечәдән хејли кечмиш евләринә дөнән гонаглар сакитлији позан бир күллә сәси дә ешидир вә фәрәһләнирләр. Бу, үзү ағ кәлинин отағындан чыхан бәјин «гәләбә» атәшидир.

Тој севинчи једди күн давам едир. Гардашлар евләнәндән сонра белә ајрылмазлар. Буна көрә дә аилә чох бөјүк олур. Ики вә чохарвадлылыг көл әрәбләри арасында өзүнү аз көстәрир.

ГОШУЛУБ ГАЧМАГ

Гошулуб гачмаг, бөјүк рүсвајчылыг һесаб олунур. Бу һалда гыз тәрәфин борчудур ки, гыз вә оғланы тапыб өлдүрсүн. Әкәр һадисә олубса оғланла гыз бир ағсаггала пәнаһ апарырлар.

Гануна көрә, бири башгасына пәнаһ апарды—сахлајырлар. Оғлан тәрәфин адамлары гыз тәрәфин адамларындан бир ајлыг мөһләт истәјирләр ки, «әвәз» версинләр. Мөһләт алынана гәдәр оғланы вә гызы өлдүрсәләр, ганлары батыр. Әкәр мөһләт гәбул едиләндән сонра өлдүрсәләр, онда гыз адамлары чәримәләнирләр. «Әвәз» исә белә олур: гызын гоһумларына әркән гыз верилир. Бу һалда оғландан гачырдығы гыза көрә «башлыг» тәләб едилмир.

«Башлыг» әсасән пулла өдәнилир. Лакин бә'зән бир һиссәси хырдабујнузлу һејванлар, мал-гара, пал-палтар, бархана, ев аваданлығы вә с. илә әвәз олунур. Адәтән «башлыг» әввәлчәдән верилир. Амма разылыг әсасында онун бир һиссәси мәһсул јығымындан сонраја да гала биләр.

Әмигызы, дајыгызы алынанда 5—20 динар мәбләғиндә «башлыг» верилир. Башга гәбиләдән евләнәндә «башлыг» 100—120 динар олур. Гәбилә дахилиндә һамынын өз оғлуна алмаг истәдији гызын «башлығы» да јүксәк олур: 120—150 динар. Нәзәрә алсаг ки, 60-чы илләрдә дана, кәлчә 2—3, инәк 10—12, чамыш 20 динар олуб—бу, бөјүк пулдур. Әкәр бири гызыны башга бирисинин оғлуна вермәк истәмирсә, јүксәк «башлыг» истәјир. «Башлығ»ын адәтән јарыдан чоху, бә'зән дә һамысы гыза хәрчләнир.

Оғлу олмајан аталар кимсәсиз оғлан ахтарыб гызларындан бирини она пулсуз—«башлыг»сыз верирләр. Адәтән оғлан онун евиндә јашајыр. Белә бәјләрә «гади» (башгасынын голтуғуна сығынан) дејирләр. Онлара пис нәзәрлә бахырлар.

Әкәр оғлан кәләчәкдә арвадыны көтүрүб гајынатасынын евиндән чыхса, вахтилә разылыға кәлдији «башлығы» өдәјир. Әкәр арвадыны бошајыб чыхырса, онда «башлыг» верилмир. Көл әрәбләри арасында никаһын «сидиг» адланан бир нөвү дә вар. Валидејнләр гызларыны, бачыларыны, гардаш гызларыны башабаш дәјиширләр. Бу вахт «башлыг» алынмыр. Бу чүр никаһ јахшы сајылмыр. Чүнки тәрәфләрдән бири кәләчәкдә кәлини бошаса, о саат о бири тәрәф дә бошајыр. Ата бахмаз ки, кәлини чох јахшыдыр, оғлу ону севир вә с. Әкәр көл әрәбинин арвады өләрсә, онун бачысыны ала биләр. Әкәр ушаглары варса, кичик бачыны алмаг үстүн тутулур ки, аиләдә позғунлуг олмасын.

Еләчә дә киши өләрсә, гардашы онун арвадыны ала биләр. Хүсусән дә бөјүк гардашын ушаглары галыбса, ата-ана кичик гардашы кәлинлә евләндирир.

Киши, гадыны о вахт бошајыр ки, ја ушағы олмур, ја да гадын әринин намусуну ләкәләјир. Әринин намусуна ләкә вуран гадыны өз гоһумларындан бири өлдүрмәлидир. Чүнки «бу рүсвајчылыг бүтүн нәслин адыны батырыр»—дејирләр.

Јухарыда көстәрилдији кими, киши гадыны истәдији вахт бошаја биләр. Гадын да бошана биләр. Анчаг бу һалда онун нәсли кишинин вахтилә «башлыг» вердији пулу гајтармалыдыр. Адәтән әриндән бошанмыш гадынлары аз алырлар. Дејирләр «јахшы олсајды әри бошамазды..»

Елә дә олур ки, әрли арвад башгасына гошулуб гачыр. Бу заман онун әри никаһы позур. Гадынын гоһумлары онун евинә кәлир, кишијә башга гадын мәсләһәт көрүр. Киши буну гәбул едир. Лакин әввәлки арвадындан вә онун тәзә әриндән гисасыны алмамыш баш өртүјүнүн үстүндән «игал»—гајтан тахмыр. Бу, ингилабдан әввәл кәндимиздә баш вермиш, инди дә јашлы гочаларын данышдығы бир һадисәни хатиримә кәтирир:

Мәһәммәд адлы бир нәфәрин намусуна кәндхуда тохунубмуш. Мәһәммәд о күндән башына гадын јајлығы бағлајыр. Кәндхуданы өлдүрәнә гәдәр јајлығы ачмыр. Бир күн кәндә хәбәр јајылыр ки, кәндхуда өлдүрүлүб вә атынын јүјәни илә дәјирманын јанындакы гарағачдан асылыб.

О вахтдан «ганлы гарағач» адланан ағач инди дә дурур вә һәмин фачиәни јашадыр.

Наданлығын, чәһаләтин һөкм сүрдүјү ганлы-гадалы дөврдә белә һадисәләр башга халгларда да аз олмамышдыр, о чүмләдән дә көл әрәбләриндә.

ӘФСАНӘЈӘ БӘНЗӘР ҺӘГИГӘТЛӘР

Гоча һачы Рикканын һекајәти. Бир күн достум Аднан ибн-Са'дун јаныма кәлди. Ганы гара иди. Сәбәбини сорушдум. Деди: Һачы, билирсән ки, оғлум Таһирин гызыны истәјир. Онлар исә биздән бир кәнд аралы олур. Бу мәсәләни һәлл етмәк үчүн Таһиркилә кетмәк лазымдыр. Анчаг һеч билмирәм нә едим. Ораја јеканә јол Албу-Гәнәмдән кечир. Билирсән ки, бизим нәслимизин Албу Гәнәм чамааты илә әдавәти вар. Дүзү-дүзјана—Таһиркилә кетмәјә чүр'әт етмирәм. Кәлдим, бәлкә мәнә һимајәдар оласан.

Дәрин фикрә кетдим. Һәјатымда чох ганларын шаһиди олмушам. Һеч билмәдим нә дејим. Мән бизим чамааты јахшы таныјырам. Интигам мәгамы кәләндә бөјүјә-кичијә бахан дејилләр. «Јох» демәкдән чәкиндим. Горхдум ки, достум Аднан мәним һаггымда бәдкүман олар. Фикирләшәр ки, јаша долдугча өлүмүмдән горхурам. Бу биздә ән бөјүк рүсвајчылыг сајылыр. Өлүмүндән горхмаг өзү өлүмдән артыгдыр. Мәни дүшүндүрән Албу Гәнәм чамааты иди. Аднаны көрсәләр она хәтәр јетирә биләрләр. Бу исә ики тајфанын дүшмәнчилијинә сәбәб оларды. Бу јандан да гыз евинә оғлан атасы өзү кетмәсә, никаһ баш тутмаз. «Аллаһа пәнаһ» дејәрәк разылыг вердим.

Сәһәри күн обашдан јола дүшдүк. Албу Гәнәм кәндинә јахынлашанда һава јеничә ишыглашырды. Ики нәфәр һәм балыг тутур, һәм дә гамышлыглар арасындан јеканә јолун кечдији бу јердән Албу Гәнәм чамаатынын кешијини чәкирдиләр. Бизи көрән кими онлардан бири учадан сәсләнди:—Аднан ибн-Са'дун, сәнсән?

— Бәли!—дејә о чаваб верди.

Адыны дана билмәзди. Бу бизләрдә бөјүк рүсвајчылыг һесаб олунур.

—Нечә чүр'әт едиб бизә мејдан охујурсан? Бизи тапдалајыб һараса кетмәк истәјирсән. Мәкәр билмирсән ки, бу мүмкүн олан иш дејил?!.

Мән тез гышгырдым ки, Аднан мәним һимајәм алтында кедир. Она тохунмаға ихтијарлары јохдур. Она һәдә-горху дә кәлмәсинләр. Јохса бунун әвәзинә Албу-Гәнәм, гәбиләмизә бир гадын вермәли олачаг. Бејни ганла долмуш адамлар мәним сөзүмә мәһәл гојмадылар.. Тез гамышлыға чәкилдиләр. Су үзәриндә нә едә биләрдик? Гамышлыгда онларын һарада олдугларыны да көрә билмәдик. Тале јазыг Аднаны чох көзләмәјә гојмады. Тәк бирчә күллә илә ону вурдулар. Гајыг аз галды чеврилсин. Мән дә суја гәрг олум. Гамышлыгдан гышгырдылар:

— Һачы Риккан, сәнинлә әдавәтимиз јохдур. Кәлдијин јолла да дөн кери!

Өзүм кери дөнсәм дә, үрәјим кетмирди. Јолда Аднан «оғул, оғул» дејә-дејә өлдү. Әширәтимизә чатдым. Һәр шеј әввәлчәдән ајдын иди. Бизим көл адамларынын адәтинә көрә, Албу Гәнәм чамаатына мүһарибә е'лан етмәли идик. Әкәр онлар сүлһ истәсәләр, кәрәк ганбаһасы 2—3 гадын (гыз) верә вә үч күн өз јерләриндән чәкиләјдиләр. Биз исә орада гәһвә пајлајыб гүррәләнәјдик ки, биздән горхдулар. Лакин көл адамлары чох вугарлы, тәкәббүрлү олурлар. Өлүмә разылашарлар, белә алчалмаға јох.

Ағсаггалларымыз евләрин үстүндән дава бајрагларынын асылмасыны әмр етдиләр. Албу Гәнәм гәбиләсиндән сүлһ барәдә хәбәр чыхмады. Бүтүн чамаат јығылды. Әли силаһ тута билән гоча, чаван (14 јашындан јухары)—һамы мүһарибәдә иштирак етмәли иди. Мәним һәр үч оғлум да давада иди. Тале дүшмәнин үзүнә күлдү. Әширәтимиз басылды. Әксәр кишиләр мәһв олдулар. Гулағым сәсдә иди. Ола билмәзди ки, оғланларымын һамысы... Нә о кечә, нә он күн, нә дә он ил сонра оғланларымдан бир хәбәр чыхмады.

Бәхтим белә имиш. Бир илдән сонра арвадым да вәфат етди. Дүшмәндән гисас ала билмәдим. Нә көзүмдә нур галыб, нә дә голумда күч...

Гәләбә адасы—Матәм адасы. Көлләр өлкәсиндә ону Мәчнунә дејә чағырсалар да, һамы дәрдинә ачыјыр. Башына кәлән фачиә бир нечә илин сөһбәтидир. Рисан ибн-Гачи әширәтин ән чүр'әтли, горхмаз оғлу, Рүвадә исә ән көзәл гызы иди. Рисан Рүвадәни, гыз да Рисаны севир. Елчиләр кәлир. Анчаг Рүвадәнин атасы гызынын чох көзәл вә ағыллы олдуғуна күвәнәрәк көрүнмәмиш мигдарда «башлыг» истәјир. Бу гәдәр «баш-

лығ»ы јалныз шејхләр верә биләрдиләр. Рисанын адамлары чох хаһиш едирләр ки, «башлығ»ын мигдарыны азалтсын, лакин гызын атасы сөзүндән дөнмүр. Рисан он ил кечә-күндүз ишләјир, нәһајәт, «башлығ»ы дүзәлдир. Рувадә илә кичик бир адада касыб һәсир евдә јашајырлар. Һамы Рисана бөјүк еһтирам көстәрир вә бу аданы Гәләбә адасы адландырыр.

Фәсилләр бир-бирини әвәз едир. Бир күн Рувадә оғлан доғур. Онун да адыны Нәср-Гәләбә гојурлар. Севинчләри даһа да артыр. Амма узун сүрмүр. Исти јај күнләринин бириндә Рисан евиндә јатаркән Әли адлы бир нәфәр гачыб өзүнү онун ајағына атыр вә «дәхәлә»—сәнә пәнаһ кәтирмишәм,—дејир. Гамышлыгдан беш нәфәр чыхыр вә гышгырыр:

— Рисан, бизим дүшмәни бизә көндәр, јохса һеч нәјә бахан дејилик. Сәни дә она гатарыг.

Рисан она пәнаһ кәтирән бир адамы өлүмә көндәрә билмәзди. Бу, шәрәфини, адыны итирмәк демәк оларды. Көлләр өлкәсиндә белә рүсвајчылыға мә'руз галмагданса вүгарла өлмәји үстүн тутурлар.

Рисан түфәнкини көтүрүр вә сәрраст күллә илә онлардан бирини вурур. Галан дөрд нәфәр Рисанын һәсир евини күлләбаран едир. Лакин јахынлашмагдан горхурлар. Рисан онлардан бирини дә вурур. Чох горхаг вә силаһсыз олан Әли она көмәк етмәк, дајаг олмаг әвәзинә евин архасындан өзүнү суја атыр. Дүшмәнләри ону көрүр вә бир күллә илә о дүнјаја көндәрирләр. Сонра исә Рисанын тәк галдығыны билиб үрәкләнир вә евә јахынлашмаға башлајырлар. Рисан онлардан бирини дә вурур вә өзү дә ағыр јараланыр. Сағ галанлар евә кириб Рисаны вә бир јашлы оғлуну арвадынын көзү габағында гылынчдан кечирирләр. Рувадә әввәлчә ағлајыр, сонра исә учадан күлмәјә башлајыр. Башына һава кәлир. Кишиләр арасында башыачыг кәзир, онларла данышыр, оғлуну, әрини истәјир. Һамы онун дәрдинә ачыса да, бир көмәк едә билмир.

Нечә илдир ки, Гәләбә адасы Матәм адасы адланыр. Бурада һеч ким ев тикмир, су һеч вахт бу аданы басмыр.

«Намусумузу горудуғун үчүн сәни бағышлајырам». Бәни Ләәм гәбиләсиндән олан Һүсејн Бөјүк Шејх Мәзкурун гоһумларындан бирини гуш овлајаркән тәсадүфән өлдүрүр. Көзәллији илә көлләр өлкәсинә сәс салан гызы Һасилә вә арвадыны да көтүрүб горхусундан кечә икән башга јерә—шејх Мәнсур гәбиләсинә пәнаһ апарыр.

Шејх Мәнсур онлары гәбул едир. Анчаг сонралар онун көзәл гызыны алмаг истәјир. Һүсејн исә разылашмыр. Бир јандан она көрә ки, Шејх Мәнсур јашлыдыр. Башга бир тәрәфдән дә Һүсејнин мәнсуб олдуғу Бәни Ләәм әширәти Шејх Мәнсур гәбиләсинә ашағы нәзәрлә бахыр. Нә онлара гыз верир, нә дә онлардан гыз алырлар. Шејх Мәнсур ону мәчбур едир. Һәтта һәдә-горху да кәлир. Ону вә аиләсини гајтарыб Бәни Ләәм чамаатына верәчәји илә һәдәләјир. Һүсејн разы олур.

Лакин адәтә көрә кәрәк Шејх Мәнсур онун гапысына елчилијә кәлсин. Һүсејнин исә өз еви јохдур. Белә олан һалда тез Һүсејнә аралыда сујун ичиндә ев тикмәјә башлајырлар. Һүсејн кечә вахты кичик гајыгда аиләси илә Бәни Ләәм гәбиләсинә гачыр. Кечә икән хәлвәтчә Шејх Мәзкурун гонаг отағына кирир. Адәтә көрә әкәр дүшмән хәлвәти кәлиб гонаг отағына кирә билирсә ону бағышлајырлар. Амма Һүсејн бу гәбиләнин үзвү иди. Өзү дә адам өлдүрмүшдү. Ону ағыр чәза көзләјирди. Һүсејн баш өртүјүнү ачыб дивардан асыр, хәнчәрини чыхарыб Шејх Мәзкура узадыр вә дејир:—Шејх Мәзкур, өз хәнчәринлә бојнуму вур, мән буна лајигәм. Амма аиләми сәнә тапшырырам.

Шејх Мәзкур агсаггаллары јығыб Һүсејни динләдикдән сонра:

— Гәбиләмизин ән'әнәсини позмадығына, дүз һәрәкәт етдијинә көрә сәни өлдүрмүрәм. Сәндән нә ганбаһасы гадын, нә дә пул истәјирәм. Намусумузу горудуғуна көрә сәни бағышлајырам. Гызын Һасиләни дә башлыгсыз, гејд-шәртсиз өлүмүнә баис олдуғун Һашымын оғлуна вер,—демишдир.

Сәдигәнин талеји. Һәрәнин бәхти бир чүр кәтирир. Мән Һантушун бәхти белә имиш. Биз сәһрада јашајырдыг. Ағам Шејх Галибин гылынчынын далы да кәсирди, габағы да. Бир күн бөјүк дава дүшдү. Шејх Галибин чамааты гылынчдан кечирилди. Кечә ағам, онун кичик гызы Сәдигә вә мән гача билдик вә бу көлләрә пәнаһ кәтирдик.

Ағыр күнләримиз башланды. Сәһра чамаатынын өз адәти, көлләрдә јашајанларын өз адәти. Ағам бунларын адәтини көрдүкчә дәһшәтә кәлир, дәрин фикрә кедирди. Лакин керијә јолумуз јох иди. Сәһрада бизи өлүм көзләјирди. Һәфтәләр, ајлар кечир, илләр илләри әвәз едирди.

Ағам кет-кедә гочалырды. Сәдигә бөјүјүб көзәл гыз олмушду. Чохлары ону истәјирди. Анчаг ағам аглакәлмәз «башлыг» тәләб едиб гызы һеч кимә вермирди. Көл адамлары ағамын хошуна кәлмирди. Бир јаз ахшамы ағамын гонаг евиндә отурмушдуг. Һамы гәһвә ичирди. Бирдән күллә сәси ешидилди.

— Кимдир?—дејә гышгырдылар.

— Мәнәм, Һәддамам.

— Еһтијатлы ол, түфәнкләримиз ајагдадыр. Нә кәзирсән бу кечә вахты?

—Севкилими кәзирәм. Онун атасы илә данышмаға кәлмишәм.

— Сәдигәнин далынча кәлиб,—дејә пычылдашдылар.

Дејәсән, бу мәсәләни ағамла мәндән башга һамы билирмиш.

—Сәдигәнин атасы илә данышмаға кәлмишәм,—дејә Һәддам јенидән дилләнди.

Ағам тез түфәнкини көтүрүб сәс кәлән тәрәфә атәш ачды. Дәһшәтли бир сәс чыхардараг кимсә шаппылты илә суја јыхылды. Ағам раһатланмыш кими олду. Асудә нәфәс алды.

Елә бу вахт: «Ај јазыг әмим оғлу, әҹәл сәни тапды. Сәнин ганыны јердә гојмајачағам»—сөзләри ешидилди. Бу, Һәддам иди.—Һеч ким јериндән тәрпәнмәсин. Сизин ада мүһасирәјә алыныб. Јохса евләрә од вурачағыг.

Һамы донуб јериндә галмышды. Ағамын рәнки гачмышды.

—Еј Албу Фәһәд чамааты, мәнә ганбаһасы гадын тәклиф етмәјин. Мәнә сизин аранызда олан јеканә гыздан башга гадын лазым дејил. Пул исә алачағам. Өзү дә бу кечә. Јетмиш гызыл пул һазырлајын.

Албу Фәһәд гәбиләси нә гәдәр јалвардыса да, Һәддам дедијиндән дөнмәди. Һәрә бохчасыны ачды. Чох чәтинликлә пулу һазырладылар.

Һәддам гышгырды:—«Пулу гајыгда гадын кәтирсин». Бу вахт онун әмиси оғлунун сәси јенә ешидилди. Һәддам әмр етди ки, ону тапанда елә бурадача басдырсынлар.

— Бу дәфә тәк әмим оғлу илә кәлмишдим. Бир дә белә сәһв етмәрәм—Һәддам учадан күлдү вә јоха чыхды. Һамы алдандығына вә горхдуғуна көрә хәчаләт чәкирди. Бир-биринин үзүнә бахмадан, бир кәлмә сөз демәдән галхыб дағылышдылар.

О кечә јатмадыг. Обашдан ағам нәјимиз варса јығыб бизи кәмијә отуртду. Деди ки, Фәрат чајы саһилиндә олан Һәсир базарына кедиб шејләри сатмаг лазымдыр. Хејли јол кетдик. Күнортадан сонра гамышларын арасыјла ирәлиләјирдик. Ағамын нараһатлығы азалмышды. Һеч ким данышмырды. Бирдән ағам богуг сәслә кери дөнмәји әмр етди. Биздән хејли аралы Һәддам гамыш бичирди. Ону Сәдигә дә көрдү. Ағлады вә чох јумшаг сәслә ағамдан сорушду ки, нијә ондан горхур?

Ағам һеч нә демәди. Кор-пешман евә дөндүк. Сәдигә һәлә дә ағлајырды. О ахшам бизим һәјатымызын ән ағыр саатлары иди. Һамы ағамдан тә'кидлә хаһиш едирди ки, башга бир гәбиләјә пәнаһ апарсын.—Биз гүввәсизик,—дејирдиләр. Һәддамын гәбиләси илә ган давасына дүшмәкдән горхурдулар. Ағам елә бил кар-лал олмушду. Бир кәлмә дә данышмырды. Сәһәриси күн башга су јолу илә ададан ајрылдыг. Чох гәрибәдир ки, бу дәфә дә Һәддам растымыза чыхды. Сәдигә атасына јалварды ки, ондан горхмасын: — Инан ки, сәнә дәјмәјәчәк. О бизә јахшы мүнасибәт бәсләјир,—деди.

Ағам Сәдигәнин үзүнә бахды. Мән онун белә бахышыны һеч көрмәмишдим. Донуб галмышды. Елә бил ки, нитги тутулмушду. Нәһајәт, пычылдады:—Саға дөн, Гәбиристан адасынын јанындан кечәк.

Дедим:—Аға, орада јол јохдур.

— Гамышлыгла кечәрик.

Гәбиристанлыг олан адаја јахынлашанда күн батырды. Ағам Сәдигәнин голундан тутуб: «Гызым, отурмагдан гычларым тутулуб,—деди.—Кедәк бир аз адада кәзәк. Оғлум, сән исә бурада көзлә».

Биринчи дәфә иди ки, мәнә «оғлум» дејирди. Гајыгдан дүшәндә онун белинин бүкүлдүјүнү, әлләринин әсдијини көрдүм. Онлар нә барәдәсә сөһбәт едирдиләр. Сәдигәнин јалварычы сәслә—«Ата, мәнә јазығын кәлсин»—демәјилә гышгырмағы бир олду: «Һәддам, Һәддам, хилас ет, һарда...»

Онун сәси кәсилди. Елә бу вахт ағамын хырылтысыны ешитдим. Елә бил јер-көј үстүмә јеријирди. Ахшамчағы нечә ваһимәли олурмуш. Елә бил һәр гамыш бир јыртычы кими мәнә һүчум етмәјә һазырлашырды. Һәр шеји төкүб гајығы һәрләдим. Горхуданмы, јохса гајығын јүнкүллүјүндәнми ону чох бәрк сүрүрдүм.

Сәһәриси күн биз гәбиристанлыға чатанда артыг

һәддам орада иди. Сәдигәнин ајағына јыхылыб ағлајырды.

— Јахын кәлмәјин, өлүмү өзүм көтүрәчәјәм,—дејирди.

Ағам хәнчәри Сәдигәнин үрәјинә сохмуш, сонра исә өзүнү өлдүрмүшдү.

Кор һәлимә. Әширәтимиз бир әчнәби илә достлуг едирди. О, Абу Сгаирә кәләндә бајрам иди. Чох јарашыглы олдуғундан бүтүн гызлар она кетмәјә һазыр иди. О, бизләрә чох аз-аз кәләр, кишиләрлә узун-узады сөһбәтләр едәр, сонра да өз дилиндә нәсә јазарды. Никаһдан сөз саларды.

Биз гызлар һәсир диварын о тәрәфиндән интизарла көзләјирдик ки, инди киминсә адыны чәкәчәк. Үрәјимиз дөјүнәрди. Анчаг һеч евләнмәјиндән сөз салмырды.

Бир дәфә гоншу гәбилә илә әдавәтимизин олдуғуну билиб шејхимизә бир дәмир парчасы верди. Адына «бәндәгијјә»—түфәнк дејирдиләр. Бизимкиләрә ону нечә тутмаг, нечә атмаг лазым олдуғуну өјрәдирди. Елә бил өзү о бир парча дәмирдән горхурду. Бәндәгијјә башгасынын әлиндә оланда һеч вахт өн тәрәфдә дурмазды. Бизимкиләр исә һеч чәкинмирдиләр. Һәтта әмим оғлу синәсини ачды ки, вурун мәни көрәк нә олур? Һеч ким инанмырды ки, бир парча дәмирлә әждаһа бир кишини өлдүрмәк мүмкүндүр. Кимсә әмим оғлуну о дәмирлә вурмаг истәди. Әчнәбинин рәнки ағарды. Тез бәндәгијјәни алды вә бир даһа бизимкиләрә вермәјәчәјини сөјләди. Шејхимиз сөз верди ки, бир дә бәндәгијјә илә белә иш көрмәјәчәкләр. Сонра бәндәгијјәни алды. Һәмин дәмирдән бири дә онун өзүндә иди. Гуша дәјәндә бә'зән өлдүрүр, бә'зән дә јох.—Дәјмәди,—дејирди. Биз гызлар өз арамызда күлүшүрдүк:—Өзүнү сындырмыр. Јәгин күчү чатмыр.

Һәмин дәмир парчасынын сәдасы гоншу гәбиләјә дә чатмышды. Лакин бизимкиләрин данышығындан мә'лум олду ки, онлар да буна о гәдәр мәһәл гојмурлар.

Күнләрин бириндә бизимкиләрдән үч нәфәр чамышлары гоншу ададан јығыб кәтирирди. Онлардан беш нәфәри һүчум едиб чамышлары әлләриндән алмаг истәјәндә бизимкиләр һәмин дәмир парчасыны ишә салырлар. Бир атәшлә онларын бирини јерә сәрирләр. Галанлары дабанларына бахмадан гачырлар. Сонралар бизимкиләр һәмин дәмир парчасы илә онларын адаларына белә кедир, чәкинмирдиләр. Онлар исә бизимкиләрдән горхурдулар. Дејирләр јаман күнүн өмрү аз олар. Бизә әксинә—јахшы күнүн өмрү аз олду. Әввәлләр кечәләр 2—4 көзәтчи гојуб јатырдыгса, инди бирчә нәфәр нөвбәтчи галырды. Бир кечә һәр шеј сона јетди. Бөјүк гүввә илә гәфил һүчума кечиб онлар бизим кишиләри вә кәнчләри гылынчдан кечирдиләр. Тәк-түк адам гачыб чаныны гуртара билмишди. Сәһәриси күн онлар бизим гонаг отағында гәһвә вериб шәнләндикләри вахт көзәтчи адаја бир гајығын јахынлашдығыны хәбәр верди. Һамыны һәсир дахмалара салдылар ки, кәлән адам дујуб дүшүб гачмасын. Ону гонаг евинә кирәркән тутдулар. Бу һәмин әчнәби иди. Онун да түфәнкини әлиндән алдылар. Севинчләринин һәдди-һүдуду јох иди. Гылынчлары илә дава ојуну ојнадылар. Әчнәбини чох дөјдүләр. Бурахсынлар дејә о да чохлу пул, һәдијјә вә'д етди. Лакин бурахмадылар. Өлдүрмәдиләр дә. Мә'лум олду ки, ону өз адаларына апарыб һамынын көзү габағында ишкәнчә илә өлдүрмәк фикриндәдирләр. Палтарыны сојундуруб бајыра атдылар. Бу, ахшамчағы,—ағчаганадын чох олан вахты иди. Ағчаганаддан горунмаг үчүн кәрмә јандырмышдылар. Лакин әчнәбини кәрмәнин түстүсүндән аралы атмышдылар ки, ағчаганадлар ону јесинләр. Тез-тез онун уфултусу ешидилирди. Лакин түстүдән әчнәби олан јер көрүнмүрдү. Сүрүнә-сүрүнә кедиб, бах бу әлләримлә әл-ајағыны ачдым, јол көстәрдим, әлләрими өпүб гачды. Сүрүнүб кери дөндүм. Бир хејли сәс-сәмир кәлмәди. Билдим ки, өзүнү гамышлыға вериб. Чох чевик адам иди. Әкәр «хәнзирлә»—габанла растлашмајыбса гачыб чаныны гуртарыб.

Бирдән сәс-күј гопду. Икибир-үчбир олуб әтрафы ахтармаға башладылар. Зүлмәт кечәдә гамышлыға, суја кириб адам ахтармаг мә'насыз иди. Одур ки, тезликлә кери гајытдылар. Бајрамлары јаса дөндү. Бүтүн гадынлары, гызлары бир јерә јығыб әчнәбинин әл-голуну кимин ачдығыны соруштулар. Һеч ким дилләнмәди. Дедиләр әкәр бојнумуза алмасаг, һамымызы бир-бир өлдүрәчәкләр.

Һадисә бизим дахманын јанында олдуғуна көрә әввәлчә анамы дөјмәјә башладылар. Она чох әзијјәт вердиләр. Анам ад-аман етди ки, һеч нәдән хәбәри јохдур. Инанмадылар. Гылынчы сыјырыб анамы өлдүрмәк истәјәндә үрәјим дөзмәди. Гышгырыб өзүмү ону үстүнә атдым. Әчнәбини мән азад етмишәм—дедим. Әввәлчә инанмадылар. Мат галмышдылар. Әлләрими бағлајыб дөрд нәфәрин өһдәсинә вердиләр вә дедиләр: «Әкәр сабаһ әч-

нә[illegible]нин ја өлүсүнү, ја дирисини тапмасаг, сәни ән ағыр чәзаја мәһкум едәчәјик.»

Бизләрдә ән ағыр чәза адамын көзләрини чыхартмагдыр, ону дүнја ишығындан мәһрум етмәкдир. Бүтүн кечәни көзүмү јума билмәдим. Гулағым сәсдә иди. Бәлкә бир аллаһ бәндәси кәлиб мәни хилас етди?!. Сәһәриси күн күнортаја кими әчнәбини ахтардылар. Лакин ону тапа билмәдиләр. Бычаг вурсан ганлары чыхмазды. Әчнәбинин јоха чыхмасы онлары ләрзәјә салмышды. Һеч кимә, һеч нәјә тохунмадан өз адаларына дөнмәји гәрара алдылар. Анчаг һамынын көзү габағында мәни көздән мәһрум етдиләр. О вахтдан адым Қор Һәлимә олуб. Илләр кечир, кор көзләрим интизарла јол көзләјир. Лакин әчнәбинин нә өзү кәлир, нә дә бир хәбәр-әтәри...

Шәһәрләрдә јеканә ичтимаи нәглијјат васитәси.

ОН ИЛДӘН СОНРА

Дејирләр тарих тәкрар олунмур—билмирәм. Биринчи дәфә дә Ирага декабрын 2-дә кәлмишдим, үчүнчү дәфә дә дүз он ил сонра—2 декабр 1972-чи илдә кәлдим. Одур ки, бу он ил әрзиндә өлкәмдә баш верән дәјишикликләри мүгајисә етмәк фикри мәндә өзөзүнә јаранды.

Он ил әввәл Ираг халгынын ағыр һәјаты, чохунун бир парча чөрәјә мөһтач олдуғу һәр аддымбашы дујулурду. Бу һала үрәкдән ачымамаг олмурду. Јахшы ки, јаман күнүн өмрү аз олур. Үмидлә, горхујла өмүр сүрән бу халгын да бәхти ачылмышды. Гыса мүддәт әрзиндә өлкәдә бөјүк дәјишикликләр баш вермишди. Он илә әввәл хәјалларла јашајан халгын үрәји инди гуруб-јарагмаг ешгилә чырпынырды.

Әмәк инсанын шүуруну инкишаф етдирир, әһвали-руһијјәсини јахшылашдырыр, ону никбин едирмиш. М. Горкинин дедији «һеч бир гүввә инсаны әмәјин—коллектив, әлбир, азад әмәјин күчү гәдәр бөјүк вә мүдрик етмир» кәламыны Ирага үчүнчү сәфәрим заманы бир даһа дәриндән дәрк етдим.

Бағдадда бөјүк бағлар салынмыш, Әбу Нәвас күчәси боју Дәчлә чајы саһилиндә ушаг шәһәрчији дүзәлдилмиш, әрәб өлкәләри арасында биринчи олараг Ирагда—Бағдадын Рәшад гәсәбәсиндә фәһлә санаторијасы тәшкил едилмишдир. Бағдад—Абу Грејб јолу үзәриндә илк пионер дүшәркәси јарадылмышдыр. Өлкәдә ушаг бағчалары фәалијјәт көстәрир. «Әмәл шәәбијә»—«халг иши» адландырылан имәчиликләр кечирилир.

Он ил әввәл исә вәзијјәт тамам башга иди. Онда Ирагда ингилаб тәзәчә галиб кәлмишди. Чәтинликләр чох иди. Ишсизлик вә ачлыг һөкм сүрүрдү. Күчәләрдә тез-тез диләнчиләрә раст кәлмәк олурду. Инди исә Әмәк

вə Ичтимаи Ишлəр Назирлијинин көмəјилə дилəнчилик арадан галдырылыр. Əмəк габилијјəтини итирмиш көмəксиз, кимсəсиз адамлары мəнзиллə тə'мин едир, иш габилијјəтини итирмəјəнлəрə мүəјјəн сəнəт өјрəдирлəр.

Белəликлə, дилəнчилик—чəмијјəтин əсрлəрлə јашатдығы бу ичтимаи бəла арадан көтүрүлүр. Инди һəр аддымбашы әчнəби көрəн кими мə'насыны анламадан кишијə дə, гадына да «салам, мадам!»—дејəн гајғысыз, шəн, шух ушагларла растлашдығын һалда, ингилабын илк иллəриндə əл узадыб палтарындан јапышараг «бəхшиш»—дејəн ач-јалавач ушаглар, һəтта гадынлар əлиндəн күчəдəн раһат кечмəк олмурду.

Он ил əввəл јени таныш олдуғун шəхсдəн јашыны сорушанда кизлəдир, 10—15 ил аз дејирди. Əввəллəр бу бизи чох тəəччүблəндирирди. Аз сонра мə'лум олду ки, гырх јашдан сонра һеч кими ишə көтүрмүрлəрмиш.

Бүтүн идарəлəрдə, демəк олар ки, һəр отағын габағында фəрраш—бујругчу отурурду. Онлара бујурурдулар: филанкəс, чај кəтир; бу мəктубу вə ја сəнəди филан отаға апар. Бујругчуларын белə чох олмасынын ики сəбəби варды. Биринчи о иди ки, һəр сəнəд 10-дан чох шө'бəдəн кечмəли олурду—шө'бəлəрдəн бир-биринə бујругчулар апарырдылар. Сонра јенə гајыдырды мүəссисəнин рəһбəринə. О да мəктубу, сəнəди ахырда чыхарылан гəрарла говлуг шө'бəсинə көндəрирди. Икинчи сəбəб ишин олмамасы иди. Он илдəн сонра вəзијјəт дəјишди. Һəмин бујругчуларын əксəријјəти Совет Иттифагынын көмəјилə тикилмиш, мүхтəлиф сəнəтлəр верəн «Тəдрис мəркəзи»ндə охујуб чилинкəр, булдозер сүрүчүсү, електрик, гајнагчы вə с. вəсигəлəри алдылар. Онлардан бири—Аднан Сəлим өлкəдə кечирилəн əмəк јарышынын галиби олду вə өлкə президентинин көстəриши илə мүкафатландырылды. Аднан бизим мүəссисəдə ишлəјирди. Əввəллəр дөвлəт идарəсиндə 15 илдəн аз ишлəмиш адам бир һадисə нəтичəсиндə əмəк габилијјəтини итирəрдисə, она тəгаүд верилмирди. Он илдир ки, хүсуси гəрарла һəтта бир күн дөвлəт идарəсиндə ишлəмиш адам белə тəгаүд алыр. Əкəр бəдбəхт һадисə баш верəрсə, мəрһумун маашы аилə үзвлəри арасында бөлүнүр. Арвады һəмин пулу өмрүнүн сонуна кими алыр, гызлары вə оғланлары исə он сəккиз јашына кими. Гыз бу јашдан əввəл əрə кедəрсə тəгаүдү кəсилир.

Гочалыға көрə тəгаүд 60 јашындан верилир. Вачиб бир мəсəлəни дə гејд етмəјə дəјəр. Əввəллəр һамы хүсуси

ширкəтлəрə ишə кедирди. Чүнки орада мааш нисбəтəн чох иди. Лакин тəгаүд һаггында гəрардан сонра һамы дөвлəт идарəсиндə ишлəмəјə мејл едир. Бунун башга бир сəбəби дə вардыр. Дөвлəт идарəлəриндə ишлəјəнлəр өз ихтисасы үзрə клубларын, чəмијјəтлəрин үзвү олур. Бунун үчүн үзвлүк һаггы верилмəлидир. Чəмијјəтлəрин мағазалары вар. Өлкəјə нə кəлсə, биринчи нөвбəдə бу мағазалара верилир. Маллара көмрүк веркиси гојулмур. Хүсуси мағазалара нисбəтəн бурада һəр шеј 20—25 фаиз учуз олур. Артыг галан мал башга мағазалара верилир, һəм дə гијмəтин үстүнə мүəјјəн фаиз көмрүк һаггы кəлир. Бундан əлавə, мағаза саһиби дə баһа сатыр ки, бир шеј газансын.

Он ил əввəл дини бајрамларын сајы-һесабы јох иди. Пејғəмбəрин анадан олан күнү, Мəдинəдəн Мəккəјə кедəн күнү, филан имамын ад күнү вə с. вə и. а. Һəмин күнлəр һөкумəт идарəлəри ишлəмирди. Бајрамларын тəблиғатчылары исə мағазаларда курһакур алвер едирдилəр. Бу бајрам күнлəри мəсчидлəрин өзүл дашыны гојурдулар. О вахт фəһлəлəрин һəмрə'јлик күнүнүн адыны чəксəјдин, сəнə күлəрдилəр. Лакин һəјат дəјишир. О вахтдан һеч он ил кечмəмиш 1 Мај бајрамы күнү өлкəдə објектлəрин өзүл дашыны гојур, мајын 1-ни рəсми дөвлəт бајрамы кими гејд едир, нүмајиш кечирирлəр.

Он ил əввəл шəһəрлəрдə почт вə башга дөвлəт идарəлəринин јанында сыра-сыра дүзүлүб, она-буна мəктуб, əризə јазан мирзəлəрə, «мəктубу јетишмəјəн јазыг Гурбанлара», «Мəһəммəдһəсəн əмилəрə», «Новрузəлилəрə» һəр аддымбашы раст кəлиндији һалда, инди онлары көрмəк чəтиндир. Чəмиси он илдə баш верəн ирəлилəјиш адамы севиндирир. Инди Ирагда тəдрис дə, дəрсликлəр дə пулсуздур. Тəлəбəлəрə тəгаүд, еһтијачы оланлара «тəлəбə еви»ндə јер верилир.

Əввəллəр автобусларда јерлəр ики һиссəјə бөлүнүрдү. Өн һиссə јумшаг вə баһалыјды. Арха јерлəр исə тахтадан олуб нисбəтəн учуз иди. Бу јерлəрдə јалныз касыблар отурурдулар. Илк вахтлар буну билмəдијимдəн Каррада əл-Барраја јашадығымыз евə кедəркəн башыма гəрибə бир һадисə кəлди. Отурмаға јер олмадығындан тутачагдан јапышмышдым. Кондуктор мəнə јахынлашыб һарада дајандығымы сорушду. Дедим ки, көрүрсəн бурада дурмушам. Кондуктор уча сəслə диллəнди: «Сəн демəлисəн ки, ја бир аз габаға дурубсан, ја бир аз архаја».

Мат галмышдым. Авботусдакылар əчнəби олдуғуму,

биләндә баша салдылар ки, мән баһалы вә учуз јерләрин тән ортасында дурмушам. Кондуктор мәнә һансы јер үчүн билет вермәкдә чәтинлик чәкирмиш. Доғрудан да, мән јумшаг вә тахта јерләрин арасында дајанмышдым... Инди орада белә шејләр јохдур. Јери кәлмишкән автобус сүрүчүсү вә кондукторла бағлы бир-ики мәсәләни гејд етмәк истәјирәм.

Кондуктор зәнкин дүјмәсини басмаса, сүрүчү һеч вахт автобусу сүрмәз. Бир нәфәр дә билетсиз кедән вә ја билет алмамаға чәһд едән адам көрмәдим. Кондукторлар ишләринә чох чидди јанашырлар. Бунун сәбәби одур ки, мүфәттишләр јохлајанда билетсиз адам олса, һәмин сәрнишинлә бәрабәр кондуктору да чәримә едир, сонра исә онун һаггында өлчү көтүрүрләр. Мәһз буна көрә дә мүбаһисәли бир мәсәлә ортаја чыхан кими кондукторлар сүрүчүдән тәләб едирләр ки, јахындакы полис мәнтәгәсинә сүрсүн.

Бир дәфә Фәллучә шәһәриндән Бағдада кәлирдик. Јолда бир нәфәр дүшдү. Аз сонра чаван бир оғлан билдирди ки, билети јолдашында галыб. Кондуктор деди ки, сизә билет сатдығым јадымдадыр. Лакин јохласалар «башымыз ағрыјар». Она көрә дә јенидән билет алмалысан. Оғлан исә билет көтүрмәк истәмәди. О саат автобусу полис мәнтәгәсинә сүрдүләр. Чаван оғлан тәкрар билет алмалы олду.

Габаглар мағазаларда аз адам оларды. Инди халгын күзәраны јахшылашыб, алычылыг гүввәси артыб. Дөвләт мағазалары ачылыб. Чамаат ора кедир; чүнки орада гијмәтләр сабитдир, алыб-алдатмаг јохдур.

Он ил әввәл малларын үстүндә гијмәт көстәрилмирди. Мағаза саһиби малы нечәјә истәјирди сатырды. Доғрудан да, гәрибә иди. Мәсәлән, ејни көјнәји һәр мағазада бир гијмәтә дејирдиләр. Һәр шеј алычынын мәзәннәни ашағы сала билмәк габилијјәтиндән асылы иди. Алынмыш бир шеји—сонра һәмин малдан гоншу мағазада ики дәфә учуз сатылдығыны көрүб—гајтармаг истәсән сәни биабыр едәрдиләр: «Нечә јә'ни? Ағлын варды алданмајајдын. Кедиб орадан алајдын?!» Инди белә шејләрә аз-аз раст кәләрсән. Хүсуси мағазаларда да «фикст прајс»—«сабит гијмәт» олур.

Гијмәт тә'јин едән хүсуси мүәссисә тәшкил едилиб. Мүфәттишләр мағаза вә базалары кәзирләр. Малын үстүндә гијмәт көстәрилмәјәндә вә еләчә дә малы дөвләт гијмәтиндән артыға сатанда сатычыны чәримәләјирләр.

Бу, тәкрарән баш верәндә исә ону мәһкәмәјә верирләр. Он-он беш ил әввәл һәр шеји харичдән кәтирдикләри һалда, инди чох шеј өлкәдә һазырланыр вә үстүндә јазылыр: «Ирагда дүзәлдилмишдир». Бунунла фәхр едирләр. Әкәр ејни мәһсулдан харичдән кәлән дә, өзләриникки дә варса, мүтләг өзләрининкини алачаглар. Бу, јәгин һәм вәтәнпәрвәрлик һиссләри илә бағлыдыр, һәм дә истеһсал етдикләри мәһсулун кејфијјәтинә хүсуси фикир вермәләри илә.

Әввәлләр совет мүтәхәссисләри вәзифәләрини баша вуруб вәтәнә гајыданда онлар ишсиз галырдылар. Ганлары чох гаралырды. Инди исә бизи күл-чичәклә јола салыр, вида наһары верирләр. Билирләр ки, бир тикинтидә иш гуртаранда мүтләг башга бирисиндә башланачаг. Һәр ики өлкәнин Дөвләт План Комитәси иши 20—25 илә планлашдырыр. Ајры чүр ола да билмәз. Бизим ишләдијимиз Тәртәр—Фәрат каналынын чәкилиши гуртаран кими узунлуғу 84 километр олан Тәртәр—Дәчлә каналынын тикинтисинә башланды.

Ишсизлик ичтимаи бәла кими бирдәфәлик арадан галдырылыб.

Он-он беш ил әввәл һәшәрат санчмасы нәтичәсиндә ушагларын үзүндә јара әмәлә кәлир, сонра исә јери өмүрлүк батыг галыр, адамы чиркин көстәрирди. Она «Бағдад јарасы» дејилсә дә, бүтүн өлкәдә јајылмышды. Инди бунун да гаршысы алыныб.

Өлкәдә әввәлләр парнографик шәкилләрә вә журналлара чох раст кәлмәк оларды; инди белә шејләр јохдур. Һәтта ачыг-сачыг филмләри белә екрана бурахмырлар. Хүсуси комиссија харичи филмләрә бахыр; комиссијанын гәрары олмадан белә филмләр нүмајиш етдирилә билмәз.

Он ил әввәл кәнд јерләриндә евләри чиј кәрпичдән, палчыгдан тикирдиләр. Тәбии ки, кичик кәндләрдә мәктәбләр јох иди. Инди дөвләт дашдан евләр тикир, кәндлиләри бир јерә јығыр, кооперативләр дүзәлдир. Тибби хидмәт, ушагларын мәктәбә давамијјәти вә с. бу һалда асанлашыр, күзәран јахшылашыр. Дөвләт кәндләри машын, техника, күбрә вә с. илә тә'мин едир. Торпаг хүсусијјәтчиләрин, мүлкәдарларын әлиндән алыныр, истифадә үчүн халга верилир. Тәсадүфи дејил ки, онларда белә бир һикмәтли сөз дә јаранмышдыр: «Торпағы ону әкәнә, бечәрәнә вер».

Кәнд кооперативләринә көмәк мәгсәдилә «Кәнд тәсәррүфаты кооперативләри банкы» фәалијјәт көстәрир.

Евләр бир јердә тикилир, су вә електриклә тәчһиз едилир. Мәктәбләр ачылыр, кооперативләр пулсуз кәнд тәсәррүфаты машынлары илә тә'мин олунур. Инди кооперативләрин сајы мин беш јүзү кечир.

Сон вахтлара гәдәр Ирагда орта јаш гырх дөрд сајылырды. Ушаглар вә јашлылар арасында өлүм һаллары чох олурду. Чүнки һәкимләр бу ики јаш дәрәчәсиндән оланлара о гәдәр дә гајғы көстәрмирдиләр. Гочалар вә ушаглар көз өнүндә солуб кедирдиләр.

Инди һәкимләр сәһәрләр хәстәханада, күнортадан сонра исә поликлиникаларда чалышыр, күндә доггуз саат ишләјәрәк икигат мааш алырлар. Әввәлләр исә вәзијјәт башга иди. Хәстәханаја кәләндә һәким дејирди:—«Һаран ағрыјыр? Бу ағыр хәстәликдир. Инди имкан јохдур хәстә чохдур. Ахшам кәл гәбул отағыма, сәни јахшыча мүајинәдән кечирим».

Бу сөзләр һамыја дејилирди. Лакин ахшам хүсуси гәбул отағына һамы кәлә билмирди. Чүнки гәбул чох пул тәләб едирди.

Инди вәзијјәт көкүндән дәјишиб—Бағдаддан башга һеч јердә һәкимләрин «шәхси гәбул мәнтәгәси» јохдур. Дөвләт тәрәфиндән гадаған едилиб. Инди һәкимләр күндүзләр хәстәханада чалышыр, ахшамүстү исә поликлиникада хәстәләрә пулсуз бахыр, мүајинәдән кечирир, нә лазымдыр, едирләр. Әлавә иш кими, дөвләт онлара әлавә мааш верир.

Бағдадда да иш бу гајдада апарылыр. Лакин орада әчнәбиләрин олдуғуну нәзәрә алараг шәхси гәбул мәнтәгәләринин галмасына дөвләт ичазә вериб.

Он ил әввәл идарәләрдә һеч бир нөвбә-филан көзләмәк јох иди. Кәлән өзүнү ичәри верир, данышанлара мәһәл гојмадан мәс'ул шәхсә мүрачиәт едирди. Бир сөзлә, башгаларына мане олурду. Буну узун мүддәт Ирагда олмуш инкилтәрәли М. Диксон белә тәсвир едир:

«Јени кәлән әчнәби идарә рәһбәрләринин јанына кедир. Бә'зи мәсәләләри һәлл етмәк үчүн вахт тә'јин едилир. Дејилән вахт әчнәби идарә рәһбәринин гапысында дуран «фәрраш»а—бујругчуја јахынлашыб рәисин јериндә олуб-олмадығыны, ону гәбул етмәјә вахты олуб-олмадығыны сорушур. Фәрраш күлүмсәјир вә бир сөз демәдән гапыны ачыр. Әчнәби ичәри кирир. Дивар боју дүзүлмүш диван вә јумшаг стулларда отуруб чај ичән, папирос чәкән, мүдирлә ширин-ширин сөһбәт едән адамлары көрдүкдә өзүнү итирир. Күман едир ки, көзләниләмәдән мүдирин «јухарыдан» гонаглары кәлиб. Мане олдуғуна көрә үзр истәјиб дал-далы бајыра чыхмаг истәјир. Бу вахт мүдир јериндән галхыр, күлүмсәјир вә дејир: «Бујурун, хош кәлмисиниз. Әјләшин. Нә ичәчәксиниз? Чај, кофе, һамуз?—Фәрраш, чај ваһид!»

Әчнәби отурур. О өзүнә кәлинчә армуду стәканда чај да һазыр олур. «Мән филан мәсәләјә көрә... кәлмишәм»—демәк истәјәндә бир нәфәр ичазәсиз-филансыз мүдирин столуна јахынлашыр. Кағызы дүз онун габағына гојур. Мүдир үзүнү туршутса да, кағызын ора-бурасына бахыб гол чәкир.

— Чәнаб филанкәс, мән о мәсәләјә...

Бу вахт телефон зәнк чалыр. Мүдир әчнәбијә күлүмсәјир вә дәстәји көтүрүр. Хејли чәкән данышыгдан сонра үзр истәјир: «Нә... Һарда галдыг?».

Елә бу вахт отуранлардан бә'зиси ајаға галхыр. Мүдир дә дурур. Әл тутуб гонаглары јола салыр вә јеринә гајыдыр. «Һә... чәнаб филанкәс, бәс о мәсәләјә...»—дејә әчнәбијә мүрачиәт едир. Бу вахт баш мүһәндис ганыгара ичәри кирир. Салам-каламдан сонра машынлардан биринин гәзаја уградығыны, сүрүчүнүн өлүмчүл јараландығыны дејир. Өз араларында хејли данышырлар. Баш мүһәндис үзр истәјиб чыхыр. Мүдир дә бир даһа әчнәбидән үзр истәјир вә «инди мәтләбә кечәк»—дејир.

Бу вахт гапы ачылыр вә ики нәфәр әли портфелли, сәлигә-саһманла кејинмиш адам ичәри кирир. Мүдир јериндән галхыр, онлары отағын ортасында гаршылајыр:

— Әһлән вә Сәһлән! Истириһ!—Хош кәлибсиниз! Әјләшин!—Мүдир онлара һарада отурмағы өзү көстәрир.

— Нә ичәчәксиниз? Чај, кофе, һамуз?

— ...

— Фәрраш, ики һамуз.

Әчнәби башга јерә кетмәли олдуғундан үзр истәјир ки, сонра кәләр. Мүдир күлүмсәјир вә дејир:—Нә вахт истәсәниз бујурун. Гапым һәмишә үзүнүзә ачыгдыр.

Әчнәби билмир ки, мүдирин гапысы сөзүн һәгиги мә'насында һамынын үзүнә ачыгдыр. Елә буна көрә дә мүдирлә данышмаға вахт тапмыр. О, башга бир күн үчүн көрүш тә'јин едиб чыхыр. Анчаг билмир ки, елә о күн дә бу күн кими олачаг.

Инди Ирагда вәзијјәт дәјишиб. Гыса мүддәт әрзиндә инсанларын шүурунун сүр'әтли инкишафы адамы севиндирир.

Ингилаба гәдәр кралын ад күнүнү вә ја онун тачгојма күнүнү бајрам едирдиләр. Инди исә 1 Мај, Јени или вә с. бајрам едирләр.

Он-он беш ил әввәл гадына мүнасибәт башга иди. Инди Совет Иттифагынын игтисади вә техники јардымы илә тикилән Рамади шүшә заводунда, Самарра әчзачылыг заводунда, хурма е'малы заводларында, Кут тохучулуг комбинатында вә с. јерләрдә ишләјәнләрин әксәријјәти гадынлардыр.

Он-он беш ил бундан әввәл бүтүн Шәрг шәһәрләриндә олдуғу кими, Бағдадын да әтрафы «сариф»ләрлә—палчыгдан, чыр-чындырдан тикилән евләрлә долу иди. Президентин хүсуси комиссијасы бу проблем үзәриндә ишләдикдән сонра белә гәрара алынды ки, кәндлиләрә торпаг саһәси вә ев тикмәк үчүн пул верилсин. Инди Бағдад әтрафында «сариф»ләрә демәк олар ки, раст кәлинмир.

Бир вахтлар Ирагда олмуш инкилис Мора Диксон 1961-чи илдә јазырды: «Ираглыларын әчнәби арвадларынын дедијинә көрә, Ирагда һәр шеј дәјишмишдир, өзү дә пислијә доғру». Бурада ираглы јазычы Нәчибин «Бағдад обсервер» гәзетиндәки мәгаләси јада дүшүр: «Биз кәнч дөвләтик. Бизим чәтинликләримиз, чатышмазлыгларымыз, нөгсанларымыз чохдур. Лакин јахшы чәһәтләримиз дә чохдур. Биз истәмәздик ки, әчнәбиләр бизим јалныз пис чәһәтләримизи, нөгсанларымызы көрсүнләр».

Тәәссүф ки, Мора Диксон кимиләр Ирагда дәјишән һәјатын тәрәггијә доғру олдуғуну көрмәк истәмәмишләр...

ВӘТӘН ҺӘСРӘТИ, ӨВЛАД ДӘРДИ

Бир дәфә һәмјерлиләримиз Рза Иманов вә Нәчәф Нәчәфовла Нәчәф шәһәринә кетмишдик. Үстүндә «Бакы мәктәб» јазылмыш бинаја бахыр вә азәрбајчанча данышырдыг.

Бир нурани гоча бизә јахынлашды:

— Балаларым, һардансыз?—дејә азәрбајчанча сорушду вә јазыг көркәм алды.

Дедик ки, Азәрбајчанданыг.

— Азәрбајчан бөјүкдүр. Онун һансы сәмтиндәнсиз? Бакы шәһрини танырсыз?

Дедик ки, биз елә ордан кәлмишик. Бакы бизим республиканын—Совет Азәрбајчанынын пајтахтыдыр.

Чох севинди. Бакынын тарихи јерләриндән сөз салды. Әтраф кәндләри сајды. Ичәришәһәрдән, Бајыршәһәрдән данышды. Деди:—Мән Ичәришәһәрдәнәм. Адым Абдулладыр. Һачы Гасым оғлу Абдулла Шәмсә. Ичәришәһәрдә Һачы Зејналабдин чамисинин—мәсчидинин јанында олурдуг. Әлагәмиз јохдур. Көрәсән гоһумлардан галанлары вармы? Сөзүнә давам етди: «Оғул, мәним кими азәрбајчанлылар бурада чох иди. Инди аз галыб. Биз бура көчәндә мән дәрдсиз-гәмсиз чаван оғлан идим. Инди исә гәлби нискилли, вәтән һәсрәтли бир гочајам».

Һејрәт бизи бүрүмүшдү. Һисс едирдик ки, үзәриндә узун илләр өмүр сүрдүјү бу торпаг гочанын вәтәнини әвәз едә билмәјиб.

Үрәјимдән вәтән һәсрәтли бир шаирин кәдәр дујғулары кечди:

Гүрбәтдә гәриб шадиман олмаз имиш,
Бир кимсә гәрибә меһрибан олмаз имиш...

Абдулла бабанын көркәминдән дујдум ки, гүрбәтдә кечән һәјат гаранлыг бир кечәјә бәнзәр: гүрбәтдә дөјү-

нән үрәк ары пәтәји кими пара-пара, шана-шана олар. Чүнки о, бүтүн охларын нишанкаһына чеврилир.

Гоча донуб дурмушду. Даһа диндирмәдик. Диндирсәјдик булуд кими јағачагды.

* * *

Нәдәнсә вәтәндә оланда вәтәнә бағлылыг, вурғунлуг һисси адама ади көрүнүр. Гүрбәтдә исә бу һиссләр даһа да күчләнир. Вәтән һәсрәти инсанын гәлбини, вүчудуну елә чулғајыр, елә көврәлдир ки, һәр күн, һәр саат үрәјин интизарда, гулағын сәсдә, гоһум вә достлардан бир хәбәр көзләјирсән.

Бир дәфә икигат севиндим. Мәктубларла бәрабәр јенича чапдан чыхан «Кәркүк маһнылары» китабымы да достум К. Һачыјев мәнә көндәрмишди. Кимсә деди: Гәзәнфәр мүәллимин китабы чыхыбды, һамы севинчлә гышгырды, әл дә чалдылар. Гүрбәтдә биринин севинчи севинчин, кәдәри кәдәрин олур!

Бөјүк интизарла һәр һәфтәнин чүмә күнүнү көзләјирдик. Она көрә јох ки, һәмин күн әрәб өлкәләриндә истираһәт күнүдүр: она көрә ки, чүмә күнү Москвадан «Мајак» радиостансијасы Африка вә Асија өлкәләриндә ишләјән совет мүтәхәссисләри үчүн бөјүк верилиш тәшкил едир. Бир дә көрүрдүн ки, аиләси вәтәндә галан бир нәфәрин һәјат јолдашы вә ушаглары ону ад күнү мүнасибәтилә өзү өз сәси илә тәбрик едир: «Әзиз ата, интизарла вәтәндә јолуну көзләјирик»—дејир. Атасынын севдији маһныны сәсләндирмәји хаһиш едир. «Вәтәндә јолуну көзләјирик» сөзләри һәзин мусигинин тәранәләринә гарышараг гәлбимизә һопур, вәтән һәсрәтли гәлбимизи даһа да көврәлдирди.

Мән белә бир һисси гүрбәт ачысы дадмыш даһи Хаганидә дә дујдум:

Лакин үзүм күлмәз, көзләрим ағлар,
Гәлбимдә дағ гәдәр ағыр интизар.
Вәтән һәсрәтилә төкүб көз јашы,—
Аһ, вәтән!—дејәрәм мән һәр сөз башы.

Биз билирдик ки, кеч-тез вәтәнә дөнәчәк, доғма јерләрдә—дағларда, чәмәнләрдә, дүзәнләрдә кәзиб кам алачағыг. Бизи јашадан да елә бу һисс иди.

* * *

Ирага биринчи сәфәрим заманы Самарра шәһәринә сәјаһәтә кетмишдик. Ираг азәрбајчанлыларынын јашадығы әразијә јахын олан Самаррада Чәнуби Азәрбајчандан олан Мәһәммәд Һүсејн адлы гоча илә таныш олдум. Кичик дуканы варды. Килдән дүзәлдилмиш бошгаб, чүрдәк, мүхтәлиф һәчмли күпләр вә с. сатырды. Базарын касадлығындан, күзәранын ағырлығындан сөһбәт ачды. Сәјаһәтә рус мүтәхәссисләри илә кәлдијими билдикдә гәмкин бир һадисәни нәгл етди:

— Рәһмәтлик атамын рәһмәтлик досту Маһмуд Русијада мүгәддәс Петербург дејилән јердә Иран сәфирлијиндә ишләјирди. Орада бир рус гызы алмышды. Атасынын вәсијјәти илә дөвләт ишиндән әл чәкиб халыхалча үзрә тачир олмушду. Ирагда Иран халылары онун әлиндә иди.

Маһмуд Теһрандан Самарраја көчмүшдү. Рус арвадындан ушағы олмурду. Одур ки, әмиси гызыны да алмышды. Бачым дејирди ки, рус гызы мәлаикәјә бәнзәјирди. Лакин јемәји-ичмәји бол олдуғу һалда, нәдәнсә күнү-күндән сыныхырды. Ағламағы өзүнә адәт етмишди. Теһрана кедән оланда мәктуб јазыб рус сәфирлијинә көндәрирди. Бир күн ешитдик ки, Маһмудун гајынанасы кәлиб. Ана-бала о гәдәр көз јашы төкүбләр ки, әтрафдакылар да өзләрини сахлаја билмәјиб һөнкүртү илә ағлајыблар. Дејирдиләр ки, Маһмудун гајынанасы мәктәб битириб. Бир нечә дил билирди. Лакин әрәбчә билмирди.

Үч-дөрд күндән сонра хәбәр кәлди ки, Маһмудун гәриб арвады вәфат едиб. Ону апарыб Бағдадда христиан гәбиристанлығында дәфн етдиләр. Ондан сонра хәбәрим олмады. Јалан-керчәк дејирдиләр ки, Маһмуд башыны итириб. Куја гајынанасы үчүн Бағдадда ев алыр. Мән инанмадым. Вәтәнсиз, јурдсуз, гоһумсуз, достсуз тәк гадын Бағдадда галыб нејләјәчәк?!.

Нәдәнсә гочанын сөһбәти мәни јаман көврәлтмишди. Адыны белә билмәдијим о рус гадынынын талеји мәни һеј дүшүндүрүрдү. Сонралар М. Диксонун јазысында бу гәмкин һекајәтин изинә дүшдүм. Гоча Мәһәммәд кишијә үрәјимдә дөнә-дөнә тәшәккүр етдим.

М. Диксон јазырды: «Она Мадам Олга дејә мүрачиәт едирдиләр. Рус иди. Задәкан көрүшлү, задәкан тәрбијәси алмыш бу гадынын алтмышдан чох јашы варды. Бағдад-

да ишләјән аиләсиз әчнәбиләри евиндә сахлајыр вә онлара јемәк һазырлајырды. О, тамамилә тәнһа иди. Нә бир гоһуму, нә дә досту варды. Бир чох илләр бундан әввәл онун јеканә өвлады мүсәлмана әрә кетмиш вә онунла Орта Шәргә кәлмишди. Көзүнүн ағы-гарасы бирчә гызынын хәстә олмасы хәбәрини ешидән бу гадыны тале бура кәтириб чыхармышды. Онун кәлишиндән аз сонра гызы вәфат едир. Бундан сонра о, доғма вәтәнинә дөнмәмиш, күнләрини гәбиристанлыгда гызынын мәзарына баш чәкмәклә кечирмишди. Онун јанына кедәчәји күнү көзләмишди. Нәһајәт, һәмин күн кәлиб чатмышды. Базарлыг едиб евә дөнәркән сүр'әтлә кедән велосипед ону вуруб јыхмыш, гоча гадынын фәгәрә сүмүјү сынмышды. Аз сонра Мадам Олга өз гызы илә говушду. Ону гызынын јанында Бағдад христиан гәбиристанлығында дәфн етдиләр».

Бу гәмкин һекајәт мәни душүнмәјә мәчбур етди. Баланын балдан ширин олдуғуну билирдим. Аналыг һиссинин һәр шејдән үстүн олдуғуну исә елә бил инди јенидән дәрк етдим.

ИРАГ БИЗӘ ИРАГ ДЕЈИЛ

Дејирләр хатирәләр көһнәлир, јаддан чыхыр. Бунун нә гәдәр доғру олдуғуну сөјләмәк чәтиндир. Ираг республикасында ишләдијим вахтдан нечә гыш, нечә баһар кечсә дә, әфсанәви Дәчлә—Фәрат чајларыны, гонагпәрвәр әрәб халгыны, мәрданә күрд халгыны, шаир гәлбли Кәркүк халгыны—Ираг азәрбајчанлыларыны һәмишә хош мәрамла, сәмими дујғуларла хатырлајырам. Гәнаәтим одур ки, ајлар-илләр кечсә дә, доғма һиссләр хатират сүзкәчиндә илишиб галыр, әсл хатирәләр бүллурлашыр, әбәдиләшир. Әлагәләр даими оланда исә бу хатирәләр тәзәләнир, јениләшир.

Һәлә халг гәһрәманымыз Бабәкин, бөјүк Хаганинин, Короғлунун, Узун Һәсәнин, Шаһ Исмајыл Хәтаинин, Фүзулинин вахтындан һәр чүр әлагәләримиз олан бу гәдим мәдәнијјәт мәркәзи илә сон вахтлар мүнасибәтләр зәифләмишди. Бу өлкәдә 1958-чи ил ингилабындан сонра совет халгынын тәмәннасыз игтисади вә техники јардымы нәтичәсиндә мәдәни әлагәләримиз дә јени вүс'әт алмышдыр.

Һәр ил нечә-нечә ираглы, республикамызда али мәктәб вә ја техникумлары битирәрәк вәтәнә гајыдыр. Тәкчә ону демәк кифајәтдир ки, 1978-чи илдә республикамызын али вә орта ихтисас тәһсили мүәссисәләриндә 78 ираглы аспирант вә тәләбә варды. Азәрбајчан Дөвләт Университетиндә тәһсил алан азәрбајчанлы тәләбәләр әрәб дилини даһа мүкәммәл өјрәнмәк үчүн Ирага көндәрилир.

Мәдәни әлагәләрин кенишләнмәсинин нәтичәсидир ки, азәрбајчанлы операторлар бу әфсанәви өлкәдә филм чәкә билмиш, бөјүк Фүзули кәзән вә әбәди јухуја кедән јерләр, Фүзулинин нәвә-нәтичәләри—Ирагда јашајан азәрбајчанлыларын баш шәһәри Кәркүк вә с. һаггында

бизим тәәссүратымызы даһа да зәнкинләшдирмишләр. Ираг азәрбајчанлыларындан олан Синан Сәид ики дөвләт арасындакы мәдәни әлагәләрин нәтичәсиндә он ил Азәрбајчан радиосунун әрәб дили шө'бәсиндә ишләмиш, бу мүддәт әрзиндә Азәрбајчан Дөвләт Университетинин журналистика факултәсини битирмиш, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасында Ираг азәрбајчанлыларынын мәтбуатына даир оријинал диссертасија мүдафиә етмишдир. Онун һәјат јолдашы Раидә Бағыр гызы да «Фүзулинин фарс диваны» адлы чох гијмәтли диссертасијасыны академијамызда мүдафиә едиб алимлик дәрәчәси алмышдыр. Инди һәр ики алим Бағдад университетиндә дәрс демәклә бәрабәр, ики дост өлкәнин мәдәни әлагәләринин даһа да инкишаф етдирилмәси јолунда чалышыр. Синан Сәид «Әрәб өлкәләри һагда Азәрбајчан нәғмәләри» китабыны тәртиб етмиш, Р. Рза, С. Рүстәм, М. Раһим, М. Дилбази, О. Сарывәлли, Б. Ваһабзадә, Н. Хәзри вә Т. Бајрамын ше'рләрини әрәб дилинә тәрчүмә етмиш, шаирләримизин һәјат вә јарадычылығы барәдә мә'луматла бирликдә шәкилләрини дә вермишдир. Үз габығында бизим графика илә «Азәрбајчан» сөзү јазылмышдыр. Китабын кириш һиссәси мәдәни әлагәләр бахымындан мараг доғурур: «Хәзәр дәнизи саһилиндә еjни илә Ираг түркманларынын дилиндә данышан бир халг мәскән салмышдыр. Бу, Азәрбајчан халгыдыр. Азәрбајчан өлкәси нефти, памбығы, үзүмү, күрүсү, зә'фәраны,гонагпәрвәрлији вә с. илә мәшһурдур. Мәндән онларын ән чох нәји севдикләрини сорушсалар, дүшүнмәдән дејәрдим: Вәтәнләрини, милли ирсләрини, Фүзули Бағдадини, муғаматы, гонаглары вә о чүмләдән дә әрәбләри. Мән азәрбајчанлыларын әрәбләрә олан еһтирам вә мәһәббәтини онларын күндәлик һәјатында, әрәб филмләри көстәрилән заман кинотеатрларын өнүндәки издиһамда, Азәрбајчан муғәнниләринин әрәб маһныларыны һәвәслә ифа етмәләриндә, бәстәкар Фикрәт Әмиров вә Елмира Нәзированын «Әрәб мөвзусунда консерти»ндә, Азәрбајчан рәссам вә јазычыларынын әсәрләриндә, кәнчләрин әрәб дилини өјрәнмә мејлиндә көрүрәм. Ирага кәлинчә онун Азәрбајчан халгынын үрәјиндә хүсуси бир јери вардыр. Бу да тәбии ки, көстәрдикләримиздән вә мөһкәм тарихи әлагәләрдән доғмушдур. Бәлкә бу әлагә Әфзәләддин Хаганинин Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә илк сәјаһәтнамә олан «Мәдаин хәрабәләри» илә вә ја 1156-чы илдә јаздығы «Төһфәтүл-Ирагејн» әсә-

риндән башламыш, Кәрбәлада әбәди јухуја далан вә һәр бир азәрбајчанлы үчүн әзиз олан Фүзули илә мөһкәмләнмиш, Ирагы—Бағдады тәрәннүм едән Вагифин ше'рләриндә тарынлашмышдыр. Бәлкә дә бу јахынлыг она көрәдир ки, Ирагда јашајан түркманларла азәрбајчанлылар ганбирдирләр.

Синан Сәид һәлә доғма вәтәнә гајытмамышдан әввәл дә Совет-Ираг мәдәни әлагәләри саһәсиндә аз иш көрмәмишди. М. Ч. Чәфәровун «Сабир» вә «Ч. Мәммәдгулузадә» монографијаларыны, Р. Мәммәдовун Азәрбајчанда тәһсил алан харичи тәләбәләрдән сөһбәт ачан «Онлар өзләрини вәтәнләриндә һисс едирләр» китабыны әрәб дилинә Синан Сәид чевирмишдир; 1964-чү илдә Азәрбајчан шаирләринин ше'рләриндән ибарәт «Дост әлләри» адлы, Асија—Африка халгларынын мүбаризәсинә һәср олунмуш китабы да әрәб дилинә Синан Сәид тәрчүмә етмишдир; С. Рәһимовун «Ата вә оғул» повести вә бир сыра һекајәләрини С. Сәидин тәрчүмәсиндә 1965-чи илдә Москванын «Прогресс» нәшријјаты бурахмышдыр; Вагифин јубилејилә әлагәдар олараг Араз Дадашзадәнин «М. П. Вагиф» монографијасы вә шаирин сечилмиш ше'рләри әрәб дилинә Синан Сәид тәрәфиндән чеврилмишдир; Азәрбајчанын тарихи абидәләри» («Гыз галасы», «Ичәришәһәр», «Ширваншаһлар сарајы») вә с. китабчалары да әрәб дилинә онун тәрчүмәсиндә тәгдим едилмишдир; Азәрбајчан филмләринин әрәбчә сәсләндирилмәсиндә онун ролу аз олмамышдыр; орта мәктәб үчүн «Әрәб дили мүнтәхәбаты» китабынын мүәллифләриндән бири дә С. Сәиддир.

Јегин ки, охучулар мәтбуат сәһифәләриндә онун һекајәләрини дә охумушлар. Синан Сәиди мүғәнни кими танујанлар да вардыр. Ахы о, мүғәнни Нәрминә Мәммәдова илә бирликдә Кәркүк маһныларыны лентә јаздырмыш вә вахташыры һәмин маһнылар Бакы радиосу илә сәсләндирилир. Синан Сәид Азәрбајчан радиосунда әрәб дили үзрә мүтәхәссисләрин јетишдирилмәсиндә дә аз әмәк сәрф етмәмишдир.

Мәдәни әмәкдашлыг елми әмәкдашлығын да кенишләнмәсинә кәтириб чыхармышдыр. Нечә-нечә ираглы Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын мүхтәлиф институтларында, Университетимиздә, М. Әзизбәјов адына Нефт вә Кимја Институтунда, М. Ф. Ахундов адына Педагожи Институтда вә башга елм очагларында диссертасија мүдафиә едәрәк алим адына лајиг көрүлмүш-

ләр. Онларын арасында Камал Мүзһәр, Фуад әс-Сә'ди, Аднан Сүһејр, Кифаһ әл-Чәзаири, Әли Бәндәроғлу вә башгалары вардыр.

Өлкәләримиз арасында мәдәни вә елми әлагәләрин инкишафы саһәсиндә хидмәтләри олан академик Һәмид Араслы 1972-чи илдә Ираг Елмләр Академијасынын фәхри үзвү сечилмишдир.

Әлагәләримизин кенишләнмәсиндә кәркүклү алим Әта Тәрзибашы, шаир Әбдүлләтиф Бәндәроғлу, академик Зија Бүнјадов вә профессор Аббас Замановун көрдүкләри иш дә тәгдирәлајигдир.

Мәдәни әлагәләрин мәнтиги нәтичәсидир ки, Ираг азәрбајчанлыларындан фолклоршүнас Шакир Сабир шаиримиз Вагифин 250 иллик јубилејиндә, Ә. Бәндәроғлу исә Нәсиминин 600 иллик јубилеј шәнликләриндә иштирак едә билмишләр.

Јери кәлмишкән ону да дејим ки, севимли шаиримиз О. Сарывәлли өз сазыны Ә. Бәндәроғлуна төһфә етди. Бу, әдәби ичтимаијјәтин марағына сәбәб олду. Шаир Зәлимхан Јагуб бу мүнасибәтлә ше'р јазды:

Достлуғун нәғмәси балдан ширинлир,
Телләр бу ешг илә өтүр, ај сазым.
Сән варсан, һәјатда мән варам дәмәк
Сәсими һәр јана јетир, ај сазым.
Көстәр гүдрәтини сән дост елләрә
Дүнјаны јурдума кәтир, ај сазым,
Бу узаг сәфәрдә уғурлар сәнә
Һәсрәти дүнјадан итир, ај сазым.
Орда нәғмәкарым, шаирим јатыр,
Мүгәддәс мәзары зијарәт үчүн
Бир овуч торпаг да кәтүр, ај сазым.
Мәним саламымы, мәним сөзүмү
Лејлини Мәчнуна јетирән кими
Бабам Фүзулијә јетир, ај сазым.
Араздан дејәндә Хаса чајына
Көксүнү дәриндән өтүр, ај сазым...

Азәрбајчанда «Кәркүк бајатылары», «Арзу-Гәнбәр» дастаны, «Кәркүк маһнылары», «Кәркүк аталар сөзләри», «Кәркүк тапмачалары», «Ираг-Кәркүк бајатылары», Ә. Бәндәроғлунун «Гәрәнфил» адлы ше'рләр китабы чап олунду. Шаир Б. Ваһабзадә она кириш сөзү јазды. Ајаз Вәфалы мәтбуатда бөјүк јазы илә чыхыш етди. 1976-чы илдә Москвада Ә. Бәндәроғлунун С. Вурғун ше'рләриндән сечиб әрәб дилинә тәрчүмә етдији китаб чыхды. Бағдадда исә Нәсимијә, Фүзулијә һәср олунмуш

тәдгигат әсәрләри, Хејрулла Казымын азәрбајчанча бурахдығы 222 сәһифәлик «Чағдаш Азәрбајчан ше'рләриндән сечмәләр», «Әрәб өлкәләри һагда Азәрбајчан нәғмәләри» китаблары чап олунуб. Ираг—Азәрбајчан мәдәни әлагәләринин инкишафында «Гардашлыг» журналынын, «Јурд» гәзетинин вә еләчә дә «Әлифба» журналынын ролуну хүсуси гејд етмәк истәрдик. Онларын сәһифәләриндә Азәрбајчан һаггында, көркәмли алим, шаир вә јазычыларымыз барәдә көзәл јазылар верилир, әсәрләри чап олунур.Әбдүлләтиф Бәндәроғлунун «Он күн Азәрбајчанда» башлығы алтында «Јурд» гәзетиндә дәрч етдирдији чох бөјүк вә мараглы јазылар һеч вахт зеһнимдән силинмәјәчәк. О вахт мән Ирагда идим. Һәмин јазылары охудугча гәлбим гүрур һисси илә долурду. Ејни һисси Ираг азәрбајчанлыларынын һәр ил бурахдыглары әдәби тәгвимләри вәрәгләдикчә дә кечирирдим. Тәгвимләрдә шаир, јазычы, алим, мүғәнни вә бәстәкарларымыза кениш јер верирләр.

Мусиги саһәсиндә дә әлагәләримиз кенишләнмишдир. Сон вахтлар мүғәнниләримиз, мусигичиләримиз Ираг динләјичиләри гаршысында тез-тез «имтаһан вермәли» олурлар. Зејнәб Ханларова вә Полад Бүлбүлоғлу онларын севимли мүғәнниләринә чеврилмишдир. Ирагда Азәрбајчан мусигисинә бөјүк мараг вә мәһәббәтлә јанашырлар. Тәсадүфи дејилдир ки, Ирагда илк мусиги мәктәбинин јарадычылары Азәрбајчан Дөвләт Консерваторијасынын мүәллимләри Көвһәр вә Тоһид Гулијевләр олмушлар. Бағдадда балет мәктәбини дә һәмјерлимиз, ССРИ халг артисти Гәмәр ханым Алмасзадә тәшкил етмишдир. Гәмәр ханымын либреттосуна Ираг бәстәкары Агил Әбдул Салам мусиги бәстәләди вә «Антар вә Абле» балети мејдана кәлди. «Әл-Чүмһуријјә» гәзети јени јаранан балет труппасы һаггында јазырды: «Узун сүрән кәркин әмәк нәтичәсиндә көзәл рәгс ансамблы јаранмышдыр. Бу ансамблла биз һамымыз һаглы оларaг фәхр едирик». Бу сәтирләри охудугча гүрбәт Ирагда бизим дә гәлбимиз риггәтлә вурурду. Чәми 50 ил әввәл гадын азадлығы е'лан едилән бир өлкәнин нүмајәндәси Ирагда әсл гәһрәманлыг көстәрирди. Радио, телевизија вә мәтбуатда тез-тез чыхыш едир, республикамызын гадын инчәсәнәт усталарынын мүвәффәгијјәтиндән сөһбәт ачырды ки, бу, ираглы гызларын сәһнәјә чыхмасына өз мүсбәт тә'сирини көстәрсин. Белә дә олду. Гәмәр ханымын узунмүддәтли зәһмәти өз бәһрәсини верди. «Әс-Сәгафә әл-Чә-

дидә»—«Јени мәдәнијјәт» журналы көрүлмүш ишә белә јекун вурурду:

«...Азәрбајчанын исте'дадлы мүтәхәссиси Ираг рәгс фолклоруну өјрәнәрәк өз гурулушвермә маһарәтини парлаг шәкилдә нүмајиш етдирмишдир. Кәнч рәггаслар Гәмәр ханымла бирликдә Ираг милли рәгсинин нүфузуну дирчәлтмишләр. Ираг милли рәгси јенидән һәјата гајытмышдыр».

ССРИ халг артисти Ф. Әмиров вә Е. Нәзированын «Әрәб мөвзусунда концерт»и Ирагда бөјүк уғурла кечмишдир. Көркәмли бәстәкар Ф. Әмировун ирагды һәмкарлары илә достлуг әлагәләри кетдикчә мөһкәмләнирди. Онун мәшһур «Мин бир кечә» балети дә бу әлагәләрин нәтичәси кими гијмәтләндирилмәлидир.

Мәдәни әлагәләрин нәтичәсидир ки, Азәрбајчанда сон бир нечә илдә Ираг әдәбијјаты, мәдәнијјәти вә тарихинә һәср олунмуш диссертасијалар јазылмыш, Азәрбајчан халгы бу дост өлкәнин мәдәнијјәти илә даһа јахындан таныш ола билмишдир.

Әламәтдар һалдыр ки, Бакы вә Бәсрә шәһәрләри гардашлашмышлар. Бу мүнасибәтлә 1973-чү илин декабрында Азәрбајчан нүмајәндә һеј'әти Ирага кәләндә али мәктәбләримиз арасында әлагәјә даир сазиш имзаланды. Сазиш әсасән Бәсрә вә Азәрбајчан университетләри арасында нүмајәндә һеј'әтләри, мүәллим, тәләбә, елми тәчрүбә мүбадиләсини вә с. нәзәрдә тутурду. Јахшы јадымдадыр, о вахт гәзетләр, радио вә телевизија Азәрбајчана, ики өлкә арасындакы мәдәни әлагәләрә даир көзәл јазылар вә верилишләр тәшкил едирдиләр.

Үмумијјәтлә, сон илләрдә Ираг мәтбуатында Азәрбајчана даир јазылара тез-тез раст кәлинир. Һәтта 114 јашлы халчачы Зибејдә Шејдајеванын Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмәси мүнасибәтилә бөјүк бир јазы верилмишди. Мараглы јазыда көстәрилир ки, Губа рајонундан олан Зибејдә нәнәнин јалныз бир чәтинлији вар—нәвә-нәтичәләринин адыны јадында сахламаг. Хана тохумаг исә јүз ил әввәлки кими, јенә дә арзусу олараг галыр. Бу сәтирләри охудугча Америка алими Сула Бенетин «Нечә јашајасан ки, јүзү һаглајасан» китабындакы јазылар јадыма дүшүрдү: «Гафгазлы гочалар Америкадакы гочалардан фәргли олараг күнләрини сајмырлар ки, өмүр нә вахт баша чатачагдыр». Сула Бенет 1970—75-чи илләрдә өлкәмиздә олмуш ју-

карыда ады чәкилән чох мараглы китабыны јазмышдыр. Лакин бу ајрыча бир сөһбәт мөвзусудур.

Һазырда исә бизи даһа чох халглар арасында ән үмдә васитә олан мәдәни әлагәләр марагландырыр. Бу әлагәләрин нәтичәсидир ки, Бағдад Университетинин китабханасында Азәрбајчан әдәбијјаты шө'бәси јарадылмышдыр. Рәфләрдә илк дәфә Азәрбајчан китабларыны көрдүкдә көзләримә инана билмирдим. Севинчдән үрәјим чырпынырды... Шүбһә јохдур ки, инди китабханада Азәрбајчан китабларынын сајы даһа да артмышдыр. Буну күндән-күнә мөһкәмләнән елми-мәдәни вә игтисади әлагәләримиз өзү тәсдиг едир.

Азәрбајчан—Ираг мәдәни әлагәләри 70-чи илләрдә даһа да кенишләнди. 1971-чи илдә Азәрбајчанда вә Ирагда кечирилән мәдәнијјәт күнләри бу әлагәләр тарихиндә хүсусилә әламәтдар олду вә онун даһа да инкишаф етдирилмәсинә тәкан верди. Мәдәнијјәт күнләринин иштиракчысы Т. Һәсәнов сонралар «Совет Азәрбајчаны вә харичи Шәрг» адлы мәгаләләр мәчмуәсиндә бу мүнасибәтлә јазырды: «1971-чи илин мајында Азәрбајчанда Совет—Ираг достлуғу күнләри кечирилди. Бакы, Кировабад вә Сумгајыт шәһәрләриндә бу мүнасибәтлә кечирилмиш шәнликләрдә Ирагын көркәмли алим, шаир вә инчәсәнәт усталарындан ибарәт олан нүмајәндә һеј'әти дә иштирак едирди. 1971-чи илин декабрында исә Азәрбајчан ССР Мәдәнијјәт назири З. Н. Бағыровун рәһбәрлик етдији нүмајәндә һеј'әти Ирагда кечирилән достлуг онкүнлүјүндә иштирак етмәк үчүн Бағдада јола дүшдү. Нүмајәндә һеј'әтинин тәркибиндә академик Һ. Араслы, академик Ф. Бағырзадә, шаир Ч. Новруз, рәссам К. Казымзадә, бәстәкар П. Бүлбүлоғлу, мүғәнниләрдән Н. Мәммәдова вә И. Рзајев кими көркәмли елм, әдәбијјат вә инчәсәнәт хадимләри вар иди. Достлуг күнләри әрзиндә Бағдад, Бәсрә вә Мосулда кечирилмиш көрүш, концерт, сәрки вә мүһазирәләрдә ираглы достлар Азәрбајчан халгынын Совет һакимијјәти илләриндә әлдә етдији наилијјәтләрлә јахындан таныш олдулар. Ираг республикасынын радио, телевизија вә мәтбуат органлары һәмин күнләрдә Азәрбајчанын игтисади, мәдәни һәјатынын мүхтәлиф саһәләриндәки наилијјәтләрә даир материаллара кениш јер верирди. Онкүнлүк өлкәләримиз арасында әсл достлуг бајрамына чеврилди».

1971-чи илин сонунда Ирагда кечирилән Азәрбајчан мәдәнијјәти онкүнлүјүндән илләр кечсә дә, инди дә о өз

тә'сирини көстәрир. Онкүнлүк заманы Бағдадда Ираг Дөвләт Инҹәсәнәт Музејиндә Азәрбајҹан рәссамларынын әсәрләриндән ибарәт бөјүк сәрки тәшкил олунмушду. Көркәмли фырча усталарымызын әсәрләри ираглылары мәфтун етмишди. М. Абдуллајев, С. Бәһлулзадә, К. Казымзадә, С. Саламзадә, М. Рәһманзадә вә башга рәссамларымызын әсәрләри сәнәтсеверләрин гәлбиндә дәрин изләр гојду. Ирагын мәдәнијјәт назири Шәфиг әл-Камали «Бағдад обсервер» гәзетиндә бу әсәрләри «халгын севиндириҹи, хошбәхт ҹәмијјәт гурмаг јолундакы сә'јләрини әкс етдирән әсәрләр» адландырмышдыр. «Әс-Саура» («Ингилаб») гәзети исә јазырды: «Биз мүасир формалардан истифадә едәрәк бу сәнәти инсанын јер үзәриндәки шәр гүввәләрлә мүбаризә ишинә, инсани һүгуглар, сәадәт уғрунда мүбаризәси ишинә хидмәт үчүн парлаг нүмунәјә чеврилмиш азәрбајҹанлы рәссамларын тәҹрүбәсиндән истифадә едә биләрик».

Онкүнлүк вахты нүмајәндә һеј'әти Кәрбәлада Фүзулинин гәбри өнүндә миннәтдарлыгла баш әјди, Кәркүк вилајәтинә, шаирин нәвә-нәтиҹәләринин саламына кетди; даһи Фүзулијә азәрбајҹанча тәкраролунмаз ше'р нүмунәләри, өлмәз «Лејли вә Мәҹнун»у јазмаға илһам верән бабалары, нәнәләри јад етди. Бағдадда Ираг азәрбајҹанлыларынын «Јазычылар Иттифагы» јарадылды. Јазычылар Иттифагынын илк төһфәләри онларча Азәрбајҹан китабы олду.

Азәрбајҹан мәдәнијјәти онкүнлүјү Ираг—Азәрбајҹан гаршылыглы әлагәләринин тәнтәнәсинә чеврилмишди.

Һәр ил октјабрын бириндән ијирмисинә кими «һәртәрәфли милли инкишаф вә халглар арасында достлуг» девизи алтында бејнәлхалг Бағдад јармаркасы кечирилир. Совет Иттифагы јармарканын даими иштиракчыларындандыр. Онун експозисијасы јармарканын хариҹи иштиракчылары арасында ән бөјүк саһәни тутур. Үч мин квадратметр саһәдә ијирми ән ири Үмумиттифаг тиҹарәт бирлији өз малларыны нүмајиш етдирир.

Адәтән Совет павилјонунда хүсуси бөлмә мүттәфиг республикалардан биринин ихтијарына верилир. 1973-ҹү илдә Бағдад јармаркасында Совет Иттифагыны Азәрбајҹан тәмсил едирди. Јармарка вахты мән дә Ирагда идим. Илк дәфә јармаркаја кедәндә елә бил вәтәнлә көрүшә кедирдим. Нәсә бир һәјәҹан кечирирдим. Адамлар ахын-ахын Азәрбајҹан бөлмәсинә кәлирдиләр. Ираглылар республикамызын дүнәни вә бу күнү илә таныш олдугча урәјимиз дага дөнүрдү. Азәрбајҹан бөлмәсинин јармарканын «Бөјүк гызыл» мејдалына лајиг көрүлдүјүнү ешидәндә исә фәрәһләнир вә гүрур һисси кечирирдик.

1975-ҹи илдә Азәрбајҹанда Совет вә Ираг кәнҹләринин достлуг һәфтәсинин кечирилмәси вә еләҹә дә 1977-ҹи илдә республикамызын пајтахтында тәшкил олунмуш «Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә Асија, Африка вә Латын Америкасы халгларынын милли азадлыг һәрәкаты» мөвзусунда Бејнәлхалг елми конфрансын ишиндә Ираг Коммунист Партијасынын биринҹи катиби Әзиз Мәһәммәд, Ирагын көркәмли сијаси вә иҹтимаи хадими, Ленин мукафаты лауреаты Әзиз Шәриф, Әрәб Сосиалист Дирчәлиш Партијасы мәһәлли рәһбәрлијинин үзвү, тәрәггипәрвәр Милли-Вәтәнпәрвәр Ҹәбһәсинин баш катиби Нәим Һәддадын иштиракы јахшы мүнасибәтләрин, әлагәләрин нәтиҹәси кими гијмәтләндирилмәлидир.

Һазырда Азәрбајҹан—Ираг әлагәләри чохшахәлилији илә диггәти ҹәлб едир. Бу әлагәләрин бәһрәси вә нәтиҹәси олараг Бакыда 1974-ҹү илин августундан Ираг Республикасынын баш консуллуғу фәалијјәт көстәрир. Шүбһәсиз ки, Совет—Ираг әмәкдашлығында Совет Азәрбајҹанынын хүсуси јери олдуғуна дәлаләт едән бу әламәтдар һадисә һәр ики өлкә арасында гаршылыглы анлашма вә достлуг мүнасибәтләринин даһа да мөһкәмләнмәсинә хидмәт едәҹәкдир.

ӨМРҮН ӘБӘДИЛӘШӘН ИЛЛӘРИ

«Алты ил Дәчлә-Фәрат саһилләриндә» китабы* истәр-истәмәз мәшһур аталар сөзүнү јада салыр: чох јашајан чох билмәз, чох кәзән чох биләр. Лакин кәзмәк дә вар, кәзмәк дә... Гәзәнфәр Пашајев гүрбәт дијара садәчә сәјјаһ кими ајаг басмамыш, узун мүддәтли е'замијјәтдә вәзифәсини јүксәк сәвијјәдә јеринә јетирәркән Ираг дөвләтинин тәлтифинә вә ССРИ Назирләр Советинин Фәхри Фәрманына лајиг көрүлмүш, алим кими дә јетишмиш, тәдгигатыны «хам торпагдан» әлдә етмиш вә өз халгынын мәдәни ирсинә әвәзсиз төһфә олан не'мәтләрлә керијә гајытмышдыр.

Бир өлкә һаггында елми-бәдии-сосиоложи салнамә сајыла биләчәк гаршымыздакы бу китаб онун мүәллифинин тәкчә Ираг дејил, үмумән Јахын Шәргин тарихи, бу күнү, хүсусән дә мәдәнијјәти, әдәбијјат вә инчәсәнәти барәдә мүкәммәл билијини, дәрин мүшаһидә габилијјәтини нүмајиш етдирир. Алты иллик сәмәрәли зәһмәтин әбәдиләшән сәһифәләрини нәзәрдән кечирдикчә Г. Пашајевин шәхсиндә исте'дадлы дилчи, әдәбијјатшүнас, тарихчи, етнограф алимлә, сосиолог вә журналистлә, ән үмдәси дә бүтүн бунлары өзүндә чәмләшдирән, көрүб-көтүрмүш шәргшүнас бир мүсаһиблә үз-үзә дајанырыг. Онун бөјүк марагла динләнилән сөз-сөһбәти, синәдәфтәри һәм дә жанрларын һәмаһәнк комплексидир: јол гејдләри, ичтимаи-сијаси ичмал, хатирә, очерк, бәдии публисистика, етүд вә әһвалат, рәвајәт тәрзиндә јазылан фәсилләр-сәһифәләр үслуб секүнтүсүнә кәтириб чыхармыр, мувафиг мәзмунун тәләбләри бахымындан чәзбедичи олмагла тәсвир објекти һаггында бүтөв тәсәввүр ојадыр.

* Китабын илк нәшриндән сонра мәтбуатда бир сыра рә'јләр дәрч олунмушдур. Бу рә'јләрдән бири дә көркәмли шаир-алим, филолокија елмләри доктору Гасым Гасымзадәнин «Өмрүн әбәдиләшән илләри» («Улдуз» №6, 1986) јазысыдыр. Мәгаләдә китабын идеја-мәзмуну, бәдии дәјәри, сүжет вә композисијасы барәдә дәјәрли фикирләр ирәли сүрүлмүш, ағлабатан тәклифләр сөјләнмишдир. Буну нәзәрә алараг нәшријјат һәмин јазыны «Сон сөз әвәзи» кими китаба дахил едир.

Јолу Мисирдән дүшән мүәллиф китабын илк вә сонракы сәһифәләриндә охучуну бәшәр сивилизасијасынын илк бешији һаггында гыса вә һејрәтамиз фактларла таныш едир. Дүнјанын једди мө'чүзәсиндән ики ән гәдимини гојнунда әзизләјән јерләр, ерадан әввәл бир милјон китаба малик Искәндәријјә, јашадығымыз планетин јуварлаглығы фикрини сөјләјиб, ону өлчәркән анчаг әлли километр сәһвә јол верән Ератосфенин, Јерин өз оху вә Күнәш әтрафында фырланмасы мүлаһизәсини биринчи ирәли сүрән Аристрах Самојскинин мәнсуб олдуғу Шәрг мәншәји көз өнүнә кәтирилир. Гәдим дүнја мәдәнијјәтинин јени ерадан дөрд мин ил әввәл бу рекионда јарандығы, илдән тутмуш дәгигәјә гәдәр заман ваһидләринин бабиллиләр тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилдији, кағыз е'малына сәккизинчи әсрин сонунда башланылдығы кими охучунун мә'лумат даирәсини кенишләндирән фактлары садаладыгча Шәрг мәдәнијјәтинин кечмишдәки мөһтәшәмлији илә бу күнү мүгајисә едән мүәллиф ачыначаглы нәтичәјә кәлир. Буну бүтүн халглар вә үмумән бәшәријјәт үчүн тарихин ибрәт дәрси олараг мә'наландырыр: «Мәдәнијјәти мәһв едән, халгын мәнлијини һечә ендирән дахили чәкишмәләр, дағыдычы мүһарибәләр, өлкәнин јаделлиләр тәрәфиндән виран едилмәси, харабазарлыға чеврилмәсидир». Ирагын талеји дә белә олмушдур. Онун һушјар адамлары, милли гејрәтли башчылары, кениш халг күтләләри бу һәгигәтләри кеткедә баша дүшмүш вә баша дүшмәкдәдирләр. Г. Пашајевин кәтирдији характерик фактлар да буну тәсдигләјир. Ираг нечә-нечә баш назир јола салмышдыр ки, јүксәк рүтбә тутмаларына бахмајараг, адлары дәрһал унудулмушдур. Лакин Багдадын јарашыглы күчәләриндән бири ијирминчи илләрдә баш назир олан Мөһсүн әс-Сәудун адыны дашыјыр. О, халгын милли гәһрәманы шөһрәтинә чатмышдыр. Сәбәби? Сәбәби зәрури анда шәхси әмин-аманлығы вә рүтбәни вәтәндашлыг борчуна гурбан вермәси олмушдур: 1929-чу илдә әчнәбиләр Ирагы Инкилтәрәнин мүстәмләкәсинә чевирмәк һаггында ону мүгавилә бағламаға мәчбур едәндә һеч бир чыхыш јолу тапмајыб, чамаатын көзү габағында өзүнү өлдүрмүшдүр. Китабдан алдығымыз мараглы тәәссүратдан бири мәһз будур ки, милли өзүнүдәрк һәр бир ираглынын дүнјакөрүшүндә кет-кедә дөнүш јаратмагдадыр. Өлкә харичиләрин игтисади асылылығындан хиласа сә'ј көстәрдији республика дөврүндә бу сијасәт әһалинин шүуруна о дәрәчәдә дахил олмушдур ки, әкәр ејни мәһсулдан һәм харичи маркалысы, һәм дә өзләрининки варса, мүтләг өзләрининкини алырлар. Халг «Ирагда дүзәлдилмишдир» етикетилә фәхр едир.

Китабда диггәт мәркәзиндә Ирагын кечмиш вә мүасир һәјатынын, әфсанәви Бағдад вә доғма Кәркүкүн кениш панорамы дајаныр, мүәллиф бу јерләрин тәбиәти, әһалисинин мәишәт тәрзи—зөвгү, бајрамлары, јемәкләри, либаслары, тој-јас мәрасимләри, инамлары, әдәби-бәдии јарадычылыг, еләчә дә тәһсил системи вә дөвләт гурулу-

шундан сөһбәт ачыр. Бүтүн бунлары әјаниләшдирмәкдән өтрү о
нечә-нечә мәнбәјә мүрачиәт етмәли олмушдур. Бунлар ичәрисиндә
Авропа алим вә сәјјаһларынын да. Шәрг мүтәхәссисләринин дә мү-
лаһизәләри чохдур. Лакин вәтәнпәрвәр мүәллиф Азәрбајчан клас-
сикләринин, хүсусән «Төһфәтүл-Ирагејн» вә «Мәдаин хәрабәләри»
мүәллифини, һәмчинин шифаһи әдәбијјатымызын мүвафиг нүмунәлә-
рини өзүнә даһа инамлы бәләдчи сечмишдир.

Кәрдишин әлилә о көзәл јерләр
Ҹәһәннәмә дөнмүш инди сәрасәр,

дејә бәшәр мәдәнијјәтинин илкин мөһтәшәм мәш'әлләрини сөндүрән-
ләрә, Ираг торпағынын шөһрәт тағы Бабилистаны виранә гојанлара
нифрәтлә, Хагани Ширванинин дедикләрини көзү илә көрмәкдән
өтрү о јерләрә кетмиш, кечмишә сәјаһәтә чыхыб Мәдаиндә изини
заманын да бүсбүтүн силмәјә күчү чатмајан мәдәнијјәт-сәнәт мө'ҹү-
зәләринә бу күнүн көзү илә бахмыш, охучуну һејрәтләндирән һадисә
вә епизодлардан үрәк ағрысы илә сөһбәт ачмышдыр. Азәрбајчан
Совет јазычыларындан Ирага илк турист сәфәринә чыхан Р. Рза,
Б. Ваһабзадә вә бу сәтирләрин мүәллифи Мәдаин хәрабәләри гар-
шысында ејни һиссләри кечирмишдир. О заман Ираг торпағыны кәз-
дикчә Р. Рза Фүзули мисраларындан нүмунәләр дејир, санки сәнәт-
карын өзүнү өз һәмвәтәнләрилә дәрдләшдирирди...

«Бир јердәјәм әсир ки, торпағы ган ичәр...»

Дүнја кәдәрли шаир бирҹә мисрада һәм өзүнүн гүрбәт ниски-
лини, һәм дә о јерләрдә кедән арасы кәсилмәз мүһарибәләрин тө-
рәтдији фәлакәтләри ајдынча билдирмишдир. Хаганидән дөрд әср
сонра дејилмиш бу сөзләр бу күн дә ејни һәгигәти ифадә едир—бу
күн дә Ираг торпағы ган ичир... Фүзули кәдәринин үстүнә ағласығ-
маз дәрдләр кәлир. Бурада, јери кәлмишкән, бир һашијә чыхмаг ис-
тәрдим. Г. Пашајевин гејд етдији кими, «шаирин әбәди јухуја кетди-
ји јерлә сөкүлмүшдүр. Шаирин нә'ши Кәрбәла Бәләдијјә Идарәсинин
һөстәришилә сахланылыр. Тәәссүф ки, һәр ики өлкәјә фәлакәт, бәд-
бәхтлик кәтирән лүзумсуз Иран—Ираг мүһарибәси... шаирә абидә
гојмаға имкан вермир». Бу јахынларда республиканын Харичи Өл-
кәләрлә Достлуг вә Мәдәни Әлагә Ҹәмијјәтиндә Ираг консулу илә
көрүшүмүз заманы биз Азәрбајчан-Ираг әлагәләриндән данышанда
«Алты ил Дәчлә-Фәрат саһилләриндә» китабындакы фактлара тез-
тез мүрачиәт едирдик. «Коммунист» гәзетинин редактор мүавини,
танынмыш журналист Р. Нағыјев сөһбәти Фүзули мәгбәрәсинин бәр-
пасы үстүнә кәтирди вә Азәрбајчан зијалылары адындан Ираг һөку-
мәти гаршысында ҹидди тәләбләр ирәли сүрдү. Мән дә чыхышымда
дедим ки, вахтилә мәзарыны һәјәҹанла зијарәт етдијим устад Фү-
зули тәкчә Азәрбајчан шаири дејил, һәм дә Шәргин поезија дүһала-

рындандыр: онун әрәб мөвзусунда гәләмә алдығы «Лејли вә Мәҹнун»
дастаны, әрәб дилиндәки бөјүк бәдии ирси Ирагын да башыны уча
едән өлмәз нүмунәләрдәндир. Бәсираглылар, өлкәнин рәсми даирә-
ләри нечә дөзүрләр ки, белә бир сәнәткарын абидә-мәгбәрәси бәрпа
едилмәмиш галыбдыр? Консул вәзијјәти јериндә ајдынлашдырыб,
Азәрбајчан ичтимаијјәтини никаранчылыгдан гуртарачағына сөз
верди. Г. Пашајев өз китабында бу никаранчылығы һамымызын ке-
чирдији дујғу кими белә ифадә етмишдир: «Инсан арзу илә јашајыр.
Ирагла бағлы бир арзум да галыб. Алты ил Имам Һүсејн мәсҹиди-
нин јанында шаирин гәбри өнүндә сәҹдә гылдығым кими, бир күн дә
Кәрбәла вә ја Һилләдә Фүзулинин абидәси өнүндә баш әјмәк, сәҹдә
гылмаг гисмәтим олајды».

Совет Иттифагы илә, Азәрбајчанла игтисади-мәдәни әлагәләрин
вәзијјәти вә перспективләриндән данышан мүәллиф Совет—Ираг
достлуғуну шәртләндирән сәмәрәли әмәкдашлығын вә көмәјин кон-
крет тәзаһүрләрини рәгәмләрин дилилә сөјләјир вә бүтүн бунларын
өлкәдә әкс-сәдасыны публисист вә бејнәлхалг ичмалчы сәриштәсилә
шәрһ едир: «Јахшы јадымдадыр, електрик лампалары заводу ишә
дүшәндә гәзетләр нечә көзәл јазылар вермишдиләр. «Бағдад обсер-
вер» исә јазыны марағлы бир башлыгла дәрҹ етмишди: «Әләддинин
чырағы сеһрини итирир».

Азәрбајчаны тәмсил едәнләрә бүтүн објектләрдә үстүнлүк ве-
рилмәсини, хүсусән бизим университет мә'зунларынын, тәрҹүмәчилә-
рин бөјүк һөрмәтә малик олмаларыны мүәллиф милли ифтихар дуј-
ғусу илә билдирир. Бунун башлыча сәбәбләриндән бири кими ираглы-
ларын адәт ән'әнәләринә бизимкиләрин һәссас мүнасибәтинин әһә-
мијјәтини ајрыча гејд едир. Доғрудан да,башга халгын адәтләринә
еһтирам јүксәк мәдәнијјәт әламәтидир ки, бу, чохларына нәсиб ол-
мур. Нәтиҹәдә јүнкүл бир мәсәләнин һәлли заманы бөјүк рүтбәли
шәхсин белә гаршысына ҹидди манеәләр чыхыр, јахуд әксинә, јерли
әһалинин адәтинҹә давранан һәр һансы әмәкдашын мүдахиләсинә
чәтин бир проблемин һәлли асан баша кәлир. Гәзәнфәр мүәллим
икинчиләри тәмсил едән «игтисади әлагәләр үзрә Дөвләт комитәси-
нин баш мүтәрҹими, көзәл инсан вә алим», һазырда Азәрбајчан
ССР ЕА Шәргшүнаслыг Институтунун шө'бә мүдири Таријел Һә-
сәновун нүфузуну үрәкачыглығы илә гејд едиб јазыр: «Бүтүн тәва-
зөкар адамлара мәхсус садәлик, нәзакәтлилик, һарадаса бир аз утан-
чаглыг вә с. кими кејфијјәтләр, еләҹә дә әрәб дилини мүкәммәл бил-
мәси ону һамынын севимлиси етмишди». Ирагда илк мусиги мәктә-
бинин, Бағдад балет-тәһсил очағынын јарадылмасы Азәрбајчан ин-
ҹәсәнәт хадимләринин ады илә бағлыдыр ки, китабда ССРИ халг
артисти Гәмәр Алмасзадә вә дикәр инҹәсәнәт хадимләринин фәалиј-
јәти лајигинҹә гијмәтләндирилмишдир.

Тиположи гаршылашдырма вә мүгајисә үсулилә һадисә вә факт-

15 зак. 6

лар, әләлхүсус гәдимләрдән галма, һәмчинин мүасир дөврүн доғурдуғу адәтләр, вәрдишләр тәһлил сүзкәчиндән кечирилиб мүтәрәгги вә мүртәче чәһәтләри објектив гијмәтләндирилир, ибрәтамиз нәтичәләр чыхарылыр. Елми-техники тәрәггинин бәһрәси олан позитив вә негатив һалларын ганунаујғун бир просес кими Шәргдә дә өзүнү көстәрмәсинә мүнасибәт тәчрүби-тәрбијәви әһәмијјәт дашыјыр. Јери кәлдикчә «биздә» вә «онларда» мүгајисәләри верилән тәсәввүрү әјаниләшдирир. «Бағдады кәздикчә дәриндән дујурам ки, һеч бир мә'лумат шәхси мүшаһидәни әвәз едә билмәз. Бурада хошума кәлән мәсәләләр чох олду. Онлардан бири дә мәишәт аваданлығы, мебеллә әлагәдардыр. Мүштәринин һәр һансы бир мебелдән хошу кәлирсә мүгавилә бағланыр... Әкәр сифариш вахтында јеринә јетирилмәсә, уста, сифаришчијә кечикдирилән һәр күн үчүн чәримә верир. Бунунла белә, Бағдадда мәни мат гојан мәсәләләр дә олду. Бурада гышда евләри вә идарәләри нефт лампалары илә гыздырырлар. Собалардан кәлән ијдән адамын башы ағрыјыр... Бу гәдәр нефти вә газы олан өлкәнин пајтахтынын белә газлашдырылмадығыны көрәндә истәр-истәмәз доғма јерләр көз габағына кәлирди. Гүрур һиссилә доғма кәндим Дузгырыхлыны хатырлајырдым. 1970-чи илдән Товуз рајонунда бүтүн кәндләр газлашдырылыб. О чүмләдән дә мәним кәндим».

Бејнәлхалг әдәби әлагә илә мүнтәзәм мәшғул олан вә фајдалы ишләр көрән мүтәхәссисләримиз чох дејилсә дә вардыр. Онларын сырасында Г. Пашајев јорулмаз ишкүзарлығы вә әвәзсиз хидмәтләри илә сечилир. О бу вачиб саһәни дирчәлтмәк, Азәрбајчан әдәбијјатынын харичи өлкәләрлә (тәкчә әрәб дүнјасы илә јох, онун Америкаја е'замијјәтинин бәһрәси олан тәдгигатлары да диггәти чәлб едир, гаршылыглы әлагәсини кенишләндирмәк мәгсәдилә анчаг китаб мүбадиләси вә јазышмалары кифајәт билмир. Үзә чыхардығы фактлар, сәнәдләр әсасында чидди елми јарадычылыг вә сәнәтшүнаслыг иши апарыр. «Кәркүк диалектинин фонетикасы» мөвзусундакы диссертасијасыны, «Кәркүк тапмачалары», «Кәркүк аталар сөзләри»ни, Бағдадда чап етдирдији «Русча-әрәбчә данышыг вәсаити»ни, мәгаләләрини, нәһајәт, бу фәалијјәтин ән мүкәммәл мәһсулу олан «Алты ил Дәчлә-Фәрат саһилләриндә» адлы китабыны мисал көстәрмәк олар. Өмрүн белә бир фәалијјәтдә әбәдиләшән алты или илк нөвбәдә өз халгынын зәнкин вә гәдим мәдәнијјәтини, мүгтәдир кечмишини, дөвләт гурулушу вә дипломатија саһәсиндәки тәчрүбәсини тиположи аспектдә өјрәниб үзә чыхармаға һәср едилмишдир. Мүәллифин истинад етдији мәнбәләрдән ајдынлашыр ки, һәлә 1045-чи илдә Азәрбајчандан хејли әһали Әбу Мансур Көкдашын башчылығы илә Ирага көчүб бурада мәскән салмышдыр. Атабәјләрин һакимијјәти вә Тејмурләнкин истилалары заманы тарихи зәрурәт үзүндән бу просес давам етмишдир. Гарабағ вә Әрәшдән бураја күтләви ахын олмушдур. Узун Һәсәнин дөврүндә Азәрбајчанын

бүтүн торпаглары, Әрәб Ирагы, Иран Ирагы, фарс вә Хорасан сәрһәдләринә гәдәр әрази онун табечилијиндәјмиш. Өлкәнин пајтахты јајда Тәбриз, гышда Бағдад имиш. Ираг Азәрбајчандан ајрыландан сонра орадакы азәрбајчанлылар кери гајытмаға тәшәббүс көстәрмишләр. Һәтта Мирзә Чамалын «Гарабағ тарихи»ндә дејилдији кими, Пәнаһ хан әслини-көкүнү сахлајан гарабағлылары гаршыламаг үчүн Ираг сәрһәдләринәдәк кетмиш, лакин бу, нәтичә вермәмишдир. Гарабағ елләриндән кедәнләр гајыда билмәмиш, ара кәсилмишдир. Орада бу күн дә мәшһур «Гарабағи» һаваларынын һәсрәт мелодијасы ағызларда, гулагларададыр.

Әслим гарабағлыды,
Синәм чарпаз дағлыды.
Кәсилиб кәлиб-кедән,
Демә јоллар бағлыды.

Һәр ајлар,
Кечәр күнләр, һәр ајлар.
Гул гардашым Бағдаддан
Кәнчә дејиб һарајлар.

Тарихин јаддашы белә дејир. Г. Пашајев орта әср Ираг-Азәрбајчан әлагәләринин изләрини һәр ики өлкәнин фолклор материалларында—дастан, маһны вә бајатыларында диггәтли тәдгигатын сәриштәси илә бир даһа тәсдиг едир. Ја ејнилә, ја да чүзи сөз дәјишиклији илә Кәркүк вә Азәрбајчан бајатыларынын бир мәншәли халгын јарадычылыг фәалијјәти олдуғуна даир фактлар кәтирир. Гарыш-гарыш кәздији Кәркүк маһалындакы бизимлә мүштәрәк кәнд, шәһәр адларынын белә (Ағдам, Ағдаш, Ағсу, Бојат, Гарагојунлу, Гарадағ, Јәјчи, Үчтәпә, Ширван, Чардаглы вә с.) шаһидлијә чағырыр. Мүәллиф өз мүшаһидә вә тәдгигләрини тәсдиг үчүн Әта Тәрзибашы башда олмагла түркман алимләринин, профессор Фуад Көпрүлү вә дикәр түрк әдәбијјатшүнасларынын, академик Һ. Араслы, проф. Ә. Дәмирчизадә, Һ. Мирзәзадә, М. Һ. Тәһмасиб вә б. мүлаһизәләринә истинад едир. Һәтта профессор Һади Мирзәзадәнин бир тәдгигаты «Ираг әразисиндә јашајан азәрбајчанлыларын дили һаггында бә'зи мүлаһизәләр» адланыр! Тарихин амансыз һөкмү илә бир-бириндән аралы дүшмүш «әкиз гардашларын» доғмалығыны, Нәсиминин, Фүзулинин нәвә-нәтичәләри олдуғуну—күн кими ајдын һәгигәтләри јенидән играра чалышмаг сә'јинин өзү мүәллифин милли мәнлијинә тохунур. О, заманын әдаләтсизлијинә үсјан дујғусу илә јазыр: «Истәр-истәмәз фикирләширсән ки, јохса бир вахт да Аразын о тајында јашајан гардаш-бачыларымызын азәрбајчанча данышдыгларыны, Шәһријарын һансы булагдан су ичиб «Һејдәрбабаја салам» адлы шаһ әсәрини кимин үчүн јазыб-јаратдығыны тәсдигә чалышачағыг?!».

Әсрләрчә милли мәктәбдән, мәтбуатдан мәһрум бир халгын—Ираг азәрбајчанлыларынын өз дилиндә зәнкин фолклора, халг јарадычылығы нүмунәләринә, ше'рә, милли мусигијә нечә наил олдуғу һејрәт доғурур. Бунун сиррини мүәллиф кәркүклүләрин өз доғма ана дилини көз бәбәји кими горумаг ғејрәтиндә көрүр: Ирагда зијалы вә гејри-зијалы бир чох аиләләрдә, бөјүк вә кичик мәчлисләрдә олдум. Лакин һеч бир јердә башга дилдә данышан кәркүклүјә раст кәлмәдим. Ана дилинә олан мүнасибәт, дәрин мәһәббәт өзүнү бариз шәкилдә көстәрирди».

Ијирми беш ил әввәл Р. Рза, Б. Ваһабзадә вә мән кәркүклүләрлә гыса мүддәтли көрүшүмүздә бунун шаһиди олмушдуг. Онлар һәгигәтән дә милли дилдә тәһсил алмаг, өз мәншәләринә аид бәдии сәрвәтләриндән ибарәт китаблар нәшр етдирмәк тәшнәсидирләр. Гәзәнфәр мүәллимин хатирәләрини охудугча күчәдә, мејданларда, мүәссисәләрдә растлашдығымыз кәркүклүләрин бизимлә нечә јахын вә сәмими ғоһум истиганлылығы нүмајиш етдирдикләрини хатырлајырам. Кәркүк меһманханасында Б. Ваһабзадә илә бир отагда галырдыг. Күкдүз китаб мағазасында растлашдығымыз зијалылардан Мәһәммәд Хуршуд вә Һәсән Иззәтлә кечәдән хејли кечәнә гәдәр сөһбәт етдик. Сәһәриси јухудан ајылар-ајылмаз онларын дәһлиздә бизи көзләдикләрини көрдүк. Һәр үчүмүз үччилдлик «Кәркүк хојратлары вә манилләри» мәчмуәсини, мүасир шаирләрин ше'р топлуларындан нүмунәләр кәтирмишдиләр. Сонра түркман вә әрәб дилиндә о заман нәшр олунан «Бәшар» гәзетинин бүтүн нүсхәләрини унванымыза көндәрдиләр. Һәмин зијалыларын Гәзәнфәр мүәллимлә дә көрүшүб достлашмаларыны онун хатирәләриндә марагла охудум.

Г. Пашајевин Кәркүк әдәби мүһитлә билаваситә тәмасына, ајры-ајры көркәмли шәхсләрлә мәктублашмасына, мүасир Азәрбајчан әдәбијјатыны онларын рәсми вә гејри-рәсми мәчлисләриндә, мәтбуатында тәблиғ етмәсинә даир фактлар китабын «Фүзулинин нәвә-нәтичәләри арасында» фәслиндә өз кениш әксини тапмышдыр. Синан Сәид, Әбдүлләтиф Бәндәроғлу, Хејрулла Казым кими Азәрбајчан әдәбијјатыны Ирагда јајыб, она дәрин мараг вә мәһәббәт ојадан ганчәкәр гардашларымызын ишкүзар фәалијјәти конкрет дәлилләр әсасында ишыгландырылмыш, онларла сәмими достлуг мүнасибәтләринин бәһрәсиндән данышылмышдыр. Белә јахын әмәкдашлығын, ахтарышларын нәтичәсиндә Г. Пашајев Кәркүкүн Туз Хурматы гәзә мәркәзиндә Нәсиминин бөјүк һәчмли диваныны әлдә етмиш, шаирин индијәдәк он бир намә'лум ше'рини үзә чыхармыш, онларча мүбаһисәли ше'ринә исә фикир ајдынлығы кәтирмишдир. О өзүнүн бу мүһүм хидмәтини «тәк әлдән сәс чыхмаз» дејә кифајәт һесаб етмир вә инамла јазыр ки, тәдгигатчыларымыз Ирагда јашајан азәрбајчанлыларын кечмиши илә чидди мәшғул олсалар, Азәрбајчан тарихи, Азәрбајчан мәдәнијјәти, Азәрбајчан әдәби дили тарихи, Азәрбајчан әдәбијјатынын индијә гәдәр гаранлыг галан бир сыра мәсәләләри ајдынлаша биләр.

Гәзәнфәр мүәллим бу китабы јазаркән Ираг һаггындакы зәнкин мәнбәләрдән бәһрәләндијини гејд етмишдир. О, јери кәлдикчә бунлара өз мүнасибәтини дә билдирир, мүәллифләрлә мүбаһисәјә дә киришир, өз һаглы иддиалары илә јанлыш фактлары, мүлаһизәләри тәкзиб едир.

Китаб «Көл әрәбләри» фәсли илә—өз адәт-ән'әнәси, јашајыш тәрзи бахымындан сечилән бир гәбиләнин һәјатына аид әһвалатларла—«Кор Һәлимә» рәвајәтинин сон чүмләсилә битир. Бундан әввәлки фәсил исә «Ираг бизә ираг дејил» адланыр. Әввәла, композисија вә фикир ардычыллығына, мәнтигинә көрә кәрәк бу фәсилләрин јери дәјишик олајды*, икинчиси дә мараглы мәсәләләр, фактлар, мүлаһизәләр вә проблемләрлә зәнкин олан бир китаба јекун характерли бир нечә сөз јазмаг зәрури иди.

А. Вәфалынын мүгәддимәсиндә дејилдији кими, Ирагы бизә јахын едән бу китабы, нечә дејәрләр, бирнәфәсә су кими ичдим. Она көрә ки, бурада тарихи, әдәби-сосиоложи, етик-мә'нәви проблемләрә даир бир-бириндән өткүн фактлар, епизодлар о дәрәчәдә чәзбедичидир ки, сон чүмләни охујуб гуртармајынча китабы әлиндән јерә гојмаг истәмирсән. Онун һәр фәсли мүстәгил фикир ашыламагдан әлавә, ассосиасија ојадан хүсусијјәтләрә дә маликдир. Бу мә'нада мәним үчүн һәмин китабын әһәмијјәти әлаһиддәдир. Биринчиси, она көрә ки, вахтилә гыса мүддәтли Ираг-Кәркүк сәфәри заманы Фүзули мәгбәрәсини зијарәтдән алдығым әсрарәнкиз тәәссүрат (бу барәдә 1960-чы илдә силсилә мәгаләјлә мәтбуатда чыхыш етмишәм) јаддашымда јенидән чанланды. Икинчиси вә мәни даһа дәриндән мүтәәссир едән—совет мүтәхәссисләри чәркәсиндә оғлум Фәхрәддинин дөрд ил һәмин өлкәнин бу күн дә давам едән ән ағыр вахтларында Дәчлә—Фәрат—Шәттүл-әрәб саһилләриндә, Бәсрә вә Бағдадда ваһимәли тәјјарә уғултулары, бомба курултулары алтында кечән һәјат вә фәалијјәтилә бағлыдыр. Гуллуг мүддәтини битириб вәтәнә фәхри фәрманларла гајыдан азәрбајчанлы әрәбшүнас бир кәнчин Ираг һаггында, әһалисинин күзәраны барәдә, әрәб достлары, кәркүклү гардашларына даир сөјләдикләриндән, орадан јаздығы, әвәзсиз јадикар кими сахладығым мәктубларындан алдығым, инди гәһәрә чеврилмиш тәсәввүрү бу китаб бир даһа тәзәләди, гәлбимдәки јатмаз туфаны јенидән тәлатүмә кәтирди, јары јола чатмадан гырылан бир өмрүн о бәхтәвәр илләрини јашадым. Бүтүн бунлара көрә—охучу, гәлбини, фикрини нәчиб дујғуларла, дәјәрли мә'луматларла зәнкинләшдирдијинә көрә чох сағ ол гардашым!

Гасым Гасымзадә.

---

* Бу тәклиф китабын индики нәшриндә нәзәрә алынмышдыр.

МҮНДӘРИЧАТ

Ираг нечә јахын олур 5
«Ешгими тә'рифләјиб һеч кәси алдатмырам...» 8
Бағ јери Бағдад 12
Бағдад бу күн 15
Ирагын бу күнүндән етүдләр 27
Хурма бағлары 33
Бајрамлар, јемәкләр 34
«Үрәји јанан кәл бәри...» 37
Бир аз да тәһсилдән 40
Мәдәнијјәт мәркәзи шәһәрләр 42
Фүзулинин нәвә-нәтичәләри арасында 54
Адәтим мәним, һәјатым мәним 102
Аилә, никаһ, тој адәтләриндән 116
Бөјүк күнаһ, кичик күнаһ 121
Кабабчы Мустафа 126
«Адәт-Һәвва нишанәси» 127
Товуз гушунә ситајиш 127
Инамлар 129
Өсрләрин изләри вар бу јердә 142
Дост-доста тән кәрәк... 148
Сәрвәт халгын әлиндә оланда 154
Һәр проблемин архасында гадын дурур 159
Хитабәт күрсүсү 163
Достлар севинәндә севинир, кәдәрләнәндә кәдәрләнирдик... 164
«Шаjба—шаабиl» 167
Көл әрәбләри 167
Адәт бәнзәрсиз, һәјат бәнзәрсиз 176
Хәнчәри сыјырыб јемәк једирдирләр 180
«Гылынчлары парылдајыр, амма кәсмир» 183
Адам өлдүрмәк чинајәт јох, борч имиш... . . . 185
Никаһ 188
Гошулуб гачма 190
Әфсанәјә бәнзәр һәгигәтләр 192
Он илдән сонра 201
Вәтән һәсрәти, өвлад дәрди 209
Ираг бизә ираг дејил 213
Өмрүн әбәдиләшән илләри 222

Нәшријјат редактору *Сәфәр Маһмудзадә*
Рәссамы *Е. Лазымов*
Бәдии редактору *Р. Әһмәдов*
Техники редактору *С. Бағырова*
Корректорлары *М. Мурадова, О. Сулејманова.*

ИБ № 2586

Јығылмаға верилмиш 3.01 1987 чи ил. Чапа имзаланмыш 9.04 1987 чи ил. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂ Мәтбәә кағызы № 1 Шрифтин гарнитуру әдәби. Јүксәк чап үсулу илә. Шәрти ч. в. 12,8 Шәрти рәнкли сурәт 13,05. Учот нәшр вәрәги 11,71. Тиражы 120000 (I завод [I—40000) Сифариш № 6 Гијмәти 1 ман.

Азәрбајчан ССР Дөвләт нәшријјат, полиграфија вә Китаб тичарәти ишләри комитәси.

„Јазычы“ нәшријјаты, 370005, Бакы, Натәван мејданы, 1.

3 №-ли Бакы Китаб мәтбәәси.

370102, Бакы, Әли Гағызадә күчәси, 4.

Пашаев Газанфар Мамед оглы
ШЕСТЬ ЛЕТ НА БЕРЕГАХ ТИГРА И ЕВФРАТА
(на азербайджанском языке)
Баку — 1987
Издательство „Язычы". 370005. Баку, площадь Натаван, 1.
Бакинская книжная типография № 3.
370102. Баку, ул. А. Тагизаде, 4.

4 yil Dəclə Fərat sahilində

3000 (18)